

Landbouw-Economisch Bericht 2008

LEI

WAGENINGENUR

Landbouw-Economisch Bericht 2008

LEI

WAGENINGEN UR

LANDBOUW-ECONOMISCH BERICHT 2008

Berkhout, P. en C. van Bruchem (red.)

Rapport 2008-029

ISSN 0169-3255

Prijs: 35 euro (inclusief 6% BTW)

232 p., fig., tab.

Het Landbouw-Economisch Bericht 2008 biedt een verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse agrosector. Tegen de achtergrond van de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen, wordt ingegaan op ontwikkelingen in de landbouw en het landbouw-beleid in respectievelijk de wereld en de Europese Unie. Vervolgens staat de Nederlandse agrosector centraal, met aandacht voor consumptie en de voedings- en genotmiddelenindustrie. Hierna wordt aandacht besteed aan het landelijk gebied, de landbouwmilieuproblematiek en de structuur van de agrosector. De publicatie wordt afgerond met een beschouwing over de inkomensontwikkelingen in de onderscheiden delen van het agrocomplex

Informatie:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: informatie@wur.nl

Bestellingen:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: publicatie@wur.nl

www.wur.nl

© LEI, 2008

Vernienigvuldiging of overname van gegevens is toegestaan mits met duidelijke bronvermelding.

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Vormgeving en productie: The KEY Agency, Amsterdam

Woord vooraf

Voor u ligt een vernieuwd Landbouw-Economisch Bericht (LEB). Met het LEB biedt het LEI, in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), jaarlijks een breed verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse agrosector. Dit jaar is dat niet anders, al is de opzet van deze jaargang op advies van de redactieraad aanmerkelijk gewijzigd ten opzichte van voorgaande jaren.

De meest in het oog springende verandering is de vermindering van het aantal hoofdstukken. De zogenaamde sectorhoofdstukken - de 'oude' hoofdstukken 8 tot en met 12 - zijn komen te vervallen. De informatie uit deze hoofdstukken is grotendeels elders opgenomen. Zo is het onderdeel structuur meegenomen in hoofdstuk 7 en de resultaten en inkomens in het nieuwe hoofdstuk 8. De keteninformatie is ondergebracht in hoofdstuk 4.

Ook aan de overige hoofdstukken van het LEB is gesleuteld, zij het in beperktere mate, vooral om de opbouw van de hoofdstukken te verbeteren. De sluitingsdatum van de teksten was medio mei 2008.

De totstandkoming van deze publicatie is begeleid door de Redactieadviesraad onder voorzitterschap van prof.dr.ir. G. Meester (LNV, Directie IZ). De andere externe leden van deze adviesraad zijn: drs. G.G. van Leeuwen (LNV, Directie Landbouw), drs. E.M. van Ditzhuijzen (LNV, Taskforce Economie), E. Klein MA (LNV, directie VD), ir. J.F. Rummenie (LNV, directie I&H), drs. G.A.M. van der Grind (LTO-Nederland), dhr. P. den Ouden (FNLI), ir. A. Sjaauw-Koen-Fa (Rabobank-Nederland) en prof.dr.ir. A.J. Oskam (Wageningen Universiteit en Research Centrum).

Een uitgebreide Engelstalige samenvatting van deze publicatie wordt afzonderlijk gepubliceerd.

Den Haag, juni 2008

De directeur,
prof.dr.ir. R.B.M. Huirne

Inhoud

SAMENVATTING

V

1 ECONOMISCHE EN POLITIEKE ONTWIKKELINGEN

1

- 1.1 Economische ontwikkelingen 1
 - 1.1.1 Mondiaal en Europa 1
 - 1.1.2 Nederland 6
- 1.2 Politieke en institutionele ontwikkelingen 9
 - 1.2.1 Stand van zaken Doha-ronde en regionale akkoorden 9
 - 1.2.2 Non-trade concerns in de internationale handel 12
 - 1.2.3 Overige internationale ontwikkelingen 16
 - 1.2.4 Europese Unie 19
 - 1.2.5 Nederland 20

Agenda van de internationale landbouwpolitiek

24

2 INTERNATIONALE PRODUCTIE, MARKTEN EN HANDEL

25

- 2.1 Productie- en prijsontwikkelingen 25
 - 2.1.1 Productie in de wereld 25
 - 2.1.2 Productie in de Europese Unie 27
- 2.2 Vooruitblik productie 28
 - 2.2.1 Mondiaal 28
 - 2.2.2 Europese Unie 31
- 2.3 Ontwikkeling prijzen agrarische grondstoffen in perspectief 34
 - 2.3.1 Prijsontwikkelingen agrarische grondstoffen 34
 - 2.3.2 Hoge prijzen: tijdelijk of blijvend? 37
 - 2.3.3 Prijsschommelingen – toegenomen? 39
- 2.4 Internationale handel in landbouwproducten 40
 - 2.4.1 Ontwikkelingen in de wereldhandel 40
 - 2.4.2 Agrarische handel in de EU 42
 - 2.4.3 Nederlandse agrarische handel 45

3 LANDBOUW IN DE EU

48

- 3.1 Beleid 48
 - 3.1.1 Markt- en inkomensbeleid 48
 - 3.1.2 EU-plattelandsbeleid 54
 - 3.1.3 Discussie over de toekomst van het GLB 57
- 3.2 Beleid op het gebied van voedselveiligheid en dierenwelzijn 58
 - 3.2.1 Voedselveiligheid 58
 - 3.2.2 Dierenwelzijn 60
- 3.3 Uitgaven landbouwbeleid 61
- 3.4 Productie- en inkomensontwikkeling EU-landbouw 64

4 DE NEDERLANDSE AGROSECTOR	66
4.1 Ontwikkeling van het agrocomplex	66
4.2 De rol van toeleveringen binnen het agrocomplex	69
4.3 Voedings- en genotmiddelenindustrie	70
4.4 Groothandel	74
4.5 Detailhandel	75
4.6 Horeca en catering	80
4.7 Consumptie van voedings- en genotmiddelen	82
4.8 Biologische voeding	86
4.9 Ontwikkelingen in agrarische ketens	88
4.9.1 Concentratie in afzet- en verwerking	88
4.9.2 Vergelijking afzetstructuren per product	89
5 LANDELIJK GEBIED	97
5.1 Beleid voor het landelijk gebied	97
5.1.1 De nieuwe Wet Ruimtelijke Ordening	98
5.1.2 Investeringsbudget voor het landelijk gebied	100
5.2 Landbouw en landelijk gebied	103
5.3 Landbouw, landschap en natuur	105
5.3.1 Nationale landschappen	105
5.3.2 Probleemgebiedenbeleid	107
5.3.3 EHS, Natura 2000 en de landbouw	108
5.4 Verbreding en verdieping in de landbouw	113
5.5 De terugkeer van het paard in Nederland	117
6 LANDBOUW EN MILIEU	120
6.1 Algemeen	120
6.2 Milieudruk voedingsmiddelenindustrie	122
6.3 Gewasbescherming	123
6.4 Energie en broeikasgassen	126
6.4.1 Ontwikkeling emissies en broeikasgasbeleid	126
6.4.2 De landbouw als energieproducent	129
6.4.3 Glastuinbouw en energie	131
6.5 Mest en mineralen	133
6.6 Ammoniak	137
6.7 Veehouderij, vleesconsumptie en milieu	139
6.8 Afval	141
6.9 Verdroging	142

7 STRUCTUUR PRIMAIRE LAND- EN TUINBOUW	144
7.1 Bedrijfsstructuur	144
7.1.1 Ontwikkeling aantal bedrijven	144
7.1.2 Schaalvergroting	145
7.1.3 Megabedrijven en megastallen	147
7.1.4 Biologische landbouw	150
7.2 Arbeid	151
7.2.1 Arbeidsvolume	151
7.2.2 Vraag en aanbod personeel	151
7.3 Grond	153
7.3.1 Grondgebruik	153
7.3.2 Grondmarkt	154
7.3.3 Onteigenen voor natuurdoelen	157
7.3.4 Pachtprizenbesluit 2007	159
7.4 Productierechten en toeslagrechten	161
7.4.1 Productierechten	161
7.4.2 Toeslagrechten	163
7.5 Dieren en dierenwelzijn	165
7.5.1 Ontwikkeling aantal dieren	165
7.5.2 Dierenwelzijn	165
 8. RESULTAAT EN FINANCIERING	 171
8.1 Toegevoegde waarde deelcomplexen	171
8.2 Sectorresultaat van de primaire land- en tuinbouw	173
8.3 Bedrijfsresultaten land- en tuinbouwbedrijven	175
8.4 Bedrijfsresultaten naar bedrijfstype	181
8.4.1 Vergelijking van typen	181
8.4.2 Actuele bedrijfsresultaten per bedrijfstype	184
8.5 Balans en financiering	191
 LITERATUUR	 195
BEGRIPSOMSCHRIJVINGEN	213
MEDEWERKERS	217

Samenvatting

De internationale context van de agrosector

In 2007 is in het kader van de zgn. Doha-ronde voorgesteld om de handelsverstoringen binnenlandse steun, zoals o.a. de EU die geeft, alsook de invoertarieven drastisch te verminderen. De minst ontwikkelde landen zouden hun landbouw wel mogen blijven beschermen. De EU maakt zich in het handelsoverleg sterk voor de zgn. *non-trade concerns*, zoals milieu en dierenwelzijn. Steun voor maatschappelijk wenselijk geachte productiemethoden stuit in WTO-verband op bezwaren omdat het vrij snel als handelsverstoring wordt beschouwd, maar helemaal onmogelijk is het niet.

De prijzen van olie en verschillende andere grondstoffen zijn in 2007 verder gestegen. Dat geldt ook voor veel agrarische producten en voedingsmiddelen. Factoren die hieraan ten grondslag liggen: een toenemende vraag vanuit landen met een snel groeiende economie, een stijgend gebruik van biobrandstoffen, deels door overheidsmaatregelen, tegenvallende oogsten door droogte en een gebrek aan aandacht voor de landbouw in de afgelopen jaren, vooral in de ontwikkelingslanden. De prijsstijging van de laatste jaren wijkt sterk af van de tendens van reëel dalende landbouwproducten, de afgelopen decennia met 2% per jaar.

De hoge voedselprijzen, die voor de boeren in beginsel gunstig zijn, hebben hier en daar al geleid tot voedseltekorten en -rellen. Sommige landen beperkten de voedselexport. Deze ontwikkelingen vormden aanleiding tot internationaal overleg, waarmee de landbouw, anders dan in de afgelopen jaren, weer terug is op de agenda. Verwacht wordt dat de prijzen op de wereldmarkt dankzij een toenemende productie in het algemeen tot 2016 wel iets zullen dalen, maar hoger zullen blijven dan in 2000-2005. De groei van de dierlijke productie zal vooral plaatsvinden buiten de OECD.

In 2007 was de wereldproductie van graan, suiker, melk en vlees groter dan in 2006, maar die van oliezaden lager. In de EU viel de graanoogst kleiner uit dan in 2006, maar de productie van o.m. suiker, oliezaden en vlees nam toe. De EU-zuivelmarkt gaf forse prijsstijgingen te zien, wat een reden vormde om met ingang van 2008 de melkquota met in totaal 2,5% te verruimen.

Tussen 1996 en 2006 hebben vooral het Midden-Oosten, Noord-Amerika en Oceanië een sterke groei van de import van agrarische producten laten zien. De agrarische uitvoer van de landen in het Midden-Oosten, Oost-Europa en Latijns-Amerika groeide eveneens sterk. Azië is zowel de grootste importeur als de grootste exporteur van agrarische producten.

Landbouw en landbouwbeleid in de EU

In haar *Health Check*-mededeling van november 2007 bepleit de Europese Commissie (EC) verdere stappen in de richting van per regio gelijke toeslagen per hectare (de zgn. *flat rate*) in plaats van de huidige veelal op historische referentie gebaseerde betalingen. Tegelijk zou de steun (nog) verder ontkoppeld moeten worden van de productie. Realisering van deze voorstellen betekent een belangrijke verschuiving van de toeslagen tussen de verschillende bedrijfstypen. De EC wil een extra korting op de toeslagen ('modulatie'), die procentueel hoger is naarmate de betrokkene een hoger bedrag ontvangt.

Verder wil de EC de nog resterende interventiemechanismen grotendeels afschaffen. De afschaffing van de melkquotering, die is voorzien voor 2015, zou leiden tot een groei van de melkproductie in de EU met 3-5%, terwijl de prijs ongeveer twee keer zoveel zou dalen.

De door de modulatie vrijkomende middelen wil de EC inzetten voor het plattelandsbeleid. Inclusief modulatie is in de periode 2007 - 2013 bijna 56 mrd. euro aan EU-middelen beschikbaar daarvoor. De door de lidstaten ingediende programma's in het kader van dit beleid, zijn inmiddels bijna allemaal goedgekeurd door de EU.

Dankzij de hoge wereldmarktprijzen bleven de uitgaven voor het landbouwbeleid in 2007 achter bij de begroting. Vooral door de gunstige prijsvorming gingen de inkomens in de EU-landbouw in 2007 omhoog.

De EU exporteerde in 2006 voor ruim 70 mrd. euro aan agrarische producten naar de wereldmarkt, terwijl er voor 84 mrd. werd geïmporteerd. De VS en Rusland zijn de belangrijkste afzetgebieden voor landbouwproducten uit de EU. De Nederlandse uitvoer van agrarische producten en voedingsmiddelen bedroeg in 2007 58,5 mrd. euro, 13% meer dan het jaar tevoren. De agrarische invoer nam met 15% toe tot ruim 35 mrd. euro. Meer dan 80% van de Nederlandse agrarische uitvoer blijft binnen de EU.

De Nederlandse agroketen

Het aandeel van het agrocomplex in de Nederlandse economie daalt geleidelijk en bedroeg in 2006 nog ongeveer 10%. Iets meer dan de helft daarvan hangt min of meer direct samen met de land- en tuinbouw in Nederland. De rest betreft verwerking etc. van buitenlandse grondstoffen, hoveniersbedrijven en bosbouw. Tussen 2001 en 2006 verminderde de werkgelegenheid van het agrocomplex, voor zover gebaseerd op binnenlandse grondstoffen, met 5% tot iets minder dan 400.000 arbeidsjaren.

De voedings- en genotmiddelenindustrie is met 4.600 ondernemingen, ruim 150.000 arbeidskrachten en een omzet van bijna 55 mrd. euro de grootste bedrijfstak binnen de industrie. Spraakmakende ontwikkelingen in 2007 in deze bedrijfstak waren ondermeer de fusieplannen van de zuivelondernemingen Friesland Foods en Campina, waardoor het grootste zuivelconcern in de EU ontstaat.

De groothandel in landbouwproducten en levende dieren telde in 2005 bijna 5.000 bedrijven en behaalde een omzet van ruim 20 mrd. euro. Deze omzet neemt af doordat agrariërs steeds vaker direct aan de industrie gaan leveren. De groothandel in voedings- en genotmiddelen, met bijna 6.700 bedrijven en een omzet van 54 mrd euro, groeit nog steeds.

Het marktaandeel van de supermarkten neemt verder toe, ten koste van de speciaalzaken. Het aantal supermarktketens is de afgelopen jaren afgenomen door fusies en overnames. Naar verwachting zal dit proces zich voortzetten.

Het aantal Nederlanders met ernstig overgewicht stijgt nog steeds. Ook een toenemend aantal jongeren is te zwaar. Overheid en bedrijfsleven zijn programma's gestart om een gezonde voeding te bevorderen, onder meer door de consumptie van groenten en fruit te stimuleren.

De afzet van biologische voedingsmiddelen groeide in 2007 met 13%, het markt-aandeel kwam op bijna 2%. In een nieuw convenant tussen overheid en bedrijfsleven wordt gestreefd naar een omzetgroei van minstens 10% per jaar. Het aantal biologische land- en tuinbouwbedrijven is de laatste jaren stabiel en het biologische areaal lijkt iets te dalen.

Landbouw en landelijk gebied

De nieuwe Wet op de Ruimtelijke Ordening, die op 1 juli 2008 in werking treedt, is onder meer gericht op snellere procedures en betere handhaving. Vooral de provincie krijgt meer mogelijkheden, bijvoorbeeld om nationale landschappen sneller te realiseren. Het langetermijnbeleid voor het landelijk gebied is geconcretiseerd in het Meerjarenprogramma Vitaal Platteland. De bijbehorende budgetten zijn samengevoegd in het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG). Dat omvat in totaal ongeveer 5,5 mrd. euro voor de periode 2007-2013; bijna de helft is bestemd voor natuur.

Sinds het midden van de jaren zestig vermindert het Nederlandse landbouwareaal. Tussen 1996 en 2003 was de daling zo'n 8.000 ha per jaar. Daarvan was ongeveer tweederde bestemd voor bebouwing en infrastructuur. De oppervlakte natuur is tot in de jaren tachtig voortdurend teruggelopen, maar blijft sindsdien vrijwel gelijk.

De overheid heeft 20 nationale landschappen aangewezen, waarin behoud of versterking van landschappelijke kwaliteiten een hoge prioriteit krijgt. De landbouw in deze landschappen is vaak relatief kleinschalig en een vrij groot deel van de bedrijven doet aan verbreding. De belangstelling voor de meeste vormen van verbreding lijkt overigens te stagneren.

De realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) verloopt moeizaam. Dat geldt vooral voor de beoogde uitbreiding van het natuurbeheer door agrariërs en andere particulieren. Voorstellen om bij de realisering van de EHS vaker tot onteigening over te gaan, zijn niet met gejuich ontvangen.

De natuurkwaliteit in het landelijk gebied neemt nog steeds af. Daarom wordt gewerkt aan herziening van de subsidieregelingen voor het beheer van natuur en landschap. Verwacht wordt dat de hoge landbouwprijzen nadelig zullen zijn voor de belangstelling van agrariërs om deel te nemen aan natuurbeheer.

Het aantal paarden in Nederland neemt sterk toe. Dit leidt enerzijds tot 'verrommeling' van het landschap, anderzijds wordt de paardenhouderij beschouwd als een nieuwe economische drager van het buitengebied.

Landbouw en milieu

Na een sterke stijging tussen 1990 en 2002, vertonen de kosten van milieumaatregelen voor de landbouw de laatste jaren een daling. Toch zijn deze kosten voor de landbouw relatief hoger dan voor het totale bedrijfsleven. De voedingsmiddelenindustrie loopt qua milieubelasting, milieuprestaties en milieukosten redelijk in de pas met de rest van het bedrijfsleven.

Na jaren van daling neemt het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen de laatste jaren weer wat toe. De milieubelasting door deze middelen is sterk verminderd door beperkende maatregelen bij het spuiten en door aanpassingen van het middelenpakket. In de loop van de jaren negentig was het aantal toegelaten middelen gedaald van ongeveer 300 tot circa 200, maar de laatste jaren neemt het weer wat toe.

De emissie van broeikasgassen door de agrarische sector is sinds 1990 met ongeveer 15% verminderd, vooral door de inkrimping van de veestapel. Ruim een derde van deze emissie betreft CO₂ als zodanig, de rest is methaan of lachgas. Er zijn concrete voornemens om de emissie van broeikasgassen aanzienlijk verder te verminderen. Voor de agrarische sector is een belangrijke rol weggelegd bij de productie van duurzame energie, met name uit biomassa. De teelt van energiegewassen vergt veel grond en staat daarom onder kritiek.

De mineralenoverschotten per hectare zijn sinds het midden van de jaren tachtig aanzienlijk verminderd, vooral door een krimpende veestapel en een lager kunstmest-verbruik. De laatste jaren nemen deze overschotten niet verder af. Het stelsel van gebruiksnormen voor mest, dat een paar jaar geleden is ingevoerd, leidt tot hogere kosten voor de veehouders.

De emissie van ammoniak is sinds het midden van de jaren tachtig ongeveer gehalveerd, maar daalt de laatste jaren niet verder. De doelstelling voor 2010 lijkt haalbaar, maar een verdere reductie is moeilijker te realiseren.

De laatste jaren is er meer kritiek op de veehouderij, die wereldwijd naar schatting 18% bijdraagt aan de uitstoot van broeikasgassen. Daarnaast zijn voor dierlijke producten verhoudingsgewijs veel grond en water nodig. De minister van landbouw streeft er naar dat de Nederlandse veehouderij over 15 jaar in alle opzichten duurzaam is.

Dierenwelzijn

De afgelopen tien jaar is dierenwelzijn hoger op de politieke agenda van de EU gekomen. Dit heeft geleid tot een groot aantal regelingen, waaronder regels voor het transport van dieren en het verbod op de legbatterij in 2012. In een actieplan uit 2006 geeft de EC aan dat zij op dit gebied nog aanzienlijk verder wil gaan, zonder de concurrentiepositie van de veehouderij uit het oog te verliezen. Nederland is op dit terrein binnen Europa een middenmotor; Noorwegen en Zweden zijn koplopers.

Ook in Nederland krijgt dit onderwerp de laatste jaren veel aandacht, zoals ook bleek uit het verschijnen van de Nota Dierenwelzijn van de minister van LNV in 2007. Daarin wordt onder meer de ontwikkeling van nieuwe stalsystemen bepleit, waarbij de behoeften van de dieren centraal staan. De zgn. verrijkte kooi voor leghennen zal in Nederland worden verboden. Castreren van biggen is vanaf 2011 uitsluitend onder verdoving toegestaan. Eenzijdig stoppen met castreren zou aanzienlijke financiële nadelen voor de Nederlandse varkenshouderij opleveren.

Structuur van land- en tuinbouw

Het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven daalde tussen mei 2006 en mei 2007 met 3,4% tot 76.740. Vooral in de akkerbouw en in de glastuinbouw was sprake van een snelle vermindering (resp. 6,6% en 7,4%). Daarentegen bleef het aantal bedrijven in de intensieve veehouderij, dat enkele jaren achtereen sterk was gedaald, min of meer gelijk. De sterkste schaalvergroting deed zich de afgelopen decennia voor in de glastuinbouw.

In 2007 waren er in totaal ruim 1.600 zogenaamde megabedrijven, dat wil zeggen van meer dan 500 nge. Ze zijn vooral in de glastuinbouw te vinden. Er is veel maatschappelijke weerstand tegen de vestiging van zeer grote varkens- en pluimveestallen, vooral met het oog op mogelijke gevolgen voor milieu en landschap. Er wordt voor gepleit om deze bedrijven te vestigen op bedrijventerreinen.

In 2007 bood de land- en tuinbouw werk aan ongeveer 224.000 personen (omgerekend bijna 170.000 arbeidsjaareenheden). Daarnaast worden naar schatting meer dan 100.000 mensen voor een korte periode ingehuurd; verwacht wordt dat de behoefte aan losse arbeid zal toenemen. De belangstelling van jongeren om in de land- en tuinbouw te werken loopt terug.

De gemiddelde prijs van landbouwgrond is gestegen van 29.000 euro per hectare in 2006 tot 36.5000 euro in 2007. In september 2007 is een nieuw systeem ingevoerd voor de berekening van de pacht prijzen, waardoor deze de komende twee jaar met ruim 20% kunnen stijgen.

Resultaten van sector en bedrijven

De bruto productiewaarde van de Nederlandse land- en tuinbouw was in 2007 ongeveer 4% hoger dan in 2006. De stijging kwam vooral door hogere prijzen (gemiddeld bijna 3%), terwijl het volume beperkt toenam (1%). Alleen glasgroenten en varkens werden goedkoper. De waarde van de aangekochte productiemiddelen nam met bijna 7% toe, grotendeels door hogere veevoerprijzen. Samen met ongeveer gelijkblijvende afschrijvingen, hogere rentekosten en een toename van de bedrijfs-toeslagen resulteerde dit in een stijging van het gezamenlijke inkomen van de agrarische zelfstandigen en hun gezinsleden met bijna 1,5% tot iets meer dan 3 mrd. euro.

Het gemiddelde bedrijfsinkomen van de boeren en tuinders die vertegenwoordigd zijn in het Informatienet van LEI-WUR was in 2007 vrijwel gelijk aan dat in 2006 en kwam uit op 51.000 euro per bedrijf. Dat was ruim een kwart hoger dan in de periode 2001-2004. Het belang van het inkomen van buiten het bedrijf neemt in de loop der jaren toe. In 2007 ging het hierbij om ruim 18.000 euro, zodat het totale inkomen gemiddeld uitkwam op een kleine 70.000 euro. Daarvan kon uiteindelijk ruim 21.000 euro worden bespaard.

In de land- en tuinbouw is sprake van zowel een grote spreiding van de inkomens, als van relatief grote inkomensschommelingen. Het bedrijfsinkomen lag in de varkenshouderij en in de legpluimveehouderij beduidend onder het gemiddelde van de totale land- en tuinbouw. De overige bedrijfstakken behaalden een inkomen rond of boven het gemiddelde. Vooral in de melkveehouderij was het inkomen uit bedrijf zeer goed.

De in 2006 ontvangen toeslagen maakten op ongeveer 35% van de bedrijven meer dan 75% van het bedrijfsinkomen uit. Dit geeft aan dat aanpassingen of verlagingen van de toeslagen voor een aanzienlijk deel van de bedrijven belangrijke consequenties kunnen hebben.

De balanswaarde van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf bedroeg begin 2007 ongeveer 1,8 mln. euro. Deze waarde loopt uiteen van ruim 1,5 mln. euro op de varkensbedrijven tot 2,4 mln. euro op de melkveebedrijven. De waarde van deze laatste bedrijven neemt af als gevolg van de dalende quotumprijzen. Gemiddeld wordt ongeveer tweederde van het balanstotaal gefinancierd met eigen vermogen. Dit solvabiliteitspercentage varieert van 55 in de glastuinbouw tot 80 in de akkerbouw. Tussen 2002 en 2007 is het bedrag van de leningen met een derde gestegen tot gemiddeld 550.000 euro per bedrijf.

Economische en politieke ontwikkelingen

1

Kernpunten:

- internationale hoogconjunctuur in 2007, beeld 2008 en 2009 onzeker
- kredietcrisis resulteert in onzekerheid op financiële markten
- groei Nederlandse economie hoog vergeleken met rest van eurogebied
- sterke euro verslechtert concurrentiepositie Europese export
- overleg multilaterale handelsliberalisering kabbelt voort
- beleidsruimte voor *non-trade concerns* in internationale handel beperkt
- Wereldbank: landbouw terug op de internationale agenda
- nieuw Europees verdrag: parlement meer zeggenschap over landbouwbeleid
- Nederland: meer aandacht voor dierenwelzijn in de veehouderij

1.1 ECONOMISCHE ONTWIKKELINGEN

Deze paragraaf beschrijft de belangrijkste macro-economische ontwikkelingen, zowel op internationaal als op nationaal niveau. Samen met paragraaf 1.2, die belangrijke politieke ontwikkelingen bespreekt, vormt het een algemeen kader voor de meer gespecialiseerde hoofdstukken die hierop volgen. De nadruk ligt op een terugblik op de periode voorjaar 2007 tot voorjaar 2008, met hier en daar beperkte bespiegelingen over verwachte ontwikkelingen één tot twee jaar vooruit. De beschrijving van algemene economische ontwikkelingen en verwachtingen leunt sterk op het recent verschenen *Centraal Economisch Plan 2008* van het Centraal Planbureau (CPB, 2008).

1.1.1 MONDIAAL EN EUROPA

De wereldeconomie presteerde vorig jaar goed met een gemiddelde economische groei van 4,7%, slechts een fractie minder dan het topjaar 2006. In de tweede helft van 2007 ontstond grote onrust op de financiële markten, vooruitlopend op een kredietcrisis waarin miljarden dollars aan belegd kapitaal smolten als sneeuw voor de zon. In het voorjaar van 2008 is het einde van de crisis nog niet in zicht. Hoewel de wereldeconomie tot dusver redelijk robuust is gebleken, zijn het verdere verloop van de crisis en de mogelijke economische consequenties ongewis.

De kredietcrisis ontstond in de Amerikaanse markt voor risicovolle woning-hypotheek, toen hierop door betalingsachterstanden fors moest worden afgeschreven. De scherpe daling van de investeringen in woningen verminderde de groei van het Amerikaanse Bruto Binnenlands Product met 0,7 procentpunt (CPB, 2008). De lagere groei in de VS was een duidelijke oorzaak voor de lichte mondiale groeivertraging (tabel 1.1). Zo nam de groei in Japan af onder invloed van een dalende Amerikaanse invoervraag. De Europese economie bleek robuust. Het eurogebied presteerde ruim boven het langjarig groeigemiddelde van circa 2%, bij een historisch lage werkloosheid. Ook in de meeste opkomende economieën hield de expansie aan. In China versnelde het groeitempo tot 11,4%, volgens het CPB (2008) doordat het land nu de vruchten plukt van de toegenomen marktwerking. India realiseerde opnieuw een zeer hoge groei, ook al viel het groeitempo licht terug onder invloed van de monetaire reactie op de financiële onrust (IMF, 2008). Ook de Aziatische hoge-inkomenslanden als Zuid-Korea en Maleisië zetten hun goede prestaties van de afgelopen jaren voort (gemiddeld 5,5% groei). Een aantal exporteurs van olie en grondstoffen, waaronder Rusland en Brazilië, profiteerde van forse prijsstijgingen op de internationale markt.

Tabel 1.1		Groeï van het BBP-volume (in % per jaar) naar regio, 2005-2009			
Gebied	2005	2006	2007 (v)	2008 (p)	2009 (p)
Wereld	4,4	4,9	4,7	3¼	4
Hoogontwikkelde economieën	2,4	2,8	2,5	1¼	2
w.v. eurogebied	1,6	2,8	2,6	1½	1¾
Japan	1,9	2,4	2,1	1¼	1½
Verenigde Staten	3,1	2,9	2,2	1	1¾
Opkomende economieën	7,3	7,9	7,8	7	7¼
w.v. Rusland	6,4	6,7	7,2	6¼	6½
Azië	8,3	8,8	8,9	7¾	8
w.v. China	10,4	11,1	11,4	10	10¼
India	9,0	9,7	9,2	8¼	8½
Latijns-Amerika	4,5	5,4	4,9	4	4
w.v. Brazilië	2,9	3,7	4,4	3¾	3¾
Afrika en Midden-Oosten	5,6	5,5	5,7	6¼	6¼

Voor alle tabellen geldt: v = voorlopig, r = raming, p= prognose.

Bron: CPB (2008).

Goede prestaties van de Europese economie

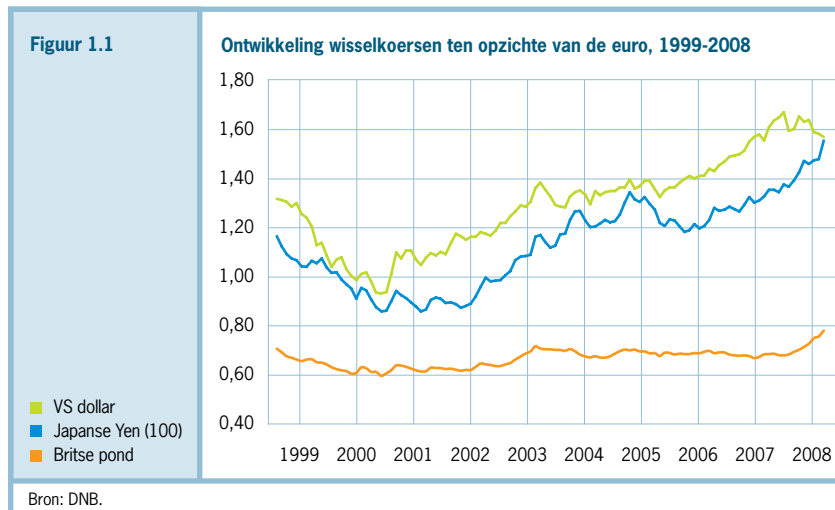
De economie van het eurogebied draaide vorige jaar uitstekend, afgemeten aan de hoge groei, de relatief lage werkloosheid en de matige inflatie (tabel 1.2). Er was sprake van een forse expansie van de productie, die verband hield met een scherpe

toename van de bedrijfsinvesteringen (5%) en een flinke versnelling van de uitvoergroei, van 5% in 2006 naar 8% in 2007. Daarnaast versnelde de groei van de particuliere consumptie enigszins tot 2%. Het eurogebied, dat begin 2008 met de toetreding van Cyprus en Malta groeide tot 15 lidstaten, behaalde dit resultaat ondanks tegenwind. De Duitse btw-verhoging en bijbehorende prijseffecten verminderden de consumptieve vraag. Verder verslechterde de prijsconcurrentiepositie van Europese goederen op de wereldmarkt door een verdere appreciatie van de euro ten opzichte van de Amerikaanse dollar en het Britse pond (figuur 1.1). Een andere factor was de afnemende vraag op de grote afzetmarkten van de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk.

Tabel 1.2	Prognose (%) van economische groei, inflatie en werkloosheid in de EU, 2007-2009								
	Economische groei ^a			Inflatie ^b			Werkloosheid ^c		
	2007 (v)	2008 (p)	2009 (p)	2007 (v)	2008 (p)	2009 (p)	2007 (v)	2008 (p)	2009 (p)
EU-27	2,9	2,0	2,4	2,3	2,9	2,2	7,1	6,8	6,6
Eurogebied	2,6	1,8	2,1	2,0	2,6	2,0	7,3	7,1	7,1
Duitsland	2,5	1,6	2,2	2,2	2,3	1,8	8,1	7,7	7,6
Frankrijk	1,9	1,7	1,8	1,5	2,4	1,6	8,6	8,2	8,1
Verenigd Koninkrijk	3,4	1,7	2,4	1,6	2,5	2,0	6,1	5,8	5,7
Italië	1,9	0,7	1,6	1,9	2,7	1,9	5,9	5,7	5,5

^a Reële groei BBP-volume;
^b consumentenprijsindex (CPI);
^c in procenten van de beroepsbevolking.

Bron: EC (2007), m.u.v. BBP-groei en inflatie (2008); EC (2008).

De belangrijkste werkloosheidscijfers in de Europese Unie (EU) daalden met een vol procentpunt tot het ongekend lage niveau van 7,3% van de beroepsbevolking in het eurogebied en 7,1% in de EU-27 (EC, 2007). Alleen op basis van de hoge economische groei is een dergelijke daling niet te verklaren. Het lijkt er dus op dat door de structurele hervormingen van de afgelopen jaren enkele knelpunten in de Europese arbeidsmarkt zijn verkleind, al blijft volgens een analyse van de OESO de productiviteit en arbeidsparticipatie in de EU onder de maat vergeleken met de VS (OESO, 2008).

De inflatoire effecten van de prijsstijgingen van olie en grondstoffen bleven in het eurogebied beperkt. Doordat ook de ontwikkeling van de lonen gunstig verliep, bleef de inflatie stabiel op het niveau van 2006.

In de EU presteerden de grote economieën in 2007 vrijwel vergelijkbaar met 2006, Frankrijk uitgezonderd waar als gevolg van matige export het groeitempo terugviel (EC, 2007). Slechts in enkele landen, waaronder Nederland en Portugal, was sprake van een duidelijk oplopende groei. De hoogste groeicijfers werden behaald in Letland en Slowakije met een BBP-groei van respectievelijk ruim 10% en circa 9%. Nieuwkomers Roemenië en Bulgarije noteerden ruim 6% groei.

Gedempte invoervraag remt expansie van de wereldhandel

Het groeitempo van de wereldhandel is volgens voorlopige cijfers fors teruggefallen, van 9,8% in 2006 tot 7,1% in 2007 (CPB, 2008). Daarmee was de afname van de handel veel groter dan de daling van de economische groei, met als gevolg een kleinere bijdrage van de wereldhandel aan de groei dan in 2006. De afname houdt verband met de verminderde Amerikaanse invoervraag, die op haar beurt veroorzaakt werd door het matige groeitempo van de binnenlandse bestedingen. Ook zette de verdere verzwakking van de dollar en de daarmee gepaard gaande stijging van de importprijzen een rem op de invoer. Alhoewel de relatief sterke euro gunstig uitpakte voor de kosten van de import in het eurogebied, zwakte het groeitempo van de invoer toch af van 7,7% naar 5%. In het afgelopen jaar heeft China de VS verdrongen als belangrijkste afzetmarkt voor de Japanse uitvoer, een teken dat de opkomende markten ook belangrijker worden als exportbestemming. Een andere opvallende ontwikkeling is dat het aandeel van de energie-exporterende landen in de groei van de wereldinvoer uitkwam op 70%, veel meer dan te verwachten is op grond van het aandeel in de omvang van de wereldinvoer. Dit getuigt van het snel toenemende belang van de energie-exporterende landen in de wereldeconomie. Verder profiteerde de VS scherp van de verbeterde prijsconcurrentiepositie, getuige de expansie van de uitvoer met 8%, en bereikte daardoor een zeer welkome vermindering van het forse handelstekort.

Historisch hoge prijzen voor olie en grondstoffen

De uitbundige stijging van de prijzen van olie en grondstoffen zette in 2008 scherp door (tabel 1.3). De olieprijs bereikte in maart 2008 een recordhoogte van bijna 110 dollar per vat Brent-olie. De handelsprijzen van agrarische grondstoffen en levensmiddelen stegen voor het tweede jaar op rij met 10-15%. Na een jarenlange periode waarin de prijzen en inkomens onder druk stonden, is dit voor velen in de landbouw een gunstige ontwikkeling. Niet alle sectoren profiteren echter in gelijke mate; zo zijn de prijzen van veevoer ook sterk gestegen. De belangrijkste factor in de prijsontwikkelingen is de aanhoudende economische groei in de opkomende economieën en de effecten ervan op de vraag naar olie en grondstoffen. Zo stimuleert de toenemende welvaart de vraag naar hoogwaardige voedselproducten en veevoer. Tegenvallende graanoogsten en de - al dan niet door beleid afgedwongen - toename van toepassingen van agrarische gewassen voor biobrandstoffen zorgden voor verdere prijsopdrijvende effecten (zie ook §2.3).

Tabel 1.3 Kerngegevens wereldmarkt, 2005-2009		2005	2006	2007 (v)	2008 (p)	2009 (p)
		Mutaties t.o.v. voorgaande jaren (in %)				
Wereldhandelsvolume goederen		7,8	9,8	7,1	4%	6
Wereldhandelsprijs (euro's)		5,4	4,0	-1,6	0	¼
w.v. grondstoffen exclusief energie (HWWI)		10,0	25,6	7,8	-5	3
w.v. voedings- en genotmiddelen		-0,1	9,9	14,4	15	3
industriële grondstoffen van agrarische oorsprong		1,2	10,8	10,9	-4	3
Relatieve arbeidskosten Nederland tov concurrenten ^a		-1,2	0,5	3,0	3	-
Niveaus						
Eurokoers (dollar per euro)		1,24	1,26	1,37	1,44	1,44
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)		54,4	65,2	72,5	87	87
Korte rente eurogebied		2,2	3,1	4,3	3%	4
Korte rente Verenigde Staten		3,5	5,2	5,3	2%	2%
a Verwerkende industrie.						
Bron: CPB (2008).						

Economische verwachtingen voor 2008 en 2009

De economische verwachtingen voor 2008 en 2009 zijn tamelijk gunstig, maar omgeven door veel onzekerheid over de afloop van de kredietcrisis. De economie van de VS stevent af op serieuze groeivertraging en mogelijk een recessie. Het groeitempo van de wereldeconomie zal daardoor zeker in enige mate afzwakken. Hoewel de Europese en Aziatische economieën zich nog goed staande houden, zullen deze

ontwikkelingen hoe dan ook de wereldconjunctuur negatief beïnvloeden (DNB, 2008).

Het IMF gaf in het voorjaar van 2008 relatief sombere groeiprognozes af, die onder meer rekening houden met een lichte, kortdurende recessie in de VS. Het donkere beeld wordt ondersteund door de argumentatie dat de mondiale economische onbalans die ten grondslag ligt aan de huidige crisis niet zomaar zal verdwijnen. De onbalans wordt in wezen gevormd door zeer hoge besparingen in sommige landen in Azië en het Midden-Oosten in verhouding tot de investeringen, veroorzaakt door grote handelsoverschotten. Een groot surplus van de uitvoer over de invoer betekent dat met veel van de verdiende exportdollars geen importen worden gekocht. De opbrengsten worden in zekere zin opgepot in de vorm van beleggingskapitaal. Het tekort aan productieve, veilige en stabiele bestemmingen voor deze middelen is volgens het IMF een belangrijke factor bij de huidige financiële problemen (IMF, 2008).

1.1.2 NEDERLAND

Voor de Nederlandse economie was 2007 een goed jaar (tabel 1.4). De economische groei van 3,5% lag ruim boven het gemiddelde in het eurogebied, bij een relatief lage inflatie van 1,6%. In de loop van het jaar nam de spanning op de arbeidsmarkt toe. De periode van hoogconjunctuur hield aan tot het einde van het jaar (CBS, 2008a). Met een groei van 4,5% in het vierde kwartaal van 2007 ten opzichte van hetzelfde kwartaal een jaar eerder, de hoogste kwartaalgroei sinds begin 2000, werd de basis gelegd voor aanhoudende expansie in 2008 (CPB, 2008). Over heel 2007 leverden de uitvoer (7% groei) en bedrijfsinvesteringen (6,2% groei) de grootste bijdragen aan de groei, ondanks een lichte afzakking ten opzichte van 2006. Ook de toename van de consumptie van huishoudens vertraagde iets, naar 2,1%.

De inflatie bleef beperkt tot 1,6%, ruim onder het gemiddelde in het eurogebied. Ondanks forse prijsstijgingen van energie en grondstoffen was de geldontwaarding beperkt, onder meer door de gematigde ontwikkeling van de invoerprijzen en de lonen. Dat temperde het effect van de voedselprijsstijging, die sinds september 2007 de inflatie aanwakkert, en van de hogere energieprijzen. In het voorjaar van 2008 zette de stijging van de voedselprijzen stevig door, getuige de 5,4% toename (jaar-op-jaar) van de prijzen van voedingsmiddelen in maart (CBS, 2008b). In combinatie met het gemiddelde aandeel van 10% van voeding in de bestedingen, draagt voeding een half procentpunt bij aan de inflatie. Dat komt vrijwel overeen met het effect van stijgende brandstofkosten op de inflatie, al is de prijsstijging daarvan groter (7,4%) en het budgetaandeel kleiner (circa 6%).

De matige inflatie in het eurogebied stelde de Europese Centrale Bank in staat om het lage-rentebeleid aan te houden, met gunstige effecten op de investeringen in Nederland. Dit blijkt onder meer uit de toename van de bedrijfsinvesteringen met ruim 6%.

Tabel 1.4

Kengetallen van de Nederlandse economie, 2005-2009

	2005	2006	2007 (v)	2008 (p)	2009 (p)
Niveaus					
Saldo lopende rekening (in % BBP)	5,3	9,5	5,7	4½	5
Werkloze beroepsbevolking (in % beroepsbevolking)	6,5	5,5	4,5	4	4¼
Werkloze beroepsbevolking (1.000 personen)	483	413	344	310	320
EMU-saldo collectieve sector (in % BBP)	-0,3	0,6	0,6	1,1	1,4
Volumes (mutaties in % per jaar)					
Bruto binnenlands product	1,5	3,0	3,5	2¼	1¾
Consumptie huishoudens	0,7	-0,8	2,1	2	1
Bruto-investeringen bedrijvensector (excl. woningen)	0,4	10,6	6,2	7	- ½
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	6,8	8,5	7,0	5	5½
Invoer van goederen	6,1	9,2	6,5	5½	4¼
Prijzen (mutaties in % per jaar)					
Consumentenprijsindex	1,7	1,1	1,6	2½	2¾
Contractloon marktsector	0,7	2,0	1,9	3¼	3¾
Goederenuitvoer (exclusief energie)	0,6	1,7	0,9	0	¼
Prijsconcurrentiepositie ^a	0,4	-0,5	-2,1	-1¾	-¾

a Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenlands geproduceerde goederen.

Bron: CPB (2008).

De overheidsfinanciën bleven op orde, voor het tweede opeenvolgende jaar is er een begrotingsoverschot. Het CPB (2008) waarschuwt echter voor de sterk flatterende effecten van de hogere opbrengsten uit de verkoop van aardgas. In structurele termen ontwikkelen de overheidsfinanciën zich minder gunstig.

Op de arbeidsmarkt heerst toenemende krapte door de aanhoudende bloeiperiode. De werkloosheid daalde voor het tweede achtereenvolgende jaar met een vol procentpunt tot 4,5%, ofwel 45 werklozen per 1.000 mensen van de beroepsbevolking. In het hele jaar 2007 waren er gemiddeld 190.000 banen (2,5%) meer dan in 2006, waarmee de banengroei vergelijkbaar was met de sterke groei van de werkgelegenheid in de tweede helft van de jaren negentig (CBS, 2008c). Zoals gewoonlijk reageren de lonen vertraagd op de toenemende arbeidsvraag. De stijging van de loonkosten in de markt-sector bleef in 2007 beperkt tot 2%.

Matige uitvoerprestatie, grote belangstelling voor Nederlandse ondernemingen

De Nederlandse export had te kampen met een sterk teruglopende groei naar belangrijke uitvoerbestemmingen. Het groeitempo van de invoer in Duitsland, waar bijna een kwart van de Nederlandse uitvoer naartoe gaat, liep vorig jaar terug van

ruim 11% naar 4,5%. In het Verenigd Koninkrijk, een andere belangrijke exportbestemming, bleef weinig over van de florissante groei van het jaar ervoor. De uitvoer naar de VS beslaat volgens cijfers van het CBS sinds 2002 elk jaar ongeveer 5% van de totale Nederlandse uitvoer. Daardoor was het directe effect van de groeivertraging in de VS op de Nederlandse exportprestatie vrij beperkt. De ontwikkeling van de voor Nederland relevante wereldhandel wordt al met al voor 80% bepaald door de Europese invoervraag; het groeitempo hiervan vertraagde van 9,5% in 2006 naar 5,7% in 2007. De uitvoergroei kwam iets hoger uit, wat vooral te maken had met een incidenteel grote export van schepen en gunstige omstandigheden voor specifieke agrarische exportproducten (zie §2.3.3 voor meer details over de Nederlandse agrarische ex- en import).

Naast de dalende invoergroei in derde landen droeg de verslechterende prijsconcurrentiepositie bij aan de matige prestatie van de Nederlandse uitvoer. Het CPB definieert (de verandering in) de prijsconcurrentiepositie als het verschil tussen (de jaarlijkse verandering van) de concurrentenprijs op de wereldmarkt en de prijs van de binnenlands geproduceerde uitvoer. De concurrentenprijs steeg fors minder dan de uitvoerprijs, waardoor per saldo de Nederlandse uitvoer ruim 2% duurder werd ten opzichte van andere exporteurs (CPB, 2008). Van belang is dat het gaat om een berekening in dollarprijzen. In de appreciatie van de euro lag dan ook de belangrijkste verklaring besloten voor de stijgende prijzen van de uitvoer. Een tweede factor was dat de arbeidskosten per eenheid product in Nederland zich ongunstiger ontwikkelden dan in het buitenland.

De directe buitenlandse investeringen in Nederland kwamen in 2007 uit op 72 mrd. euro, ongeveer evenveel als opgeteld in de vier jaren daarvóór (DNB, 2008). Niet eerder namen buitenlandse ondernemingen in zo'n korte tijd voor zulke grote bedragen Nederlandse ondernemingen over. Het meest opvallend was de overname van ABN-AMRO door een groep van banken uit het Verenigd Koninkrijk, Spanje en België-Nederland. Kort daarna kwam het voedingsmiddelenconcern Numico in handen van zijn Franse branchegenoot Danone. Verder verkocht AkzoNobel farmacie-dochter Organon aan het Amerikaanse concern Schering-Plough.

Zakelijke dienstverlening de grootste groeisector

De zakelijke dienstverleners profiteerden flink van de bloeiperiode. Het aantal banen in deze branche nam toe met 88.000 (6,2%). Voor het merendeel zijn dit vol- en deeltijds uitzendbanen die werkgevers uitzetten als opstap naar permanente personeelsuitbreiding. De bouw presteerde goed door flink hogere investeringen in bedrijfshuisvesting. Bij de industriebedrijven viel de productiegroei in de loop van het jaar echter terug van ruim 4% in het begin van 2007 tot 1% in het laatste kwartaal. De bruto toegevoegde waarde in de gehele dienstensector nam toe met ruim 4%,

tegen 2,5% in de industrie en 1,1% in de primaire landbouw en visserij.

De totale detailhandel boekte in 2007 een omzetgroei van 3,7%, waarvan bijna twee derde is toe te schrijven aan een groter volume (CBS, 2008d). De groei van de omzet ging geheel voorbij aan het kleinbedrijf. De omzet van supermarkten steeg met 4,4%, eveneens voor bijna twee derde dankzij een toename van het volume (zie §4.5 voor meer details).

Economische vooruitzichten voor 2008 en 2009

Het volume van de voor Nederland relevante wereldhandel zal naar verwachting ook het komende jaar weer minder toenemen dan in voorgaande jaren. In combinatie met looneisen en verdere verslechtering van de prijsconcurrentiepositie, belemmert dit de groei van de Nederlandse uitvoer. Dit treft vooral de uitvoer van Nederlandse fabricaten: volgens de verwachting van het CPB (2008) loopt de groei daarvan terug van ruim 4% in 2006-07 tot circa 2,5% in 2008-09. In mindere mate vertraagt ook de wederuitvoer, die veel logistieke activiteit oplevert.

De economische groei in de komende jaren zal volgens prognoses van het CPB (2008) gestaag vertragen tot 1¾% in 2009. Daarmee daalt de groei tot onder het niveau van de geschatte potentiële groei (1,9%). De vertraging wordt deels opgevangen door de uitloop van de huidige hoogconjunctuur en door incidentele investeringen in vliegtuigen en treinen in 2008. Het CPB waarschuwt echter voor structurele tekortkomingen in de marktsector, met name als de loonstijging uit de pas gaat lopen met de toename van de arbeidsproductiviteit. De overheidsfinanciën zullen in de komende jaren naar verwachting verbeteren. Het overschot (nu 0,6%) mag volgens EMU-normen nog verder oplopen tot boven 1% van het BBP.

1.2 **POLITIEKE EN INSTITUTIONELE ONTWIKKELINGEN**

1.2.1 **STAND VAN ZAKEN DOHA-RONDE EN REGIONALE AKKOORDEN**

Overleg over multilaterale handelsliberalisering kabbelt voort ...

In 2007 zijn niet veel concrete vorderingen gemaakt in de onderhandelingen binnen de Wereldhandelsorganisatie (WTO) over liberalisering van de handel in landbouwproducten, industrieproducten en diensten. Over het landbouwdossier is desondanks sinds september 2007 met tussenpozen intensief onderhandeld.

In juli 2007 presenteerde de voorzitter van de landbouwwerkgroep, de Nieuw-Zeelandse Falconer, nieuwe voorstellen (modaliteiten) ten aanzien van de drie dossiers binnenlandse steun, markttoegang en exportsubsidies. Voor wat betreft de exportsubsidies blijft het streven om deze uiterlijk eind 2013 compleet uit te faseren. De onderhandelingen over binnenlandse steun en markttoegang hebben geleid tot de

presentatie van een nieuw document met modaliteiten in februari 2008. De voorstellen behelzen onder andere een verlaging van de totale handelsverstoringe binnenlandse steun in de EU met 75% tot 85%. Voor de VS en Japan is de reductie van de steun iets lager (tussen 66% en 73%), omdat de totale omvang van de handelsverstoringe binnenlandse steun daar kleiner is. Voor alle andere landen ligt de voorgestelde verlaging tussen 50% en 60%. De minst ontwikkelde landen en nieuwe WTO-leden hoeven hun binnenlandse steun niet te verlagen.

Wat betreft markttoegang wordt van de ontwikkelde landen een minimale gemiddelde tariefverlaging van 54% gevraagd, terwijl de ontwikkelingslanden hun tarieven met 36% zouden moeten verminderen. De tariefverlaging voor ontwikkelde landen loopt uiteen van 48% tot 52% voor de producten met een ad valorem tarief van 0-20%, tot een verlaging tussen 66% en 73% voor producten met een ad valorem tarief hoger dan 75%.

Het landbouwdossier zit momenteel vooral vast op de aanwijzing van gevoelige producten. Het gaat om producten waarvan de landen in kwestie vrezen dat een tariefreductie zal leiden tot een verstoring van de interne markt. Een aantal agrarische importeurs (EU, VS, Canada, Japan en Noorwegen) wil daarom de mogelijkheid behouden om voor een aantal producten hogere invoertarieven toe te passen. De discussie spitst zich momenteel toe op de vraag hoeveel (4% tot 6% van alle tarieflijnen) en op welk niveau producten als gevoelig mogen worden aangemerkt. De EU wil graag de mogelijkheid om op het niveau van tarieflijnen gevoelige producten aan te wijzen (bijvoorbeeld 'bevoren kipfilet' in plaats van het meer algemene 'kippenvlees'), zodat er specifiek kan worden bekeken welke producten meer bescherming nodig hebben. De Cairns-groep van agrarische exporteurs is hier tegen. Er is voorts een technische discussie gaande over de berekeningsmethode voor de gevoeligheid van verwerkte producten. De consumptiecijfers zijn leidend bij het bepalen van de hoogte van de invoerquota, op het detailniveau van tarieflijnen zijn deze gegevens vaak echter niet beschikbaar. De mogelijke afschaffing van het Special Safeguard Mechanism zou er toe kunnen leiden dat landen meer producten als gevoelig willen aanmerken, omdat het in dat geval niet meer mogelijk is de grenzen voor een product te sluiten bij een sterke toename van de invoer.

Ook over de aanwijzing van speciale producten bestaat nog onenigheid. Dit zijn producten waarvoor ontwikkelingslanden, op basis van overwegingen ten aanzien van voedsel- en bestaanszekerheid en plattelandsontwikkeling, lagere tariefreducties mogen toepassen. De hoogte van de tariefreductie leidt vooral tot onenigheid over markttoegang tussen de VS als agrarische exporteur en de groep van importerende ontwikkelingslanden (G-33).

In mei 2008 wordt een hernieuwd voorstel voor modaliteiten binnen het landbouw-dossier verwacht, samen met een herziene versie van het voorstel voor verlaging van de industrietarieven. Beide voorstellen zullen de inzet zijn van een horizontaal onder-

handelingsproces, waarbij de EU en de VS zich constructief zullen moeten blijven opstellen in het landbouwdossier. Tegelijkertijd wordt van de grote ontwikkelingslanden (onder andere Brazilië en India) verwacht dat ze concessies doen met betrekking tot de verlaging van de industrietarieven. Het dienstendossier zal bij de onderhandelingen dus een ondergeschikte rol spelen. De onderhandelingen zullen verder waarschijnlijk beïnvloed worden door de Amerikaanse presidentsverkiezingen in november 2008 en het aantreden van een nieuwe Europese Commissie (EC) medio 2009. (www.wto.org)

... en regionale en bilaterale akkoorden volgen elkaar in rap tempo op

In 2007 is de golf van regionalisme, die in 2006 was ingezet na het vastlopen van de Doha-ronde, verder gerold. De Europese Unie richt zich in haar onderhandelingen momenteel vooral op Zuid-Korea, de ASEAN-regio en in mindere mate op India.

Zuid-Korea heeft in april 2007 een vrijhandelsakkoord gesloten met de VS, waarbij rijst, rundvlees en auto's door Zuid-Korea als gevoelige producten werden gezien. Uiteindelijk is Zuid-Korea erin geslaagd om rijst buiten het akkoord te houden, maar desondanks hebben beide landen besloten om de wederzijdse landbouwhandel bijna compleet te liberaliseren (100% liberalisering door de VS en 98% door Zuid-Korea). In de meeste bilaterale en regionale akkoorden wordt landbouw buiten de onderhandelingen gehouden, vooral waar het gaat om akkoorden tussen ontwikkelde en ontwikkelingslanden. In de huidige onderhandelingen tussen de EU en Zuid-Korea speelt landbouw geen prominente rol, mede omdat de EU, in tegenstelling tot de VS, geen (grote) rijstexporteur is. De EU zoekt verbeterde markttoegang voor specifieke producten, voornamelijk zuivel, varkensvlees, wijn, bier en tabak. Ook is er de wens voor betere samenwerking op het vlak van handelsbelemmerende regelgeving.

Bij de onderhandelingen met de ASEAN-landen en India ligt het iets anders. India neemt een defensief standpunt in ten aanzien van het openstellen van de eigen grenzen voor landbouwproducten, omdat het de grote groep kleine boeren in het land wil beschermen. Wel lijkt India baat te hebben bij betere toegang tot de Europese landbouwmarkt voor de eigen gewassen (Achterbosch et al., 2008).

In de ASEAN-groep zitten zowel agrarische exporteurs met offensieve belangen in onder andere rijst en palmolie (Indonesië, Maleisië en Thailand) als kleine landen die tot de groep van Minst Ontwikkelde Landen behoren (Cambodja, Laos en Myanmar). De EU zal hier voornamelijk streven naar verbeterde markttoegang voor verwerkte producten in de rijkere ASEAN-landen (Banse en Roza, 2008). (www.bilaterals.org)

Moeilijke onderhandelingen over Economische Partnerschapsakkoorden

Sinds 2002 onderhandelt de EU met de groep van 78 voormalige koloniën in Afrika, het Caribische gebied en de Stille Oceaan (de ACS-landen) over regionale Economische Partnerschapsakkoorden (EPA's). Deze EPA's moeten in de plaats

komen van het Cotonou-akkoord uit 2000, op basis waarvan de ACS-landen tariefvrij of tegen zeer lage importtarieven kunnen exporteren naar de EU. De niet-wederkerige handelspreferenties uit het Cotonou-akkoord (de EU heeft geen vrije toegang tot de ACS-landen) worden vanaf 1 januari 2008 echter niet langer als WTO-conform beschouwd. Daarom wordt nu onderhandeld over tariefverminderingen door de ACS-landen, die noodzakelijk zijn om WTO-conforme vrijhandelsakkoorden te kunnen afsluiten. De tariefconcessies van de ACS-landen zullen daarbij gefaseerd worden ingevoerd over een vrij lange periode.

De EPA's worden per regio afgesloten: sinds 2003 zijn er regionale onderhandelings met groepen landen in West-Afrika, Centraal-Afrika, Oostelijk en Zuidelijk Afrika, Zuidelijk Afrika, de Caraïben en de Stille Oceaan. Het doel was om voor het einde van 2007 met elke groep een EPA af te sluiten, omdat het per 1 januari 2008 voor derde landen in principe mogelijk is geworden om de niet-wederkerige handelspreferenties uit het Cotonou-akkoord bij de WTO aan te vechten. Tot op heden zijn echter met slechts 35 landen (interim) EPA's afgesloten, waarbij de oorspronkelijke doelstelling (akkoorden per regio) niet gehaald is. Veel landen voelden zich door de EU onder druk gezet en wilden alleen interimakkoorden afsluiten. Enkel de groep van 14 Caribische landen heeft gezamenlijk een EPA afgesloten.

Voor de overige regio's geldt dat de Minst Ontwikkelde Landen in die regio's kunnen profiteren van het WTO-conforme Everything But Arms-akkoord, dat hun vrije toegang tot de EU geeft, zonder de noodzaak om zelf tariefverlagingen toe te passen. Momenteel zijn er drie ACS-landen die niet tot deze groep behoren (Nigeria, Gabon en Congo-Brazzaville), en die evenmin een EPA hebben afgesloten. Deze drie landen kunnen daardoor worden behandeld zoals alle andere ontwikkelingslanden volgens het Algemeen Systeem van Preferenties, waaronder de EU sinds 1971 handelspreferenties geeft aan ontwikkelingslanden. Andere ACS-landen met grote exportbelangen in de handel met de EU, zoals Ivoorkust (cacao en bananen), Ghana (cacao), Kameroen en de Oost-Afrikaanse gemeenschap (Burundi, Kenia, Rwanda, Tanzania en Oeganda) hebben aparte (interim) EPA's afgesloten (ECDPM, 2008). (www.acp-eu-trade.org)

1.2.2 NON-TRADE CONCERNS IN DE INTERNATIONALE HANDEL

"Wie is nu tegen de naleving van minimum arbeidsnormen, het voorkomen van kinderarbeid, de bevordering van duurzame ontwikkeling of de bescherming van de biodiversiteit, het milieu en dierenwelzijn? Wat zijn de gevolgen als '...de naleving van deze waarden [in de handel] in de vorm van regelgeving en internationale standaarden zou worden afgedwongen?' Zo schetst de Nederlandse minister van Ontwikkelings-samenwerking de contouren van de maatschappelijke zorgen rondom de internationale handel die worden samengebracht onder de noemer *non-trade concerns*, in het

voorwoord van een studie naar dit onderwerp (Van den Bossche et al., 2007). De voortschrijdende mondialisering van de productie en de handel heeft de consument grote voordelen opgeleverd in de vorm van een laaggeprijsd en gedifferentieerd aanbod van goederen. Tegelijk betekent deze mondiale integratie dat 'vreemde' productiewijzen steeds verder penetreren in de wereldmarkt, ondanks dat deze wellicht onacceptabel zijn in het importerende land. De *non-trade concerns* (NTC's) weerspiegelen de uiteenlopende ideeën over wat wel of niet acceptabel is bij de productie van goederen. In 2008 zal het kabinet een eerste formeel standpunt innemen op dit dossier.

Het is niet altijd duidelijk welke partij bepaalt wat een aanvaardbare productiewijze is en welke partij daarop wordt aangesproken. Op het niveau van overheden lijken vooral de Europese landen, vaak met de Nederlandse regering voorop, zich internationaal sterk te maken voor meer aandacht voor NTC's. Feit is dat in de WTO de EC tot op heden als enig lid voorstellen heeft gedaan om NTC's erkend te krijgen, zonder navolging van anderen. Gezien de aard van de NTC's gaat de meeste aandacht naar productiewijzen in lagelonenlanden en landen die natuurlijke grond- en hulpstoffen exporteren. Hierdoor is het vertekende beeld ontstaan dat de problematiek van NTC's nauw is verbonden met lage- en middeninkomenslanden. Ook de productiemethoden in hoge-inkomenslanden staan echter ter discussie, zoals blijkt uit het langlopende handelsgeschil tussen de EU en de VS rondom het gebruik van hormoonpreparaten in de vleesproductie in de VS.

Diverse beleidsinstrumenten voor NTC's ...

Er kunnen diverse beleidsinstrumenten worden ingezet om aan NTC's tegemoet te komen en handelspolitieke maatregelen zijn slechts een categorie. Het kan ook met gericht beleid ten aanzien van de productie (denk aan de inzet van de Nederlandse overheid voor meer duurzame praktijken in de palmolieketen in Indonesië en Maleisië, de sojaketen in Latijns-Amerika en de cacaoketen in West-Afrika) of de consumptie (bijvoorbeeld een campagne van het Voedingscentrum voor meer bewustzijn over dierenwelzijn bij de consumptie van vlees). Dit zijn voorbeelden van gericht beleid, dat de mondiale concurrentieverhoudingen ongemoeid laat en daardoor niet als handelsverstoring kan worden beschouwd. De Nederlandse regering overweegt daarnaast de inzet van vormen van etikettering en prijsbeleid, om te bevorderen dat producenten en consumenten van importgoederen de Europese waarden in de productie overnemen. Een andere optie is subsidie ter compensatie van de meerkosten van een hoger niveau van dierenwelzijn in de Nederlandse veehouderij.

Bij dergelijk, meer generiek beleid zijn consequenties voor handelspartners moeilijk te vermijden, of er zelfs onlosmakelijk mee verbonden. Om die reden botst het aanpakken van NTC's doorgaans met Europese en mondiale rechtsregels ter

bevordering van de concurrentie en het vrije goederenverkeer. Niet dat er in het geheel geen eisen kunnen worden gesteld aan de import, maar de internationale regelgeving legt vooral eisen aan producten vast. Recentelijk nog heeft een uitspraak van de Beroepsinstantie van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) in het geschil Brazil Tyres de juridische basis verstevigd voor productgeoriënteerde maatregelen met als doel de bescherming van de volksgezondheid en het milieu (zie kader). Voor eisen aan productieprocessen, bijvoorbeeld op het gebied van dierenwelzijn en milieu, bieden de internationale handelsregels echter weinig ruimte (zie *LEB 2007*, blz. 25-26). NTC's worden door veel landen wantrouwig ontvangen als verkapt protectionisme. Het stellen van voorwaarden aan productiewijzen wordt gezien als ongewenste inmenging in het eigen beleid.

... maar inzet beperkt mogelijk

Ten aanzien van de productiewijzen is de juridische beleidsruimte het afgelopen jaar verder verkend door het al genoemde rapport. Van den Bossche onderzocht onder meer Artikel 20 van de General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), dat WTO-leden onder strikte voorwaarden mogelijkheden geeft voor protectionistische maatregelen die indruisen tegen de erkende vrijhandelsbeginselen. Door te analyseren hoe het artikel in eerdere uitspraken is geïnterpreteerd (ofwel de jurisprudentie) tracht Van den Bossche te komen tot een mogelijke argumentatie voor maatregelen ten aanzien van de productiewijze (Van den Bossche et al., 2007).

Een eerste stelling in het rapport is dat het grensoverschrijdende karakter van NTC's op gespannen voet staat met Artikel 20. Er is geen precedent voor een toegestane maatregel die bedoeld is ter bescherming van een maatschappelijke waarde of belang buiten het grondgebied van het land dat de maatregel neemt. Ten tweede stelt het rapport dat een technisch goede uitvoering van een maatregel de juridische acceptatie ervan kan vergemakkelijken, met name als het exporterende land de flexibiliteit krijgt om het gewenste effect op eigen manier te bereiken. Feitelijk gaat het om de gedachte dat verschillende maatregelen tot dezelfde effecten kunnen leiden, zoals ook wordt erkend op terreinen als voedselveiligheid en diergezondheid. Die flexibiliteit kan bijdragen aan het beperken van discriminerende gevolgen in de handel.

Over de betekenis voor de beleidsruimte is discussie mogelijk. Op grond van de eerste stelling lijkt er enkel ruimte te zijn voor een Nederlandse handelsmaatregel ter bevordering van de wildstand in een exporterend land, mits ook de biodiversiteit in Nederland wordt beschermd. Op grond van de tweede stelling heeft een Nederlandse maatregel die niet al te dwingend voorschrijft aan exportlanden hoe een bepaald niveau van dierenwelzijn in de productie moet worden bereikt, kans op acceptatie onder Artikel 20. De conclusie dat er beleidsruimte is, al is die klein en niet

Uitspraak in handelsgeschil over importverbod uit milieu- en gezondheids-overwegingen

Niet eerder woog de Beroepsinstantie van de WTO de bescherming van de volksgezondheid en het milieu zo zwaar als in de zaak *Brazil-Measures Affecting Imports of Retreaded Tyres*.

De zaak. De EC spande een geschil aan tegen een Braziliaans verbod op de import van autobanden, die geschikt zijn gemaakt voor hergebruik door reparatie van het versleten loopvlak. Brazilië claimde dat het door de import werd bedreigd met een verhoogde kans op de insleep van malaria, doordat de banden een broedplaats vormen voor muggen tijdens het transport in een broeierig ruim. Ook zou de korte levensduur van de banden het land opzadelen met een afvalprobleem en milieuschade bij het verbranden van de banden.

De uitspraak. Brazilië verloor de zaak op gronden van onnodig discriminerende effecten van de maatregel en moet de maatregel opheffen, of ten minste door wijzigingen tegemoet komen aan de bezwaren. Voor ingewijden is het echter van belang dat de Beroepsinstantie de verdediging van het importverbod op grond van GATT Artikel 20-b aanvaardde. Dit artikel staat handelsversturende maatregelen toe in het kader van de bescherming van de volksgezondheid en het milieu. Deze verdediging, alhoewel geaccepteerd, werd echter niet voldoende geacht.

De betekenis. Diverse analisten erkennen het aanzienlijke belang van deze uitspraak in de jurisprudentie over Artikel 20. De ene deskundige legt daarbij de nadruk op het element van de bewijsvoering. Onder verwijzing naar de maximaal haalbare milieubescherming, heeft Brazilië weinig feitelijke onderbouwing hoeven geven waarom een importverbod de voorkeur krijgt boven alternatieve oplossingen voor het afvalprobleem, zoals afvalbeheer en hergebruik (Schloemann, 2008). Een andere deskundige verwondert zich erover dat de uitspraak Brazilië impliciet uitnodigt om het discriminerende karakter van de maatregel te verminderen door nog verdere handelsrestricties (Qin, 2007). Dit heeft ermee te maken dat Brazilië de import van gewone gebruikte autobanden wel toestaat, terwijl daarmee de positieve milieu- en gezondheidseffecten van het verbod op de import van recyclebanden worden ondergraven. De Beroepsinstantie heeft gesuggereerd dat het importverbod beter kan worden uitgebreid naar alle gebruikte autobanden. Brazilië is van plan deze aanbeveling over te nemen. (http://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/dispu_e.htm)

gegarandeerd, wordt gedeeld door een eerdere studie die mogelijkheden schetste op grond van de bescherming van de openbare zeden (Eaton et al., 2005). Daarnaast geeft het rapport van Van Den Bossche et al. aan dat het (juridisch gezien) zinnig kan zijn de kaarten te zetten op multilaterale akkoorden over bijvoorbeeld milieu en arbeidsvoorwaarden. Ook lijkt er geen juridisch bezwaar te zijn om NTC's op te nemen in bilaterale handelsakkoorden of in het algemeen stelsel van handelspreferenties voor ontwikkelingslanden (APS). Binnen de huidige EU-variant van het APS wordt al positieve discriminatie toegepast om in sommige landen de omschakeling van drugsgewassen naar meer gewenste teelten te bevorderen. Het rapport stelt dat volgens de WTO-regels het beleid ten aanzien van NTC's op dezelfde leest kan worden geschoeid.

1.2.3 OVERIGE INTERNATIONALE ONTWIKKELINGEN

Herziening VS-landbouwbeleid bijna rond

De herziening van het Amerikaanse landbouwbeleid had voor september 2007 afgerond moeten zijn, maar heeft een moeizame strijd tussen het Congres en de Administratie van President Bush opgeleverd. In januari 2007 bood de minister van landbouw, namens de Administratie van president Bush, het Congres (Huis en Senaat) een pakket voorstellen aan, voor opvolging van de Farm Security and Rural Investment Act of 2002, die in september 2007 zou aflopen. Kernpunten van de voorstellen waren: beperking van uitgaven, aanpassing prijs- en inkomensmaatregelen, meer steun voor natuurbeheer, bevordering van bio-energie. In juli 2007 aanvaardde het Huis van Afgevaardigden echter zijn eigen versie van de Farm Bill 2007, waarin voorzien werd in hogere overheidsuitgaven. De Senaat nam in december 2007 eveneens een eigen versie aan. Om uit de impasse te komen ging in januari 2008 een gemengde commissie van Huis en Senaat (Farm Bill Conference Committee) aan de slag om een compromis te smeden, dat in beginsel in maart 2008 rond moest zijn. Uiteindelijk werd dit compromis op 8 mei 2008 uitgebracht. Vooruitlopend op de plenaire behandeling in het Congres, kondigde de Administratie aan dat de President het wetsvoorstel niet zal bekrachtigen. De vetodreiging maakte echter geen grote indruk op het Congres. Beide huizen hebben met een zo grote meerderheid ingestemd met de compromisvoorstellen, dat het aangekondigde veto van de President Bush ongedaan kan worden gemaakt. Naar verwachting zal dit eind mei zijn beslag krijgen.

De nieuwe 'Food, Conservation and Energy Act of 2008' is een ingewikkeld geheel van oude en nieuwe overheidsmaatregelen voor landbouw, voedsel en groen, waarmee de komende vijf jaar bijna 300 mrd. dollar aan overheidsuitgaven is gemoeid. Circa 75% hiervan is bestemd voor de binnenlandse voedselvoorziening van minder bedeelden, via onder andere voedselbanken. Het prijs- en inkomensbeleid is in essentie een voorzetting van de landbouwwet uit 2002. Wel wordt het recht op landbouwsteun

afhankelijk gemaakt van het inkomen verdiend buiten de landbouw. Er komt meer geld voor natuur- en milieubeheer, zo wordt het budget om landbouwgrond tegen stedelijke ontwikkeling te beschermen verdubbeld. Daarnaast voorziet de wet in middelen voor plattelandsontwikkeling, onderzoek en internationale voedselhulp.

World Development Report 2008: landbouw terug op de agenda

De betekenis en de rol van landbouwontwikkeling en rurale armoedebestrijding in ontwikkelingslanden staan volop in de belangstelling. Het *World Development Report* van de Wereldbank voor 2008 heeft als belangrijkste thema dat de landbouw een centrale plaats moet innemen in de ontwikkeling. In het rapport, getiteld *Agriculture for Development*, komt de Wereldbank tot de conclusie dat haar eigen beleid van de afgelopen decennia, gericht op marktwerking, professionalisering van de landbouw en exportpromotie, niet altijd even goed heeft gewerkt. Kleine boeren die afhankelijk zijn van de eigen voedselproductie en die geen goede toegang hebben tot hulpbronnen en afzetkanalen hebben hier namelijk niet van kunnen profiteren. Zij hebben meer baat bij een sterke overheid, die voedselzekerheid garandeert en regionale en nationale markten creëert. Maar in veel landen is het juist de overheid die de afgelopen twintig jaar de landbouwsector heeft verwaarloosd. Gemiddeld wordt slechts 4% van het overheidsbudget besteed aan de landbouwsector.

De Wereldbank onderscheidt drie groepen landen: *agriculture-based, transforming en urbanized*. In de eerste groep, voornamelijk gevormd door landen in Sub-Sahara Afrika, is landbouwontwikkeling essentieel voor economische groei, armoedeverlichting en voedselzekerheid. Deze landen zijn gebaat bij hogere overheidsinvesteringen, donorsteun voor inkomensversterkende activiteiten in plaats van voedselhulp en verlaging van handelsverstorende steun en subsidies in ontwikkelde landen (voor bijvoorbeeld katoen en oliezaden). De tweede groep omvat landen die te maken hebben met een groeiende ongelijkheid tussen stad en platteland, waaronder China en India. Hier moet de overheid ervoor zorgen dat deze inkomenskloof wordt verkleind. In de derde groep landen is de uitdaging om kleine boeren te koppelen aan moderne markten en meer banen te creëren in plattelandsgebieden. In het algemeen ziet de Wereldbank winstgevende uitvoermarkten voor zowel primaire als verwerkte landbouwproducten als een belangrijke hefboom voor landbouwontwikkeling, terwijl het rapport juist kritisch is over de successen die deze benadering in de afgelopen twintig jaar heeft voortgebracht (Wereldbank, 2007). (www.worldbank.org/wdr2008)

Verwaarlozing landbouwsector belangrijke oorzaak armoede in Azië

Ook de VN gaat in een recent rapport in op de gevolgen van de verwaarlozing van de landbouwsector. In het rapport, dat de sociaal-economische situatie in Azië en de Stille Oceaan belicht, wordt de landbouwsector als cruciaal gezien voor de 600 miljoen

armen in de regio, waar 60% van de bevolking in de landbouw werkzaam is. Een afname van de productiviteitsgroei, de beperkte reikwijdte van de groene revolutie, afname van de subsidieniveaus en stijgende inputprijzen hebben ertoe bijgedragen dat de landbouwsector steeds minder goed in staat is om als motor van de rurale economie te fungeren. Een toename van de arbeidsproductiviteit naar een niveau vergelijkbaar met Thailand (ongeveer USD 1.800 in 2005), zou 218 miljoen mensen boven de armoedegrens kunnen tillen. Hiervoor is volgens het rapport een nieuwe landbouwrevolutie nodig, gericht op marktontwikkeling met aandacht voor kwaliteit en standaarden, productiviteitsverhoging, landrechten, infrastructuur en kredietfaciliteiten. Deze landbouwrevolutie dient te worden gecombineerd door een strategie gericht op migratie uit de landbouwsector (UNESCAP, 2008). (www.unescap.org)

Voorzichtige successen op VN-conferentie over klimaatverandering

Op de VN-conferentie over klimaatverandering op Bali in december 2007 hebben regeringsleiders gesproken over de noodzaak om daadwerkelijk actie te ondernemen om de klimaatverandering tegen te gaan. Het vierde *Assessment Report* van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), dat in april 2007 werd gepresenteerd, heeft hiervan de noodzaak duidelijk gemaakt. Op de conferentie is een nieuw onderhandelingsproces van start gegaan, het Bali Actieplan, dat ertoe moet leiden dat eind 2009 in Kopenhagen concrete beslissingen worden genomen om de klimaatverandering tegen te gaan. (unfccc.int)

Biodiversiteit

In mei 2008 vindt in Bonn de negende conferentie (COP-9) over de Conventie over Biologische Diversiteit plaats. Het programma van de conferentie wordt voornamelijk bepaald door het meerjarenprogramma van de Conventie, maar volgens organisator Duitsland moet onder andere aandacht worden besteed aan internationale regelgeving voor toegang tot genetische bronnen, financieringsmechanismen voor wereldwijde natuurbescherming en bescherming van biodiversiteit in bossen (in relatie tot biomassaproductie en illegale houtkap). Tijdens de conferentie zal ook specifiek aandacht worden besteed aan landbouwbiobiodiversiteit, waarbij de relatie tussen bio-energie en biodiversiteit centraal zal staan. Hoewel biomassaproductie een positief effect op de biologische diversiteit kan hebben door de bijdrage aan het tegengaan van klimaatverandering, zijn er mogelijke negatieve effecten, zoals wanneer tropische regenwouden worden veranderd in productiegebieden voor biomassa (zie ook §6.4.2). Daarom wil de conferentie richtlijnen opstellen omtrent het tegengaan van deze negatieve effecten (Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit, 2008). Daarnaast organiseert de Wereldvoedselorganisatie (FAO) in juni 2008 een

conferentie over wereldvoedselzekerheid, klimaatverandering en bio-energie.
(www.cbd.int en www.fao.org)

1.2.4 EUROPESE UNIE

Verdrag van Lissabon getekend

Tweeënhalf jaar na het wegstemmen van de Europese Grondwet door de Franse en Nederlandse kiezers, is alsnog een nieuw Europees Verdrag ondertekend. Het Verdrag van Lissabon, dat op 13 december 2007 door de Europese Raad is goedgekeurd, is geen 'grondwet' of een vervanging van de bestaande verdragen, maar een aanpassing hiervan. Enkele lidstaten hebben het verdrag inmiddels geratificeerd en het is de bedoeling dat alle 27 lidstaten dit hebben gedaan voor de Europese Parlementsverkiezingen medio 2009. Veel belangrijke institutionele wijzigingen die ook in het oorspronkelijke grondwettelijk verdrag stonden, zijn uiteindelijk ook opgenomen in het Verdrag van Lissabon. Zo heeft het Europees Parlement meer zeggenschap gekregen over een aantal beleidsdossiers, waaronder het landbouwbeleid. Op dit terrein mag het Parlement voortaan samen met de Raad beslissen (medebeslissingsrecht). Voorheen lag de beslissingsbevoegdheid alleen bij de Raad en had het Parlement slechts adviesrecht.

Ook de nationale parlementen hebben meer zeggenschap gekregen en kunnen bezwaar aantekenen als ze vinden dat de EC zich begeeft op een beleidsterrein dat beter door de afzonderlijke lidstaten kan worden ingevuld (subsidiariteitsbeginsel). Dankzij het nieuwe verdrag zal de EU democratischer en transparanter worden en zal ook de besluitvorming efficiënter en eenvoudiger worden. Op meer beleidsterreinen zal worden gestemd bij gekwalificeerde meerderheid en het voorzitterschap van de Europese Unie zal niet meer halfjaarlijks rouleren. Voortaan wordt de voorzitter van de Europese Raad voor een periode van tweeënhalf jaar gekozen. Het externe beleid van de Europese Commissie (EC) wordt voortaan uitgedragen door een nieuwe Hoge Vertegenwoordiger voor buitenlandse zaken en veiligheidsbeleid, tevens vice-voorzitter van de EC. Hiermee heeft de EC naar buiten toe een duidelijker gezicht gekregen.

(europa.eu/lisbon_treaty/index_nl.htm)

Aandachtspunten landbouw en visserij

Onder voorzitterschap van Slovenië (eerste helft van 2008) en Frankrijk (tweede helft) wordt in 2008 door de Raad van Landbouwministers een beslissing genomen over de Health Check van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Na de presentatie van de voorlopige ideeën in november 2007, komt de EC in mei 2008 met definitieve voorstellen. Onder voorzitterschap van Frankrijk zal dan eind 2008 een beslissing worden genomen (zie §3.1.1 voor meer informatie over de Health Check). Met de vergaande hervorming van de wijnsector zijn voorts de hervormingen uit de Mid-Term Review van

2003 definitief afgerond. Per 1 april 2008 zijn de melkquota met 2,5% verhoogd om een zachte landing mogelijk te maken als de zuivelquotering in 2015 afloopt. Wat betreft het visserijbeleid streeft voorzitter Slovenië ernaar om regelgeving te ontwikkelen om illegale, niet-gerapporteerde en ongereguleerde visserij tegen te gaan.

1.2.5 NEDERLAND

Terugblik 2007: eerste jaar kabinet Balkenende IV

Het eerste jaar van het kabinet Balkenende IV begon met een periode van 100 dagen, waarin de ministers en staatssecretarissen het land introkken om in gesprek te gaan met maatschappelijke organisaties. Na deze periode is in juni 2007 het beleidsprogramma 2007-2011 gepresenteerd, getiteld 'Samen werken, samen leven'. Hoewel er waardering was voor de keuze van het kabinet het land in te gaan alvorens het beleidsprogramma vast te stellen, was er ook kritiek. Zo zou het kabinet niet daadkrachtig genoeg zijn, door lang te wachten met het presenteren van concrete voorstellen. Daarnaast zijn er tijdens de periode van 100 dagen heel veel voorstellen ingediend door maatschappelijke organisaties en burgers, maar heeft het kabinet slechts een beperkt aantal van deze voorstellen meegenomen in het beleidsprogramma.

Het landbouw- en plattelandsbeleid valt onder de derde pijler van het beleidsprogramma, 'duurzame leefomgeving'. Het kabinet streeft naar een ecologisch duurzame, alsook economisch vitale agro-sector. Het kabinet wil de komende vier jaar meer aandacht en geld besteden aan energiebeleid, door middel van het project 'Schoon en Zuinig'. Zo wordt onder andere gestreefd naar een energieneutrale glastuinbouw in 2020.

Een andere doelstelling betreft de verbetering van de vitaliteit van het platteland, dat onder andere tot uitdrukking komt in het streven naar meer en kwalitatief betere groene gebieden. Ook het verbeteren van dierenwelzijn valt onder deze doelstelling. De komende jaren is er ook meer aandacht voor een klimaatbestendige inrichting van Nederland. Water dient een bepalende rol te spelen bij ruimtelijke afwegingen en er moet meer ruimte komen voor herstel van natuurlijke processen, bijvoorbeeld door anti-verdrogingsbeleid (Ministerie van Algemene Zaken, 2007). (www.samenwerkenaannederland.nl)

Landbouw, natuur en voedselkwaliteit in 2008

De beleidsplannen van de minister van LNV voor 2008 zijn gegroepeerd naar de drie kerngebieden: groene economie; natuur, landschap, groen en een vitaal platteland; en voedsel. Binnen het kerngebied groene economie is er de komende periode extra geld voor ontwikkelprojecten multifunctionele landbouw. Dierenwelzijn krijgt ook meer aandacht: vanaf 2008 wordt per jaar 6 mln. euro extra uitgetrokken ten behoeve van ontwikkeling,

stimulering en handhaving van dierenwelzijn. In 2011 moet 5% van de stallen duurzaam en diervriendelijk zijn (zie ook §7.5.2). In 2008 wordt verder begonnen met de sanering en verduurzaming van een deel van de Noordzeevloot. Het ministerie van LNV zal voorts tot 2011 jaarlijks 10 mln. euro bijdragen aan het werkprogramma 'Schoon en Zuinig'. Daarnaast wordt in 2008 en 2009 35 mln. euro beschikbaar gesteld voor verduurzaming van de glastuinbouwsector. Binnen het kerngebied natuur, landschap, groen en een vitaal platteland wordt verder gewerkt aan de realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) en de Natura 2000-gebieden. Ook wordt er 2 mln. euro extra uitgetrokken voor de verwerving en inrichting van groene gebieden in en rondom steden. In het regeerakkoord is afgesproken dat er in 2013 16.000 hectare groen rondom de grote steden moet zijn gerealiseerd. Binnen het voedselbeleid wordt veel aandacht besteed aan het voorkomen en bestrijden van dierziekten. Eind 2007 is hiertoe de *Nationale Agenda Diergezondheid 2007-2015* opgesteld (LNV, 2007a). (www.minlnv.nl)

Dierenwelzijn prominent op de agenda

Het onderwerp dierenwelzijn stond in 2007 en begin 2008 prominent op de politiek-maatschappelijke agenda. In oktober 2007 werd de beloofde *Nota Dierenwelzijn* gepresenteerd (LNV, 2007b). Onder dierenwelzijn wordt hierbij verstaan: de kwaliteit van het leven van het dier, waarbij de houder de 'vijf vrijheden' respecteert en daarmee de grenzen van het adaptatievermogen van het dier niet overschrijdt (zie §3.2 voor meer informatie over de vijf vrijheden). De nota geeft specifiek aandacht aan verschillende categorieën dieren: landbouwhuisdieren, vissen, gezelschapsdieren, paarden, dieren in dierentuinen en circussen, dieren in de natuur en tot slot proefdieren. De belangrijkste wijziging ten opzichte van het bestaande beleid lijkt de verscherpte handhaving te zijn; hier wordt in 2008 ook het meeste in geïnvesteerd.

In december 2007 werd het burgerinitiatief 'Stop Fout Vlees', dat door Milieudefensie en Jongeren Milieu Actief (JMA) was gestart, door een overgrote meerderheid in de Tweede Kamer geblokkeerd. Het burgerinitiatief, waarbij 107.000 Nederlanders zich hadden aangesloten, had tot doel de veehouderij duurzamer te maken. Wel zijn twee moties aangenomen: een motie van de PvdA voor een duurzaamheidstoets voor ontwikkelingen binnen de veehouderij en een motie van de SP, waarin steun voor grondgebonden landbouw wordt bepleit (Stop Fout Vlees, 2007).

Nieuwe regeling voor duurzame energie

In maart 2008 is de nieuwe regeling Stimulering Duurzame Energieproductie (SDE) gepresenteerd. Deze regeling is de opvolger van de regeling Milieukwaliteit Elektriciteitsproductie (MEP), die in 2006 was gestopt. De huidige regeling, die breder is dan de oude MEP-regeling, is een belangrijk instrument binnen het werkprogramma

'Nieuwe energie voor het klimaat' van het project 'Schoon en Zuinig'. Dit programma heeft als doelstelling om de uitstoot van broeikasgassen in 2020 met 30% te verlagen ten opzichte van 1990 (zie ook §6.4). Verder wil het kabinet in de periode 2011-2020 per jaar 2% bezuinigen op het energieverbruik. Vanaf 1 april 2008 zijn subsidie-aanvragen in het kader van de SDE-regeling mogelijk voor de productiecategorieën wind op land, biomassa, biogas, afvalverbranding en zonnepanelen. Tot 2011 is er in totaal 326 mln. euro beschikbaar. De verwachting is dat vooral aanvragen zullen worden ingediend voor subsidie van zonnepanelen. Voor de landbouwsector is de subsidie voor co-vergisting van mest interessant. De Tweede Kamer had de minister van Economische Zaken verzocht om hiervoor 75 mln. euro extra vrij te maken en het subsidiebedrag te verhogen van 12 naar 15 cent per kilowattuur, maar de minister heeft dit geweigerd omdat de termijn voor wijzigingen al zou zijn verstreken (VROM, 2007; Agrarisch Dagblad, 2008). (www.senternovem.nl/sde)

Nederlands Plattelandsontwikkelingsprogramma definitief goedgekeurd

Het Nederlandse Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP) voor de periode 2007-2013 is op 20 juni 2007 goedgekeurd door het *Rural Development Committee*, bestaande uit vertegenwoordigers van alle lidstaten; op 20 juli 2007 heeft de EC het programma formeel goedgekeurd. De uitvoering van het programma loopt langs twee sporen: het ondernemersspoor via het Ondernemersprogramma en het gebiedsgerichte spoor via het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG). Voor de gehele periode (2007-2013) is bijna 1,6 mrd. euro beschikbaar. De EC en Nederland dragen elk 486 mln. euro bij, terwijl de private sector 620 mln. euro inbrengt. Hier bovenop komt een bedrag van 620 mln. euro aan aanvullende nationale financiering, waardoor het totale budget boven 2,2 mrd. euro uitkomt. (www.regiebureau-pop.eu)

Beleidsprogramma Biodiversiteit 2008-2011

Begin 2008 heeft de minister van LNV in samenwerking met aantal andere ministers (onder andere Ontwikkelingssamenwerking en VROM) het beleidsprogramma 'Biodiversiteit werkt: voor natuur, voor mensen, voor altijd' gepresenteerd. Dit beleidsprogramma is de Nederlandse invulling van het Europese Actieplan Biodiversiteit uit 2006. Voor de periode 2008-2011 heeft de Nederlandse regering vijf inhoudelijke prioriteiten gesteld. De eerste prioriteit betreft handelsketens en biodiversiteit, waarbij wordt gestreefd naar een verduurzaming van de handel in hout, soja, palmolie, biomassa en veen. De tweede prioriteit behelst het creëren van markten en betalingsmechanismen voor biodiversiteit. De derde is het beter gebruiken van ecosysteemdiensten en biodiversiteit in landgebruik en (agro)productieprocessen. Een vierde prioriteit betreft het ontwikkelen van ecologische netwerken binnen een bredere eco-regionale ontwikkeling. Ten slotte wil Nederland aandacht geven aan

mariene biodiversiteit en duurzame visserij, waarbij behoud en duurzaam gebruik van biodiversiteit van de zeeën en oceanen centraal staan (LNV, 2008a).

LNV en OS: meer aandacht voor landbouw in ontwikkelingslanden

In navolging van de Wereldbank - dat vorig jaar het rapport *Agriculture for Development* presenteerde - hebben de ministers van Ontwikkelingssamenwerking en LNV begin mei een notitie gepresenteerd gericht op de versterking van de landbouwsector in ontwikkelingslanden: *'Landbouw, rurale bedrijvigheid en voedselzekerheid'* (LNV/OS, 2008). In de komende jaren zal de Nederlandse regering jaarlijks tot 50 mln. euro extra vrijmaken voor een (extra) inzet langs vijf verschillende 'sporen'. Zo wordt ten eerste meer geïnvesteerd in onderzoek en innovatie gericht op productiviteitsverbetering. Daarnaast wordt meer geld vrijgemaakt om overheden in ontwikkelingslanden te helpen om noodzakelijke randvoorwaarden te scheppen voor rurale private sector ontwikkeling. Een derde spoor betreft de verbetering en verduurzaming van ketens. Het verbeteren van markttoegang voor (kleine) boeren in ontwikkelingslanden is een vierde speerpunt, waarbij vooral lokale en regionale markten van belang zijn. Ten slotte wordt er extra aandacht besteed aan voedselzekerheid, waarbij kwetsbare groepen onder andere worden ondersteund door middel van verzekering- en werkgelegenheidsmechanismen (bijvoorbeeld door betaling voor ecosysteemdiensten en cash for work-programma's) (LNV en OS, 2008b).

Agenda van de internationale landbouwpolitiek

Jaar	Orgaan	Agenda
2008	EU	Voorzitterschap van Slovenië, gevolgd door Frankrijk.
	WTO	WTO-waiver voor handelsafspraken tussen EU en landen in Afrika, Caribische gebied en Stille Oceaan (ACS) loopt af.
Mei	EU	Definitieve voorstellen van de EC over de tussentijdse herziening van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (<i>Health Check</i>)
Mei	CBD	COP-9 van de Conventie over Biologische Diversiteit.
Juni	FAO	Conferentie over wereldvoedselzekerheid, klimaatverandering en bio-energie.
Najaar	EU	Europese Raad van landbouwministers neemt beslissing over voorstellen Health Check.
	EU	Tussentijdse beoordeling van de Europese begroting, met daarbij reflecties op het GLB-budget na 2013 (loopt door in 2009).
2009	EU	Streefdatum inwerkingtreding Verdrag van Lissabon
	EU	Voorzitterschap van Tsjechië, gevolgd door Zweden.
	EU	Verkiezingen Europees Parlement.
	EU	Volledig vrije invoer (zonder tarieven of quota) uit de minst ontwikkelde landen, ook voor suiker, rijst en bananen, onder de noemer Everything but Arms.
	EU	Start van de uitvoering van de Europese Kaderrichtlijn Water.
	EU	Streefdatum vrijhandelsakkoord tussen EU en ASEAN-regio.
	UNFCCC	Klimaatconferentie in Kopenhagen.
2010	EU	Hervorming suikermarkt afgerond, aanvang hernieuwde discussie.
	CBD	Er moet een akkoord zijn bereikt over de toegang tot en verdeling van baten van genetische bronnen.
2012	VN	Volgens het Kyoto Protocol zijn de emissies van broeikasgassen verminderd tot 5,2% (EU: 8%) onder niveau 1990. Nieuwe doelstellingen zijn nog niet geformuleerd.
	EU	Implementatie van welzijnsstandaarden in de pluimveector (in NL al in 2008).
2014	EU	Volledig vrij verkeer van werknemers binnen de EU-27.
2015	EU	Einde huidige zuivelquotering.
	FAO	Het aantal ondervoede mensen op de wereld is ten opzichte van 1995 gehalveerd tot 400 miljoen (afpraak Wereldvoedseltop 1996).
	VN	De acht Millenniumdoelstellingen moeten zijn gehaald.
2020	NL	Uitstoot van broeikasgassen moet 30% lager zijn dan in 1990.
	EU	Het aandeel biobrandstoffen in transportbrandstoffen moet 10% zijn en het aandeel duurzame energie 20% van het totale energieverbruik.

Internationale productie, markten en handel

2

Kernpunten:

- graanvoorraden in de wereld op laag niveau
- vooruitzichten mondiale en EU-productie voor 2008 goed
- hoge prijzen agrarische grondstoffen leiden tot onrust
- prijsspieken historisch gezien geen uitzondering
- wereldwijde handel in landbouwproducten met 11% gegroeid in 2006
- Azië belangrijkste im- en exporteur landbouwproducten
- VS belangrijkste speler op graanmarkt
- Rusland groeit als afzetgebied voor Europese landbouwproducten
- Nederlands agrarisch handelsoverschot rond de 23 miljard euro

2.1 PRODUCTIE EN PRIJSONTWIKKELINGEN

2.1.1 PRODUCTIE IN DE WERELD

Voor de wereldgraanmarkt was 2007 een bijzonder jaar. Lage oogsten in 2006 in belangrijke productiegebieden, kleine voorraden en een groeiende vraag zorgden voor ongekend hoge prijzen. Na de slechte oogst van 2006, herstelde de mondiale productie zich echter in 2007 (tabel 2.1). De groei van de consumptie van granen vindt voornamelijk plaats in de ontwikkelingslanden, vooral als gevolg van een nog steeds toenemende bevolking. De industriële vraag naar granen en voor veevoeders stijgt echter ook. Het gevolg van de sterk groeiende vraag en relatief lage graanproductie is een verdere daling van de graanvoorraden. Naar verwachting omvat deze aan het einde van het lopende seizoen 2007/2008 nog 405 miljoen ton (FAO, 2008a). Dit is 22 miljoen ton (2%) minder dan het al relatief lage niveau van het vorige oogstjaar en het laagste sinds 1982. De vooruitzichten voor de oogst voor 2008 zijn goed. In de meeste productiegebieden is de oppervlakte uitgebreid en wordt rekening gehouden met goede opbrengsten per ha.

De productie van oliezaden nam de laatste jaren toe. Voor de oogst van 2007 wordt rekening gehouden met een kleinere productie (tabel 2.1), vooral vanwege de concurrentie van granen en de matige weersomstandigheden.

Tabel 2.1

Wereldproductie (mln. ton) van enkele akkerbouwproducten, 2003-2007

	2003	2004	2005	2006	2007
Granen	2.086	2.268	2.242	2.191	2.289
tarwe	561	630	625	598	603
voedergranen	941	1.032	1.002	978	1069
rijst	583	607	615	615	617
Suiker (ruw)	141	144	149	164	169
Oliezaden	361	391	400	403	392
Bron: FAO.					

Verwacht wordt dat de productie van sojabonen, het belangrijkste gewas binnen de groep oliezaden, met 6% zal afnemen. Dit is vooral het gevolg van een daling met 15% van de productie in de Verenigde Staten (VS); de VS hebben een aandeel van 40% in de mondiale productie. De productie van zonnebloemzaad zal in 2007 10% kleiner zijn dan in 2006. Hoewel de productie van een aantal andere oliezaden, waaronder raapzaad, toenam, is deze groei niet voldoende om de daling van de andere producten te compenseren.

De suikerprijzen op de wereldmarkt waren in het seizoen 2007/08 lager dan het voorgaande jaar, vermoedelijk vanwege de extra productie die een gevolg was van de reactie van de suikerproducenten op de situatie met hoge prijzen. De geschatte productie voor 2007 ligt aanzienlijk hoger dan de vraag naar suiker. Het huidige lage niveau van de suikerprijs is voor de meeste productiegebieden, Brazilië uitgezonderd, niet voldoende om de kosten te dekken.

Verdere groei vleesproductie

Wereldwijd nam de productie van de verschillende soorten vlees in 2007 verder toe. De consumptie in de rijke landen blijft vrijwel gelijk, terwijl die in de ontwikkelingslanden relatief gezien sterker toeneemt. Het zijn vooral de landen in Zuid-Amerika die een steeds belangrijker rol gaan spelen in de productie en handel.

De prijzen op de wereldmarkt waren voor de drie belangrijkste vleessoorten (rundvlees, varkensvlees en pluimveevlees) in 2007 hoog. De mondiale rundvleesproductie steeg met ruim 1%; de groei komt vooral voor rekening van de ontwikkelingslanden. Naast de stijging in belangrijke productiegebieden in Zuid-Amerika, valt ook de groei in Azië op. In India en Pakistan neemt de rundvleesproductie toe, door een groeiende binnenlandse vraag en een uitbreiding van de melkveehouderij.

De internationale varkensvleesmarkt werd in 2007 sterk beïnvloed door de ontwikkelingen in China, waar de productie kromp als gevolg van ziekte-uitbraken en de hoge voederkosten. Hierdoor was er een grotere vraag vanuit China, wat mede leidde

tot hogere prijzen op de wereldmarkt.

Ondanks de hernieuwde uitbraken van Vogelgriep blijft de consumptie van pluimveevlees groeien. Ook de productie nam verder toe, wereldwijd was deze 3% groter dan in 2006. In alle productiegebieden werd meer pluimveevlees geproduceerd, uitgezonderd Noord-Amerika. In de VS stagneerde de productie. De productiekosten waren naar schatting ruim een kwart hoger, als gevolg van de hoge voerprijzen. Dit leidt voor het eerst tot een krimpende pluimveesector in de VS.

De markt voor zuivelproducten werd in 2007 gekenmerkt door hoge prijzen. Inkomensgroei in ontwikkelingslanden speelt hierin een rol. Dit leidt tot een verschuiving in de consumptie. Zo worden naast boter en kaas nu ook andere zuivelproducten, zoals melkpoeders, condens en verse producten geconsumeerd (FAO, 2007a). De verdergaande technologische ontwikkeling levert eveneens een bijdrage. In ontwikkelingslanden zorgt deze voor betere productie- en opslagmogelijkheden. De prijzen voor melkpoeder lieten op de wereldmarkt de grootste stijging zien. De explosieve stijging van de prijzen begon in het vierde kwartaal van 2006. Op dat moment waren de Europese voorraden uitgeput. De prijs voor boter steeg in iets mindere mate, maar nam het sterkst toe aan het einde van 2007, toen ook die voorraden vrijwel op waren. De melkproductie nam wel toe, maar vooral in de niet-exporterende gebieden. In de belangrijkste exporterende landen bleef de melkproductie vrijwel gelijk. De groei van de productie in China met 18%, maakt dit land tot de derde producent ter wereld.

2.1.2 PRODUCTIE IN DE EUROPESE UNIE

De Europese markt voor granen gaf de laatste maanden van 2007 en begin 2008 een bijzonder beeld te zien. De prijzen lagen op een recordniveau door een combinatie van factoren. Er was een groeiende vraag, mede door de vraag voor biodiesel. Daarnaast zorgde de aanvankelijke droogte, en later de regen en kille temperatuur in de zomer voor een krappere oogst. Beide ontwikkelingen werkten prijsopdrijvend. De lagere oogst en de hoge prijzen leidden ook tot een teruggang van de interventievoorraad.

De suikermarkt in de Europese Unie (EU) ondervond in 2007 de gevolgen van de implementatie van het herziene suikerbeleid. Er was meer invoer, de prijzen waren lager dan in 2006. De productie lag echter wel op een iets hoger niveau en de voorraden liepen licht op.

Op de zuivelmarkt valt vooral de explosieve stijging van de melkprijs op. Dit staat haaks op de verwachte ontwikkeling als gevolg van de herziening van de zuivelmarkt-ordering. De melkprijs wordt in dit kader immers in een aantal fasen verlaagd. De afgebouwde voorraden voor mager melkpoeder en boter, en de goede wereldmarktprijzen waren hier debet aan. Deze gunstige marktsituatie was voor de

Europese Commissie (EC) aanleiding om het quotum voor het melkjaar 2008/09 met 2% extra te verhogen, bovenop de reeds in 2003 afgesproken verhoging met 0,5%.

Kleiner vleesaanbod in 2008

De vleesproductie in de EU was in 2007 bijna 6% groter dan in 2006. Een belangrijk deel van de toename is toe te schrijven aan de toetreding van Roemenië en Bulgarije. In de landen van de voormalige EU-15 nam de productie met bijna 3% toe. De helft van de productie bestaat uit varkensvlees. Deze steeg, net als die van pluimveevlees, meer dan gemiddeld. Voor 2008 wordt een daling van het varkensaanbod in de EU verwacht, vooral vanwege de slechte rentabiliteit van de varkenshouderij in Europa. Tegenover de hoge kosten voor veevoer en energie, staan nauwelijks hogere opbrengstprijzen.

Ook de productie van rundvlees daalt naar verwachting in 2008. Bovendien verloopt de import vanuit Zuid-Amerika moeizaam. Brazilië heeft moeite om aan de invoerschriften van de EU te voldoen. De Argentijnse overheid probeert de rundvleesexport af te remmen, om zo het binnenlandse prijspeil op een aanvaardbaar niveau te houden.

2.2 VOORUITBLIK PRODUCTIE

De FAO en de OESO blikken in een gezamenlijke publicatie vooruit naar de ontwikkelingen op de wereldmarkt voor agrarische producten in de periode tot en met 2016 (OESO/FAO, 2007). Deze vooruitblik is gebaseerd op diverse veronderstellingen, waaronder de verwachting dat de wereldeconomie blijft groeien. De sterk opkomende economieën in China, Brazilië, India en Rusland zijn hiervoor belangrijke aanjagers. De inkomensgroei in deze landen zal leiden tot een toename van de consumptie, vooral van voedsel met een grotere toegevoegde waarde. De wereldmarkten voor granen, suiker en in toenemende mate oliezaden worden daarnaast mede beïnvloed door de vraag naar biodiesel/-ethanol.

De vooruitblik voor de markten in de EU (tot 2014) is gebaseerd op een recente studie van de Europese Commissie (2008).

2.2.1 MONDIAAL

Granen

Voor de periode tot 2017 zal de graanproductie naar verwachting verder groeien (tabel 2.2). De opbrengsten herstellen zich weer tot het gemiddelde niveau van de laatste jaren. Het graanareaal zal toenemen, dankzij verschuivingen in productiesystemen, het opnieuw in gebruik nemen van set-aside arealen in de EU en door ontwikkeling van nieuwe landbouwgebieden in landen in Zuid- en Latijns-Amerika. Het grootste deel van de graanproductie zal ook in de toekomst geconcentreerd blijven bij de EU, China en de VS.

Tabel 2.2		Verwachte ontwikkelingen (mln. ton) voor de wereldmarkt voor granen en olieozaden, 2007-2017		
		2007/08	2010/11	2016/17
Granen ^a				
Productie		1.673,8	1.758,3	1.856,9
Consumptie		1.673,1	1.751,8	1.848,9
Prijs tarwe ^b		204,5	186,1	183,2
Prijs voedergranen ^b		158,9	143,3	138,2
Olieozaden				
Productie		302,5	330,5	367,6
Consumptie		312,0	333,2	369,8
Prijs olieozaden ^b		310,4	300,8	299,6
a Granen exclusief rijst; b prijzen in US\$ per ton.				
Bron: OECD-FAO Agricultural Outlook 2007-2016.				

In deze landen komt, samen met de tarweproductie in India, ruim de helft van de wereldgraanproductie tot stand.

De vraag naar granen zal groeien in India, Brazilië en Egypte, maar ook in een toenemend aantal ontwikkelingslanden. Ondanks de groeiende vraag naar maïs voor biodiesel, zal de vraag naar voedergranen toch vooral gedomineerd worden door de toenemende behoefte aan veevoerders in landen waar de veehouderij een grote groei doormaakt, zoals China, India en Argentinië. Van de totale graanconsumptie in de wereld is bijna de helft bestemd voor menselijke consumptie, eenderde deel voor veevoer. Van de resterende 15% is dan uiteindelijk nog geen derde deel bestemd voor de productie van biodiesel (FAO, 2008a).

Meer dan granen is rijst een essentieel gewas voor ontwikkelingslanden, het is het belangrijkste bestanddeel van het voedsel. De rijstvoorraden in de wereld zijn dramatisch gedaald in vergelijking met het niveau van de voorgaande tien jaar. Dit ging gepaard met enorm hoge exportprijzen voor rijst. De groei van de rijstproductie zal minder groot zijn dan die van de overige granen. Aanpassing in de productie is in de reguliere productiegebieden vaak lastig. De vraag naar rijst zal verder toenemen, vooral in landen in het Midden-Oosten en Turkije. Op de lange termijn zal de exportontwikkeling toch vooral beïnvloed worden door de ontwikkelingen bij de belangrijkste spelers op de markt, zoals Thailand, Vietnam en in toenemende mate India.

Olieozaden

De olieozadenmarkt zal de komende periode vooral beïnvloed worden door de groeiende vraag voor de productie van biodiesel. Door de hoge prijzen voor maïs is er ook directe concurrentie voor het gebruik in veevoer. Verbruik van olieozaden in plaats van

maïs zorgt voor aanzienlijk lagere voerkosten. Vooral in Brazilië en Argentinië neemt de productie de komende jaren toe. Hier is grasland geschikt gemaakt voor de teelt van oliezaden. Met een verwachte jaarlijkse groei van 4% van de productie in Brazilië, zal dit land de VS in 2009 voorbij gaan als grootste exporteur van oliezaden.

Vlees

De vooruitzichten op de vleesmarkt voor de periode tot 2016 staan vooral onder invloed van de groei van productie en consumptie in de ontwikkelingslanden. Hier staat een stabielere ontwikkeling in de OESO-landen tegenover. De verschuiving in de ontwikkelde landen zal van kwantiteit naar kwaliteit gaan en de groei van de consumptie zal hier marginaal zijn. Hogere inkomens in ontwikkelingslanden en de daaruit voortvloeiende veranderingen in het eetpatroon, zorgen voor een flink hogere consumptie. De groei van de consumptie in de ontwikkelingslanden zal voor meer dan 80% bijdragen aan de verwachte groei van de wereldwijde vleesconsumptie.

De mondiale productie zal naar verwachting groeien met gemiddeld 1,7% per jaar, vooral door uitbreiding in Brazilië, China en India. Het aandeel van de OESO-landen in de wereldvleesproductie zal daardoor verder teruglopen (tabel 2.3). Een klein aantal exporteurs van vlees (Brazilië, VS, Canada, Argentinië en Australië) zal de markt blijven domineren, waarbij vooral de export in Zuid-Amerika sterk zal groeien. Verwacht wordt dat Brazilië in 2016 bijna 30% van de wereldvleeshandel beheerst. Aan de vraagzijde

Tabel 2.3

Verwachte ontwikkelingen (mln. ton) op de wereldmarkt voor dierlijke producten, 2007-2016

	2007	2011	2016
Rundvlees			
Productie OESO-landen	27,2	26,6	27,6
Productie niet-OESO-landen	39,5	44,2	48,8
Consumptie OESO-landen	27,5	27,1	28,2
Consumptie niet-OESO-landen	38,6	43,1	47,7
Varkensvlees			
Productie OESO-landen	37,8	38,1	39,1
Productie niet-OESO-landen	73,0	79,2	90,3
Consumptie OESO-landen	36,2	36,7	37,9
Consumptie niet-OESO-landen	74,3	80,2	90,8
Pluimveevlees			
Productie OESO-landen	37,6	39,2	40,8
Productie niet-OESO-landen	45,7	51,9	57,7
Consumptie OESO-landen	35,9	37,4	39,6
Consumptie niet-OESO-landen	47,1	53,5	59,0

Bron: OECD-FAO Agricultural Outlook 2007-2016.

zal de importbehoefte van snel in opkomst zijnde landen als Korea, Saoedi-Arabië, Mexico en de Filipijnen toenemen.

Zuivelproducten

Het toenemende belang van de ontwikkelingslanden bij de vraag naar en het aanbod van zuivelproducten is een van de meest opvallende trends voor de komende periode. De grotere melkproductie wordt vooral beïnvloed door de groei in niet-OESO-landen, waaronder India, de grootste melkproducent, en China. Dit staat in contrast met de matige groei in de OESO-landen, die voor rekening komt van Oceanië en de VS, omdat veel van de andere OESO-landen nog steeds productiebeperkende maatregelen kennen. Toch zal ook de komende periode de zuivelmarkt beheerst worden door de traditionele exporteurs. Behalve voor boter, wordt voor alle producten een groei van de wereldhandel verwacht. De regionale handel zal het grootste blijven. Zo is de intra-EU handel in zuivelproducten bijvoorbeeld groter dan alle overige wereldhandel samen. Een aantal niet-OESO-landen zal de plaats innemen die vrijkomt, omdat de Europese Unie niet langer de noodzaak heeft boter en mager melkpoeder op de wereldmarkt af te zetten.

2.2.2 EUROPESE UNIE

Granen

De geraamde graanproductie in 2014 ligt met ruim 305 mln. ton bijna 20% boven het niveau van 2007 (tabel 2.4). De groei zit vooral in de productie van tarwe en maïs en wordt deels verklaard uit de lage oogst in 2007. De groei van de consumptie van granen komt vooral door de toename van het gebruik voor bio-energie, de huidige bio-ethanolproductie in de EU is slechts marginaal. De geringe maïsvoorraden zorgen voor relatief hoge prijzen. Politieke besluitvorming over de doelstellingen voor het gebruik van bio-energie zijn echter een cruciale factor. De vraag naar granen voor veevoeders binnen de EU zal zich tot het einde van de periode handhaven op circa 168 mln. ton. Hiervoor zijn twee redenen aan te voeren. De productie-uitbreiding in de intensieve veehouderij zal de komende jaren aanzienlijk kleiner zijn dan de laatste tien jaar. Bovendien zal de voederconversie verbeteren, zeker in de oude EU-12, waardoor de vraag per saldo ongeveer op hetzelfde niveau zal blijven.

De relatief kleine markt voor oliezaden in de EU wordt sterk beïnvloed door de hoge prijzen op de wereldmarkt en het gebruik voor bio-energie. De productie zal weliswaar relatief gezien sterk stijgen, maar de absolute groei is niet voldoende om in de grotere vraag te voldoen. De import van oliezaden (en plantaardige olie) in de EU zal dan ook groeien. De productie in de Oekraïne en Rusland kan zich verder uitbreiden en deze landen kunnen belangrijke exporteurs worden van oliezaden naar West Europa.

Tabel 2.4

De markt (mln. ton) voor granen en oliezaden in de Europese Unie, 2007-2014

	2007	2010	2014
Granen			
Productie	256,0	293,6	305,7
Consumptie	265,5	272,9	285,5
w.v. voedsel	86,6	88,1	88,3
veevoeders	165,2	167,9	168,5
bio-energie	1,9	5,5	18,4
overig	11,8	11,4	10,3
Oliezaden			
Productie	24,0	28,6	32,6
Consumptie	48,7	57,5	67,5
w.v. bio-energie	9,2	17,7	21,4
overig	39,5	39,8	46,1

Bron: Europese Commissie (2008).

Rundvlees

De EU is de laatste jaren van netto-exporteur netto-importeur van rundvlees geworden, dankzij een krimpende rundveestapel en hoge voerprijzen. Deze krimp blijft de belangrijkste factor voor de ontwikkeling van de rundvleesmarkt op de lange termijn. Ook voor de consumptie wordt een daling verwacht (tabel 2.5). De stijging van de rundvleespijzen heeft daarin een groter effect dan de betere inkomens van de Europese inwoners. Bovendien verliest rundvlees ook een deel van de markt, omdat de consument kiest voor ander (makkelijker te bereiden) vlees.

De hoge productie van varkensvlees in 2007 lijkt de top van de varkenscyclus te zijn. Voor de middellange termijn zal de productie wel iets toenemen, maar minder dan in voorgaande periodes. Oorzaken hiervan zijn de hoge voerprijzen en aan de consumptiekant de concurrentie van pluimveevlees. Naar verwachting zal de productie van varkensvlees in 2014 marginaal hoger zijn dan in 2007. De vooruitzichten voor de consumptie zijn goed. Per hoofd van de bevolking zal de consumptie in de periode 2007-2014 nog toenemen, vooral in de lidstaten van de oude EU-15. Hier is de economische groei relatief sterker dan bij de nieuwkomers, waardoor de koopkracht groter is.

De markt voor pluimveevlees ziet er de komende tijd goed uit. De concurrentiepositie ten opzichte van de andere vleessoorten is goed. De prijs is in verhouding lager en het verbruik van pluimveevlees in vleesbereidingen groeit. De export van pluimveevlees zal enigszins afnemen. Samen met de afspraken die gemaakt zijn met Brazilië en Thailand over de import van pluimveevlees in de EU, zal de EU ook voor pluimveevlees netto-importeur worden.

Tabel 2.5

De markt (1.000 ton) voor veehouderijproducten in de Europese Unie, 2007-2014

	2007	2010	2014
Rundvlees			
Productie	8.038	7.800	7.600
Import	588	631	743
Export	114	62	45
Consumptie	8.512	8.370	8.298
Varkensvlees			
Productie	22.137	22.324	22.677
Import	30	38	38
Export	1.304	1.213	1.176
Consumptie	20.863	21.151	21.539
Pluimveevlees			
Productie	11.466	11.605	12.047
Import	772	818	847
Export	800	781	720
Consumptie	11.437	11.642	12.174
Melkproductie			
Totaal (mln. ton)	147,2	147,5	147,3
Aantal melkkoeien (mln.)	23,9	22,9	21,9
Productie per koe (kg)	6.161	6.445	6.723

Bron: Europese Commissie (2008).

Zuivelproducten

Een stijging van de producentenprijs voor melk kan in 2008 leiden tot een verder herstel van de melkproductie. Dit wordt nog aangewakkerd door de verruiming van de melkquota voor 11 van de 15 voormalige EU-landen en een verschuiving van de melkafleveringen van de boerderij naar de zuivelfabrieken in de 12 nieuwe lidstaten. Ondanks de goede prijzen, is het voor een aantal lidstaten onwaarschijnlijk dat zij hun productie uitbreiden en het quotum vol maken (zie ook §3.1.1). Na een bescheiden groei in de komende paar jaar, zal de productie in de EU-27 geleidelijk weer licht afnemen. In de EU-12 (de nieuwe lidstaten) gaat bijna een kwart van de melkproductie niet naar de zuivelfabrieken. Op de lange termijn zal deze productie geleidelijk afnemen. Hierdoor zal de totale melkproductie in de EU-12 iets afnemen, maar het aandeel dat naar de zuivelfabrieken gaat groeit.

Door de quota in de zuivelsector en de hogere productie per koe zal de melkveestapel verder afnemen. Vooral in de EU-12 zal de daling groot zijn, door de sterke verbeteringen als gevolg van de herstructurering van de melkveehouderij. De binnenlandse prijzen blijven naar verwachting stabiel en boven het niveau van de interventieprijzen. Wel blijft er voor boter een gat tussen de binnenlandse prijzen en die op de wereldmarkt, waardoor export zonder subsidies moeilijk blijft.

2.3 ONTWIKKELING PRIJZEN AGRARISCHE GRONDSTOFFEN IN PERSPECTIEF

De hoge prijzen op de wereldmarkt voor diverse agrarische grondstoffen hebben de laatste tijd tot veel onrust geleid. In een aantal landen was sprake van rellen om voedsel. Diverse landen, waaronder China, Rusland en Argentinië, voerden exportheffingen in op granen om de binnenlandse voedselvoorziening veilig te stellen. De FAO waarschuwde onlangs dat er 37 landen zijn, waaronder 21 in Afrika, waar ernstig tekort is aan voedsel (FAO, 2008a). Instituties als IMF en de Wereldbank riepen op tot acties om nieuwe voedselcrises te bezweren. De Wereldbank heeft ook een 6-puntenagenda gepubliceerd, om het behalen van de Millenniumdoelstellingen (waaronder een halvering van het aantal ondervoede mensen in 2015) te versnellen (World Bank, 2008). Deze afspraken dateren al van de Wereldvoedseltop uit 1996.

Het zijn vooral de netto-voedsel importerende ontwikkelingslanden die worden getroffen door de stijgende prijzen, een verschijnsel dat helaas niet nieuw is. Het is ook grotendeels een armoedeprobleem, van een tekort aan voedsel is - gemeten in beschikbare calorieën per persoon - geen sprake. Evenmin mag uit het oog worden verloren dat een deel van deze landen jarenlang nauwelijks heeft geïnvesteerd in de binnenlandse agrarische sector. Een keuze die lang werd vergemakkelijkt door de mogelijkheid om goedkoop voedsel van de wereldmarkt te halen.

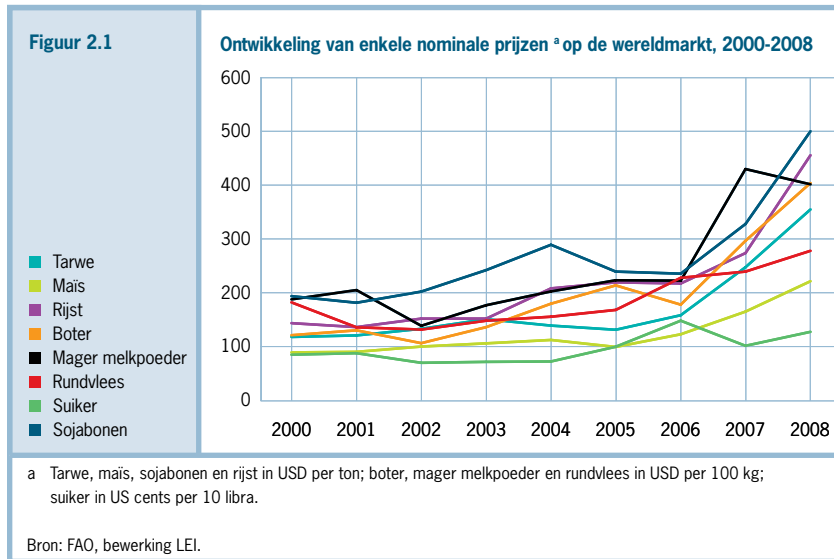
2.3.1 PRIJSONTWIKKELINGEN AGRARISCHE GRONDSTOFFEN

De prijzen op de wereldmarkt voor een groot aantal agrarische grondstoffen zijn, in vergelijking met de langeretermijntrend, al sinds 2006 hoog (figuur 2.1).

De voedselprijsindex van de FAO - een index waarin de prijsontwikkeling van vlees, zuivelproducten, granen, oliën en vetten en suiker is meegenomen - steeg in 2006 met 11% ten opzichte van het voorgaande jaar en in 2007 met 23% (FAO, 2008b). In eerdere jaren beperkte de stijging zich tot enkele procenten (FAO, 2007b).

Periodes met stijgende grondstofprijzen zijn niet ongewoon. De afgelopen vijftig jaar is hier diverse malen sprake van geweest. De meest in het oog springende prijspiek vond plaats begin jaren zeventig. Eind 1972 gingen de prijzen voor onder meer granen en sojabonen omhoog, een stijging die aanhield tot begin 1975. Overigens was er geen sprake van een continue prijsstijging, ook in deze periode fluctueerden de prijzen op de wereldmarkt.

De prijspiek in 1972 werd met name veroorzaakt door de kleine graanoogst in Rusland. Dit zette de prijsstijging in. In combinatie met onder meer een tegenvallende productie van sojabonen in de VS, een sterke mondiale economische groei en een dalende koers van de dollar leidde dit tot forse prijsstijgingen van granen en eiwitrijke gewassen. De hogere prijzen werkten via de gestegen veevoerkosten door in de

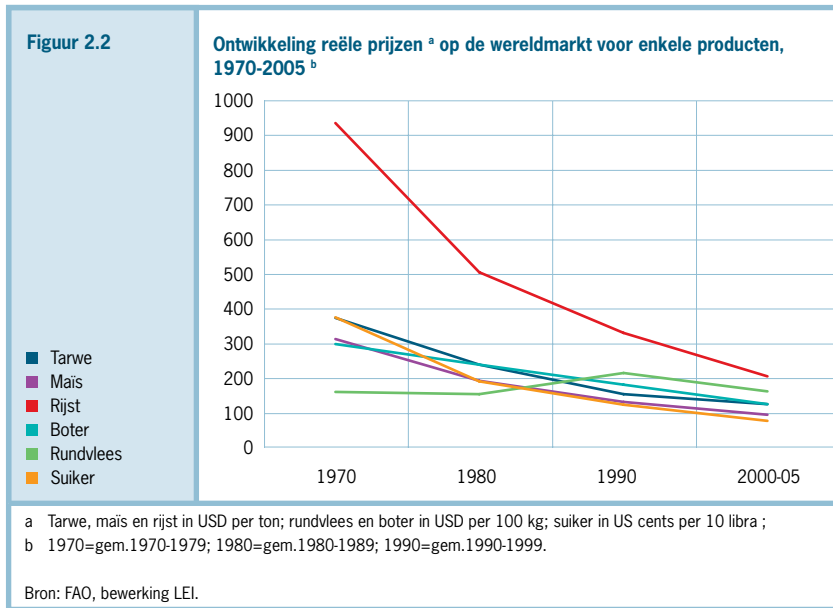

productie van vlees en zuivelproducten. De schaarste aan grondstoffen was overigens van betrekkelijk korte duur; dankzij goede oogsten in 1975 en 1976, evenals uitbreiding van de productie in verschillende landen vlakten de prijzen van diverse grondstoffen weer af (IMF, 2008:199; LEB, diverse jaren).

Tot nu toe deden de prijsstijgingen zich in eerste instantie voor bij granen en oliezaden, in de tijd gevolgd door vlees. Dit laatste is logisch, het duurt enige tijd voor de hogere veevoerkosten zich vertalen in hogere vleesprijzen. Het bijzondere aan de huidige periode van hoge prijzen is vooral dat deze tegelijkertijd meerdere grondstoffen betreft, het gaat zowel om granen, oliezaden en zuivelproducten en in mindere mate vlees en suiker. Bovendien houden de hoge prijzen langer aan en is de verwachting van onder meer de FAO (2008c) dat dit op de korte termijn (eerste 1 à 2 jaar) zo blijft. Ook het IMF (2008) constateert dat de piek in de prijzen langer aanhoudt dan in het verleden - een prijscyclus duurt tot op heden een jaar of drie gemiddeld - en verwacht dat de prijzen in 2008 op het hoogst zullen zijn, om daarna slechts langzaam te dalen (IMF, 2008:61). De vraag is of er een breuk komt in de langeretermijntrend van reëel dalende prijzen voor agrarische grondstoffen. Sinds begin jaren zestig zijn de reële prijzen met bijna 2% per jaar gedaald, zoals blijkt uit figuur 2.2 (FAO, 2007b).

Achtergrond daling landbouwprijzen

Voor deze langetermijntrend is een eenvoudige verklaring, de stijging van de productie was voldoende om aan de toegenomen vraag te voldoen. Dankzij de technische

ontwikkelingen - het toepassen van nieuwe technische kennis in het productieproces - kon de afgelopen decennia met minder productiefactoren meer worden geproduceerd. Dit drukt uiteindelijk de prijs van de producten. De technische ontwikkeling wordt in belangrijke mate gedreven door de prijsverhoudingen tussen de verschillende productiefactoren en richt zich op het verminderen van de inzet van de relatief dure productiefactor.

Zoals aangegeven was de groei van de agrarische productie tot op heden voldoende om aan een grotere vraag naar grondstoffen te voldoen. Deze grotere vraag vloeide grotendeels voort uit de groei van de wereldbevolking. Ook stijging van het inkomen per capita heeft invloed op de vraag. Zo verandert het consumptiepatroon in landen waar de welvaart toeneemt, zoals China en Brazilië. De consumptie van vlees in China is bijvoorbeeld tussen 1980 en 2003 gegroeid van circa 15 kg per capita naar circa 50 kg per capita. Deze veranderingen vinden echter geleidelijk plaats, zodat productiepatronen zich daarop kunnen aanpassen en prijsstijgingen in relatief korte tijd weer wegebben.

Al met al is de vraag naar agrarische grondstoffen relatief inelastisch. Lagere prijzen betekenen niet zonder meer dat er meer gegeten wordt. Hogere prijzen leiden vooral tot substitutie-effecten, minder dierlijke producten (vlees, zuivel) en meer plantaardige producten. Dit verklaart ook waarom de prijsstijgingen zich het eerste voordoen bij granen, die immers zowel als voedsel als veevoeder dienen.

2.3.2 HOGE PRIJZEN: TIJDELIJK OF BLIJVEND?

Momenteel zijn er twee vragen die de gemoederen bezighouden. Ten eerste, staan we aan de vooravond van een omkering van de langetermijntrend van dalende prijzen voor agrarische grondstoffen? Ten tweede, ervan uitgaande dat de prijzen op enig moment weer zullen gaan dalen, blijven deze dan op een structureel hoger niveau?

Beantwoording van deze vragen is niet eenvoudig, omdat veel factoren hierin een rol spelen, soms van structurele aard, soms meer conjunctureel. De verschillende factoren beïnvloeden elkaar ook onderling. Bovendien mag - zoals de ervaring met prijsschokken in het verleden heeft geleerd - het vermogen van de agrarische sector om te reageren op prijsveranderingen niet onderschat worden, evenmin als de reacties van overheden, bijvoorbeeld door het opheffen van productiebeperkingen.

De FAO en OESO verwachten in hun gezamenlijke *Outlook* (2007) voor de periode tot 2016 dat de prijzen van granen en oliezaden weer zullen dalen, maar wel hoger blijven dan het gemiddelde van de afgelopen jaren. De suikerprijs zal de komende periode een stijgende tendens laten zien, mede omdat een groot deel van de EU-suiker van de markt gaat verdwijnen. Deze situatie kan nog enige tijd voortduren. De prijzen voor veehouderijproducten, inclusief zuivel, blijven naar verwachting grotendeels op het hoge niveau. Op dit moment (mei 2008) dalen de tarweprijzen, dankzij goede oogstverwachtingen, en zakken ook de prijzen voor boter en mager melkpoeder.

In de volgende alinea's wordt nader ingegaan op de belangrijkste factoren die van invloed zijn op de prijsvorming.

Factoren van invloed op vraag ...

Bevolkingsgroei

Aan de vraagzijde is de groei van de wereldbevolking een belangrijke drijvende kracht. De groei van de bevolking zal volgens projecties van de VN de komende decennia dalen (FAO, 2006:16), maar al met al is de verwachting dat in 2030 ruim 8 miljard mensen gevoed moeten worden. De groei van de bevolking is het grootst in Afrika en het Midden-Oosten. In een groot deel van deze landen is nu reeds sprake van honger en ondervoeding, wat in hoofdzaak een armoedeprobleem is.

Toename welvaart

De stijgende welvaart heeft in veel landen geleid tot forse veranderingen in het consumptiepatroon. Zo is - mondiaal gezien - het aantal calorieën per persoon per dag gestegen, van 2.411 in 1969/71 tot 2.789 in 1999/01 (FAO, 2006), maar de verschillen tussen landen zijn groot. Globaal gesproken zal de totale voedselconsumptie per persoon nog toenemen, maar trager dan voorheen.

Het aandeel van vlees en zuivelproducten in het dieet is sterk toegenomen, de

grootste groei is er echter uit (FAO, 2006). De economische groei van Brazilië en China heeft een zwaar stempel gedrukt op met name de toegenomen consumptie van vlees (ibidem: 24). De FAO (2006) verwacht niet dat er andere landen zijn die een vergelijkbare invloed op de vleesconsumptie zullen uitoefenen. Zo is voor India, met meer dan 1,1 miljard inwoners een niet te onderschatten vrager op de markt, op grond van onder meer culturele en religieuze redenen niet te verwachten dat de vleesconsumptie een grote omvang zal krijgen. De vleesconsumptie is nu nog zeer bescheiden: in 2003 naar schatting ruim 5 kg per persoon per jaar tegen ruim 3 kg in 1980 (FAOSTAT).

Biobrandstoffen

De - mede door overheden gecreëerde en daarmee kunstmatige - vraag naar biobrandstoffen is een factor van belang. Verscheidene studies wijzen erop dat deze extra vraag naar biobrandstoffen aanzienlijke gevolgen zal hebben voor het landbouwareaal en de agrarische prijzen. Zo zou, aldus de OESO (2006), in de VS, Canada en EU zo'n 30 tot 70% van het beschikbare akkerbouwareaal nodig zijn om 10% van de transportbrandstoffen te vervangen door biobrandstoffen. Voor de EU-15 gaat het om een areaal van 31,5 miljoen ha. De prijzen op de wereldmarkten zouden stijgen als gevolg van de verminderde export van deze landen (ibidem). De EC (2007) is iets optimistischer en meent dat de EU-27 zo'n 17,5 miljoen ha nodig heeft om in 2020 te voldoen aan een verplichte bijmenging van 10% biobrandstoffen in het totale verbruik van transportbrandstoffen. De verschillen in de uitkomsten zijn te herleiden tot uiteenlopende veronderstellingen. Zo gaat de EC ervan uit dat in 2020 het aandeel van biobrandstoffen van de zogenaamde tweede generatie 30% bedraagt. Banse et al. (2007) berekenen dat de verplichting in de EU voor de lidstaten om in 2010 5,75% van de transportbrandstoffen te vervangen door biobrandstoffen, zal leiden tot een geringere afname van het areaal in gebruik in de landbouw en tot een vergrote importvraag naar grondstoffen die worden gebruikt voor biobrandstoffen; de EU is niet in staat alle benodigde grondstoffen zelf te produceren (Banse et al., 2007). Bijgevolg stijgen de prijzen op de wereldmarkt; bij een verplichte bijmenging van 11,5% biobrandstoffen in de EU in 2010 is zelfs sprake van een omkeer in de langetermijntrend van dalende prijzen voor granen, oliezaden en suiker (ibidem). Hogere prijzen voor de agrarische grondstoffen die worden gebruikt voor biobrandstof verslechteren wel de concurrentiepositie van biobrandstof ten opzichte van olie en andere alternatieve energieleveranciers. De vraag is hoe lang in een dergelijke situatie biobrandstoffen nog kunnen concurreren. De ontwikkeling van de olieprijs - en de dollarkoers - in relatie tot de prijs van biobrandstoffen is hierin cruciaal. Al met al is de invloed van de vraag naar biobrandstoffen op de prijzen met veel onzekerheid omgeven.

Momenteel is het gebruik van granen - inclusief maïs - voor bio-ethanol beperkt.

In 2007/08 gaat het om bijna 5% van het totale mondiale graangebruik. Het betreft voor het overgrote deel maïs, in de VS de belangrijkste bron voor bio-ethanol (FAO, 2008c). Bij oliezaden ligt het aandeel iets hoger, circa 6%, maar is het nog altijd marginaal (FO Licht, 2008).

... en aanbod

Productieschommelingen

De agrarische productie varieert sterk per jaar en is daarmee een belangrijke oorzaak van prijschommelingen. De productiedaling van granen in 2006 en de daaruitvolgende prijsstijging is voor een groot deel toe te schrijven aan lage oogsten in belangrijke exporterende landen als Rusland en de Verenigde Staten (LEB, 2007). De lage oogsten waren vooral het gevolg van slechte weersomstandigheden. Zoals in §2.1.1 is beschreven, is de productie van granen in 2007 fors toegenomen, zij het dat dit ten koste is gegaan van de productie van andere gewassen. Voor 2008 wordt een recordgraanoogst verwacht (FAO, 2008c). Dergelijke aanbodschommelingen zijn niet nieuw en zullen zich blijven voordoen.

Klimaatveranderingen

De vraag of productieschommelingen mogelijk verergeren als gevolg van eventuele veranderingen in het klimaat is vooralsnog niet te beantwoorden. Medebepalend daarvoor is de mate waarin de landbouw zich hieraan kan aanpassen, waardoor de werkelijke effecten van de klimaatveranderingen kunnen afwijken van de verwachte effecten (Reidsma, 2007). Het algemene beeld is dat negatieve gevolgen het grootst zullen zijn in de productieregio's in de tropen, voor andere regio's hoeven de veranderingen niet slecht uit te pakken (zie §2.1.3 van het LEB 2007).

Beschikbaarheid natuurlijke hulpbronnen

De beschikbaarheid van water zal in sommige delen van de wereld, met name Noord-Afrika en het Midden-Oosten, beperkend zijn voor uitbreiding van de productie (World Bank, 2008). De landbouw is de grootste gebruiker van water. Een beter systeem voor verdeling van deze hulpbron zou daarbij overigens al kunnen helpen. Van schaarste aan grond is geen sprake, wel heeft het in gebruik nemen van 'nieuwe landbouwgronden' mogelijk nadelige gevolgen voor de biodiversiteit, zeker waar het gaat om het kappen van tropisch regenwoud.

2.3.3 PRIJSSCHOMMELINGEN - TOEGENOMEN?

Niet alleen de hogere agrarische prijzen staan momenteel sterk in belangstelling. Ook de vraag of er meer prijsvolatiliteit is, is relevant. Dergelijke schommelingen worden

afgemeten aan de maandelijkse veranderingen in de prijzen. Het beeld wisselt sterk per product (FAO, 2007a, 2008b). Het zijn vooral de graanprijzen die de laatste tien jaar sterker schommelen, wat gezien de centrale rol die granen spelen in zowel de voedsel- als veevoedermarkt niet verwonderlijk is. Voor andere producten, zoals vlees, rijst en plantaardige oliën, zijn de variaties in prijzen juist afgenomen. Gilbert (2006) constateert dat, gemeten over de gehele periode 1961-2002, de prijsvolatiliteit is toegenomen, maar niet voor alle producten in dezelfde mate; bovendien is de volatiliteit sinds de jaren tachtig afgenomen (p. 50). In hoeverre hier ook de invloed van handelsliberalisatie een rol speelt, waardoor de wereldmarkten in mindere mate als restmarkt fungeren, is niet duidelijk. De prijschommelingen volgen grotendeels uit kortetermijnveranderingen in vraag en aanbod. Voorraden kunnen een dempende rol spelen bij de prijschommelingen. De FAO wijst op onder meer de dalende graanvoorraden als oorzaak van de toegenomen variatie in de graanprijzen. In verschillende landen (groepen), waaronder de EU, is het belang van dit instrument afgenomen, waardoor in een al krappe markt schommelingen in vraag en aanbod leiden tot sterkere prijsreacties. De mondiale voorraden voor granen dalen sinds 2000 en de zogenaamde *stock-to-utilisation ratio* is gezakt van 35% in 2000 tot naar schatting 19,9% in 2008 (FAO, 2008b). Dit is nog wel boven de norm die de FAO hanteert dat minimaal circa 17 tot 18% van het totale gebruik in voorraad moet zijn. Zowel tijdens de prijspiek van begin jaren zeventig als tijdens de korte piek in de graanprijzen in het midden van de jaren negentig was overigens sprake van nog lagere voorraadiniveaus. In 1995/96 was het percentage slechts 14.

Een tweede factor mogelijk van invloed op de schommelingen in de wereldmarktprijzen is de grotere aantrekkelijkheid om te beleggen en daarmee ook te speculeren in agrarische grondstoffen. Investeerders gebruiken agrarische grondstoffen om de risico's van hun portfolio te spreiden. Ten slotte kan ook hier het belang van de dollarkoers niet onvermeld blijven. De zwakke dollar vermindert het effect van de hoge wereldmarktprijzen voor die landen die hun munt in waarde zagen stijgen ten opzichte van de dollar.

2.4 INTERNATIONALE HANDEL IN LANDBOUWPRODUCTEN

2.4.1 ONTWIKKELINGEN IN DE WERELDHANDEL

De totale wereldhandel groeide in 2007 met 5,5%, een scherpe daling ten opzichte van 2006, toen de handel met 8,5% groeide. Het aandeel van de landbouwhandel in de totale handel bedroeg ongeveer 8%. De exportprijzen voor onbewerkte landbouwproducten stegen met 5% in 2007 (flink lager dan de 10% stijging in 2006). De prijzen van bewerkte landbouwproducten zijn in 2007 wel sterker gestegen (15% ten opzichte van 10% in 2006). De waarde van de wereldwijde handel in landbouwproducten is in 2006 met 11% gestegen naar USD 945 mrd. Hiermee werd de groei van 2005 (8%)

ruimschoots overtroffen. Ongeveer vier vijfde van de totale agrarische handel beslaat handel in bewerkte landbouwproducten (WTO, 2007; 2008).

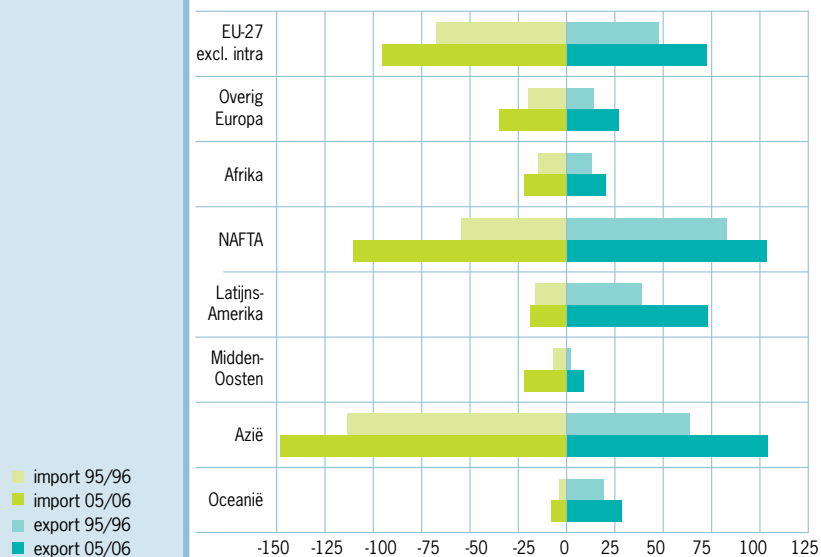
Ontwikkeling internationale agrarische handel tussen 1996 en 2006

Figuur 2.3 toont de agrarische handel van een aantal regio's in 1996 en 2006 (cijfers zijn gemiddelden over twee jaar en exclusief EU-intrahandel). De waarde van de internationale agrarische handel (uitgedrukt in een gemiddelde van de ex- en import) is tussen 1996 en 2006 met 55% gestegen, van 289 naar 449 mrd. euro. In alle regio's is de handel de afgelopen tien jaar toegenomen, vooral door een stijging van het volume. De grootste procentuele groei van de agrarische import had plaats in het Midden-Oosten, de NAFTA-regio (Verenigde Staten, Canada en Mexico) en Oceanië. De export groeide vooral zeer sterk in het Midden-Oosten, Overig Europa en Latijns-Amerika. In 2006 was Azië met 104 mrd. euro de grootste exporteur, gevolgd door NAFTA (net iets minder dan 104 mrd. euro) en Latijns-Amerika en de EU-27 (beide 73 mrd. euro). Azië blijft verreweg de grootste importeur van landbouwproducten; de agrarische import had in 2006 een waarde van 148 mrd. euro. NAFTA (110 mrd. euro) en de EU-27 (95 mrd. euro) volgden op gepaste afstand.

Azië en NAFTA hadden in 2006 beide een aandeel van 24% in de wereldwijde

Figuur 2.3

Agrarische handel ^a (mrd. euro) naar regio, 1996-2006

a EU-27 exclusief intrahandel.

Bron: United Nations Statistics Division, bewerking LEI

agrarische export, terwijl de EU-27 en Latijns-Amerika elk bijna 17% voor hun rekening namen. Aan de importkant speelt Latijns-Amerika een bescheiden rol en wordt de handel gedomineerd door Azië (32%), NAFTA (24%) en de EU-27 (21%). Opvallend is vooral dat NAFTA in de afgelopen tien jaar als agrarische exporteur aan belang heeft ingeboet, maar juist als importeur belangrijker is geworden. De belangrijkste producten zijn vis en schelpdieren, dranken (wijn), vlees, fruit en granen.

VS belangrijkste speler op mondiale graanmarkt

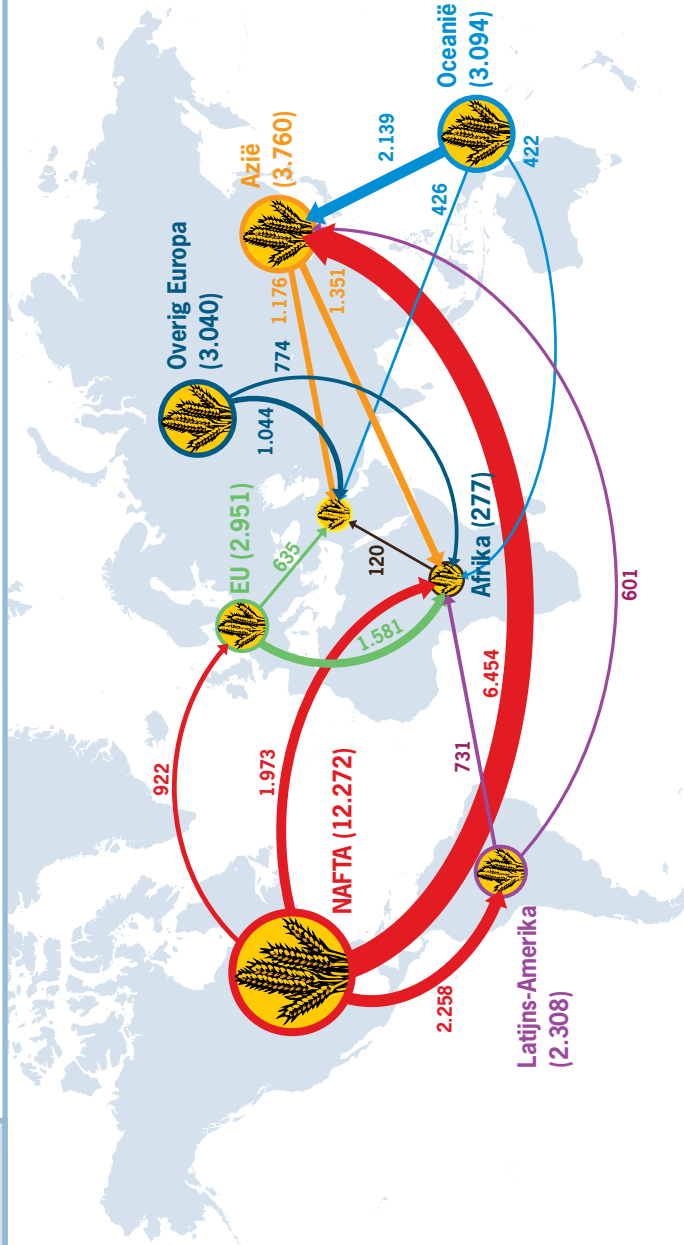
In 2007 zijn de prijzen van granen en graanproducten sterk gestegen, waarbij vooral graanimporterende landen in Afrika in de problemen zijn gekomen (hoge voedselprijzen, voedselrellen). Figuur 2.4 geeft een overzicht van de belangrijkste handelsstromen op de wereldwijde graanmarkt. De bollen schetsen het belang van de verschillende handelsblokken in de wereldexport (exclusief intrahandel). De pijlen geven per regio de belangrijkste exportstromen weer. NAFTA (met de VS als belangrijkste speler) is verreweg de grootste graanexporteur en exporteert ruim de helft van zijn graan naar Azië. Latijns-Amerika en Afrika zijn de andere twee belangrijke exportbestemmingen voor NAFTA. Azië is de grootste importeur van granen en importeert (naast uit NAFTA) ook uit Australië en Nieuw-Zeeland. Ook Afrika is een grote graanimporteur; het is voor zowel de EU als Latijns-Amerika en Azië de belangrijkste exportbestemming. NAFTA is echter de grootste leverancier van graan aan Afrika.

2.4.2 AGRARISCHE HANDEL IN DE EU

In 2006 bedroeg de agrarische export van de EU-25 ruim 287 mrd. euro (tabel 2.6). Hiervan was 76% bestemd voor de eigen, interne markt. De stijging van de exportwaarde met 61% in de afgelopen tien jaar kan vooral worden toegeschreven aan de categorie 'overig', waar producten als koffie, tabak en oliën en vetten onder vallen. De sectoren akkerbouw en veeteelt zijn minder belangrijk geworden in de export. Van de producten die naar landen buiten de EU-25 werden geëxporteerd (ter waarde van 70 mrd. euro), bestond iets meer dan de helft uit producten uit de categorie 'overig'. In 2006 importeerde de EU-25 voor 299 mrd. euro aan agrarische producten. Ook aan de importkant heeft de categorie 'overig' een belangrijk aandeel in de handel. Over het algemeen geldt hetzelfde beeld als bij de export, alleen is het belang van de sector visserij groter. Het agrarisch handelstekort is tussen 1996 en 2006 licht gedaald en kwam in 2006 uit op ruim 11 mrd. euro. Als alleen de extrahandel wordt beschouwd, bedroeg het tekort 14 mrd. euro.

Figuur 2.4

De internationale graanhandel (USD. mln.) tussen de verschillende regio's, gemiddelde 2005-2006

Bron: United Nations Statistics Division, bewerking LEI.

Tabel 2.6

Agrarische handel (mrd. euro) van de EU, 1996 ^a en 2006 ^b

	Export			Import		
	EU-15	EU-25	w.v. extra-handel	EU-15	EU-25	w.v. extra-handel
	1996	2006		1996	2006	
Totale waarde	178,7	287,2	70,3	191,5	298,5	84,1
waarvan (in %) :						
Akkerbouw	21	19	18	21	20	20
Tuinbouw	15	15	9	18	18	21
Veehouderij	27	24	18	23	21	10
Visserij	5	5	4	8	9	17
Overig	32	36	51	31	32	32
Aandeel intrahandel (in %)	72	76		66	72	
a 1996 = gemiddelde 1995/1996; b 2006 = gemiddelde 2005/2006.						
Bron: Eurostat Comext, bewerking LEI.						

Rusland belangrijke bestemming Europese landbouwproducten

Rusland is een belangrijke afzetgebied voor agrarische producten uit de EU.

De agrarische invoer (zonder hout) vanuit Rusland is gering van omvang en schommelt al jaren tussen 400 en 600 mln. euro, maar de agrarische uitvoer zit sinds 2000 sterk in de lift. In het recordjaar 1997 bedroeg de agrarische uitvoer naar Rusland 5,7 mrd. euro, maar in de drie jaren daarop daalde de uitvoer tot 2,8 mrd. euro in 2000. In 2006 bedroeg de agrarische uitvoer echter alweer bijna 6,9 mrd. euro, waarmee Rusland voor de EU (na de VS) de tweede exportbestemming voor agrarische producten is.

Voor Rusland is de EU verreweg de belangrijkste agrarische handelspartner. De EU heeft een aandeel van 33% in de Russische agrarische invoer, gevolgd door Brazilië (13%) en Oekraïne (9%). Tegelijkertijd is de EU voor Rusland de belangrijkste exportbestemming: 15% van de totale Russische agrarische uitvoer gaat naar de EU. Hierbij gaat het vooral om olie(zaden) en granen (EC, 2006).

De Europese agrarische export naar Rusland is redelijk divers. Vlees, (alcoholische) dranken, zuivel, fruit en verwerkte producten zijn de belangrijkste producten. Zo is Rusland de belangrijkste bestemming voor Europees rundvlees en varkensvlees, met Denemarken, Duitsland en Nederland als grootste exporteurs.

Tabel 2.7 geeft de ontwikkeling van de agrarische handel tussen Rusland en de EU en Nederland in de periode 1996-2006 weer. Hierin is goed de stagnatie in de export rond de eeuwwisseling waar te nemen. Nederland had in 2006 een groot aandeel (16%) in de Europese agrarische uitvoer naar Rusland en was daarmee na Duitsland de belangrijkste exporteur. Het Nederlandse aandeel in de Europese agrarische import

Tabel 2.7

Agrarische handel (mln. euro) van de EU en Nederland met Rusland, 1996-2006

	Export		Aandeel NL in EU-export (%)	Import ^d		Aandeel NL in EU-import (%)
	EU	Nederland		EU	Nederland	
1996 ^a	3.976	665	17	1.492	100	7
2001 ^b	3.117	550	18	2.068	148	7
2006 ^c	6.164	980	16	2.624	110	4

a 1996 = gemiddelde 1995/1996;

b 2001 = gemiddelde 2000/2001;

c 2006 = gemiddelde 2005/2006;

d import is inclusief hout.

Bron: Eurostat Comext, bewerking LEI

was in 2006 met 4% relatief klein. Finland is de belangrijkste Europese importeur van Russische agrarische producten (voornamelijk hout).

De Nederlandse agrarische uitvoer naar Rusland bestaat vooral uit tuinbouwproducten (onder andere planten en fruit) en akkerbouwproducten, maar ook uit (varkens) vlees en zuivelproducten. De Nederlandse agrarische import uit Rusland bestaat bijna geheel uit hout en vis.

De export naar Rusland wordt vergemakkelijkt door de recente akkoorden die zijn gesloten over onder andere voedselveiligheid (rundvlees uit Polen) en residuen van bestrijdingsmiddelen in planten (Agra Europe, 2008).

2.4.3 NEDERLANDSE AGRARISCHE HANDEL

De totale Nederlandse uitvoer bedroeg in 2007 ruim 347 mrd. euro, een stijging van 9% ten opzichte van 2006. De exportgroei was echter lager dan het jaar ervoor, toen de export met 13% toenam. De groei van de agrarische uitvoer hield gelijke tred met de groei van de totale uitvoer, waardoor het aandeel van de agrarische uitvoer (58,5 mrd. euro) met 17% gelijk bleef ten opzichte van 2006. De totale invoer steeg in 2007 met 7% naar 306 mrd. euro. De agrarische invoer steeg met bijna 15% tot een waarde van 35,3 mrd. euro. Hierdoor steeg het aandeel van de agrarische invoer in de totale invoer met 1 procentpunt naar 12%. Het totale handelsoverschot nam in 2007 toe tot 40,9 mrd. euro, waarvan 23,2 mrd. euro (57%) op het conto van de agrarische handel kwam. De stijging van de agrarische uitvoer en invoer wordt voor het grootste deel veroorzaakt door een groei van het handelsvolume en in mindere mate door de stijging van de agrarische prijzen.

Bijna 82% van de Nederlandse agrarische uitvoer was in 2007 bestemd voor de interne EU-markt, terwijl ruim 63% van de invoer van agrarische producten afkomstig was uit de lidstaten. Duitsland is en blijft voor Nederland de belangrijkste agrarische

Figuur 2.5

Ontwikkeling en samenstelling Nederlandse agrarische import en export (mrd. euro) met de EU-25 en derde landen, 2006 en 2007

Bron: CBS, bewerking LEI.

handelspartner en had in 2007 een aandeel van 25% in de agrarische uitvoer (14,4 mrd. euro). Nederland importeerde op zijn beurt 21% van de agrarische producten uit Duitsland (7,4 mrd. euro). Buiten de EU is de VS de belangrijkste exportbestemming, terwijl Brazilië voor de invoer het belangrijkste partnerland is.

Sierteeltproducten (planten en stekken, snijbloemen en bloembollen) zijn het belangrijkste exportproduct (figuur 2.5), hoewel de stijging van de handel in deze categorie in 2007 tegenviel (van 7,6 mrd. euro in 2006 naar 7,7 mrd. euro in 2007). De uitvoer van sierteeltproducten naar landen buiten de EU liep zelfs iets terug. Vlees is ook een belangrijk exportproduct; de totale uitvoer steeg in 2007 met ruim 500 mln. euro naar 6,3 mrd. euro. Ook zuivel (4,7 mrd. euro) en groenten (4,0 mrd. euro) zijn belangrijke exportproducten voor Nederland. Aan de invoerkant zijn fruit (3,3 mrd. euro), vlees (3,1 mrd. euro) en zuivel (2,8 mrd. euro) belangrijke producten.

Landbouw in de EU

3

Kernpunten:

- *Health Check*-mededeling schetst aanpassingen GLB voor drie onderdelen:
 - bedrijfstoelageregeling: overgang naar een 'flatter rate' en ontkoppeling
 - verdere afbouw marktondersteuning, zoals stapsgewijze uitbreiding melkquotum
 - nieuwe uitdagingen aanpakken via versterking tweede pijler
- impuls modulatie eerste pijler aan budget tweede pijler verschilt per land
- plattelandstoets biedt kansen, maar sterke verankering is nodig
- voedselveiligheid: wel onder controle, maar niet onder consumenten gebracht
- Nederland middenmoter op gebied van dierenwelzijn in Europa
- vier vijfde van het budget van de eerste pijler besteed aan directe toeslagen
- inkomen per arbeidskracht in meeste landen EU-27 omhoog

3.1 BELEID

3.1.1 MARKT- EN INKOMENSBELEID

In november 2007 kwam de Europese Commissie (EC) met een mededeling over de stand van zaken rond de hervorming van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) van 2003 (EC, 2007a). Deze hervorming behelsde een loskoppeling van de rechtstreekse betalingen van de productie en de introductie van een stelsel van bedrijfstoelagen. In de *Health Check*-mededeling zette de EC uiteen dat de hervorming van 2003 een eerste stap was om het GLB voor te bereiden op de uitdagingen van de eenentwintigste eeuw en dat voor een drietal onderdelen verdere aanpassingen nodig zijn om het GLB in de pas te laten lopen met veranderende omstandigheden. Het gaat daarbij om de bedrijfstoelageregeling, marktondersteuning en een aantal nieuwe uitdagingen in de sfeer van risicobeheersing, klimaatverandering, bio-energie, waterbeheer en biodiversiteit.

Bedrijfstoelageregeling: overgang naar een 'flatter rate' en ontkoppeling

De meeste EU-15 lidstaten kennen bedrijfstoelagen toe volgens het historisch model, waarbij de toeslagrechten gerelateerd zijn aan de productie in de referentieperiode 2000-2002 (EC, 2007b). Alleen Duitsland, Finland en Engeland (VK) passen het

regionaal model toe (*flat rate*), waarbij de bedrijfstoelage is afgeleid van regionale gemiddelden. Terwijl een regionaal model kan uitmonden in een forse herverdeling van de toelagen over de bedrijven, blijft in het historisch model de bestaande verdeling van de inkomenssteun over de bedrijven gehandhaafd. In 11 lidstaten van de EU-15, behalve Duitsland, Ierland, Luxemburg en het VK, zijn de bedrijfstoelagen nog gedeeltelijk gekoppeld aan de productie (RLG, 2007a). De gedeeltelijke koppeling geldt meestal in de rund-, kalver- en schapensector en wordt toegepast om te voorkomen dat de productie verdwijnt of dat landbouwgrond uit productie wordt genomen. De nieuwe lidstaten, met uitzondering van Malta en Slovenië, werken tot 2010 met een enkele areaalbetaling. Daarbij wordt een vaste toeslag per ha landbouwgrond gegeven.

In de Health Check-mededeling dringt de EC aan op een overgang van de bedrijfstoelageregeling naar een *flatter rate*, omdat de EC meent dat op termijn een inkomenssteun gebaseerd op een historische referentie steeds moeilijker te rechtvaardigen is (EC, 2007a). Verder stuurt de EC aan op volledige ontkoppeling van de inkomenssteun, behalve in marginale regio's met een extensieve landbouwproductie zoals zoogkoeien, schapen en geiten. Het systeem van een enkele areaalbetaling in de nieuwe lidstaten zou tot 2013 kunnen worden verlengd. Tenslotte overweegt de EC om vanwege de hoge administratieve kosten een minimum niveau aan toelagen per bedrijf in te voeren en de steun aan bedrijven die meer dan 100.000 euro ontvangen trapsgewijs te korten.

Minister Verburg voelt er wel voor om al voor 2013 een systeem van een *flatter rate* in te voeren (LNV, 2007a). De vervanging van het historische stelsel door een regionaal stelsel kan als een belangrijke stap in een gewenningsproces naar een situatie zonder landbouwsteun worden gezien (Meester, 2008). De Raad voor het Landelijk Gebied (RLG) waarschuwt echter voor een abrupte invoering van een regionaal stelsel (RLG, 2007b). Een schoksgewijze overgang naar een regionaal stelsel in ons land kan veel agrarische bedrijven in de financiële problemen brengen, leidt tot een verschuiving van de toelagen van landschappelijk aantrekkelijke gebieden naar akkerbouwgebieden met een grootschalige inrichting, en brengt hoge uitvoeringskosten met zich mee. De RLG pleit voor het ontwikkelen van een langetermijnstrategie, waarin bedrijfstoelagen gekoppeld zijn aan de borging van publieke belangen op het gebied van milieu, natuur en landschap (RLG, 2007c). Een dergelijk stelsel zou kunnen bestaan uit gerichte betalingen voor te leveren prestaties of maatregelen op bedrijfsniveau. Omdat de RLG verwacht dat er nog een lange weg te gaan is voor dat zo'n systeem op Europees niveau kan worden gedefinieerd en gerealiseerd, zou een regionaal stelsel in combinatie met een gerichte ondersteuning voor het leveren van publieke diensten een tussenfase kunnen vormen. Voor de koppeling van landbouwsteun aan maatschappelijke waarden kan mogelijk een beroep op artikel 69 van EG-Verordening 1782/2003 worden gedaan. De Health Check-mededeling lijkt de ruimte te scheppen om de inzetbaarheid van dit, bij de GLB-hervorming van 2003 ingevoerde artikel, te verbreden

van ondersteuning van milieuvriendelijke landbouw en 'kwaliteitslandbouw' naar steun voor een breder palet van maatschappelijk waardevolle prestaties op het gebied van landschap, natuur en milieu.

Verdere afbouw marktondersteuning

Gelet op de ontwikkeling van de mondiale landbouwmarkten, zet de EC in de Health Check-mededeling uiteen dat het verstandig lijkt om de nog resterende interventie-mechanismen van het GLB, zoals quota, openbare interventie, prijssteun en restituties, tegen het licht te houden (EC, 2007a). Binnen de graansector wil de EC alleen de interventie voor baktarwe handhaven en die voor voedergranen afschaffen. De verplichte braaklegging kan volgens de EC worden opgeheven, maar alleen als er maatregelen tegenover staan die zorgen voor het behoud van de milieuvoordelen van de huidige regeling. Verder wil de EC via geleidelijke verruiming van de melkquota zorgen voor een 'zachte landing' van de zuivelsector als de quoterings op 31 maart 2015 afloopt. Het idee achter een 'zachte landing' is dat de zuivelsector zich geleidelijk kan aanpassen aan een stapsgewijze uitbreiding van het aanbod en een langzame daling van de prijzen. Een 'harde landing' van de melkquota in 2015 daarentegen gaat gepaard met een schoksgewijze vergroting van het aanbod en een abrupte daling van de prijzen. Per saldo blijken de volume- en prijseffecten niet erg van elkaar te verschillen: uit sommige modelberekeningen komt naar voren dat bij een 'zachte landing' het aanbod in 2016 zo'n 4% groter zou zijn en de prijs 7% lager, terwijl bij een 'harde landing' het aanbod met 3% zou stijgen en de prijs met 6% omlaag zou gaan (FAPRI-Ireland Partnership, 2007). Andere modelberekeningen schatten dat zowel bij een 'zachte' als 'harde landing' het volume in 2016 circa 5% groter is en de prijs 10% lager (Réquillart et al., 2008).

Verruiming melkquota met 2,5%

Vooruitlopend op de 'zachte landing' heeft de Ministerraad in maart 2008 besloten om de melkquota per 1 april 2008 met 2,5% te verhogen, en niet met 0,5% zoals bij de GLB-hervorming van 2003 was afgesproken. Voor de hele EU gaat het daarbij om 3,3 miljoen ton melk. Met deze verruiming kan een deel van de stijgende interne vraag naar verse zuivelproducten en kaas worden opgevangen. De EC schat in haar marktanalyse van de zuivelsector (EC, 2007c) dat in 2014 zo'n 8 miljoen ton melk meer wordt gevraagd op de EU-markt dan in 2007. Het is echter de vraag of de quotaverruiming leidt tot het beoogde grotere aanbod van melk. Sinds het melkjaar 2004/05 bestaat er namelijk een overschrijding van het EU-melkquotum (Agra Europe, 2008a). In 2006/07 beliep de overschrijding bijna 2 miljoen ton melk (tabel 3.1). Deze overschrijding is het saldo van een groep van zeven landen, waaronder Duitsland, Italië en Nederland, die hun quotum meer dan vol molken, en een groep van

overige lidstaten, waar onder Frankrijk en het VK, die hun quotum niet vol kregen. Waarschijnlijk zullen vooral de huidige onderschrijdingslanden, die zo'n 60% van het hele EU-melkquotum voor hun rekening nemen, moeite hebben om het verruimde quotum vol te melken. Daarnaast neemt de uitbreiding van de melkveestapel, die nodig is voor de realisatie van een hogere productie, enige tijd in beslag. Geschat wordt dat de melkveestapel in de EU-27, die nu een omvang van bijna 23 miljoen dieren heeft, met zo'n 750.000 melkkoeien moet groeien (Agra Europe, 2008a). Volgens nog niet officieel bevestigde informatie wil de EC de melkquota tot 2015 verder verruimen en wel met 1% per jaar in de periode 2010-2013 (Agra Europe, 2008b).

Tabel 3.1		Melkquota (mln. ton) in overschrijdings- en onderschrijdingslanden in de EU-27, 2006-2014				
	Quotum 2006/07	Leveranties 2006/07	Over/ onderschrijding (% van quotum)	Vastgesteld quotum 2008/09 ^a	Als % EU-27	Voorgesteld quotum 2014/15 ^b
Italië	10,24	10,86	+6,0	10,74	7,3	11,18
Oostenrijk	2,66	2,75	+3,3	2,85	1,9	2,96
Denemarken	4,48	4,51	+0,6	4,61	3,1	4,80
Cyprus	0,14	0,14	+0,4	0,15	0,1	0,15
Luxemburg	0,27	0,27	+0,3	0,28	0,2	0,29
Nederland	11,05	11,08	+0,3	11,47	7,8	11,93
Duitsland	27,90	27,91	+0,0	28,85	19,7	30,02
Totaal overschrijdingslanden	56,74	57,52	+1,4	58,95	40,3	61,33
Polen	9,19	8,97	-2,5	9,57	6,5	9,96
Frankrijk	24,03	23,39	-2,6	25,09	17,1	26,11
Verenigd Koninkrijk	14,49	14,01	-3,3	15,13	10,3	15,74
Overige onderschrijdingslanden	32,40	31,04	-4,2	37,67	25,7	39,22
Totaal onderschrijdingslanden	80,11	77,41	-3,4	87,46	59,7	91,03
EU-25/27 ^c	136,85	134,93	-1,4	146,41	100,0	152,36

^a Als vastgesteld door de Landbouwrap in maart 2008;
^b voorgesteld in voorlopige documenten over de wetgeving voorstellen over de Health Check;
^c EU-25 voor 2006/2007 en EU-27 voor overige jaren.

Bron: Agra Europe (2008a en b); bewerking LEI.

Nieuwe uitdagingen aanpakken via versterking tweede pijler

Volgens de Health Check-mededeling (EC, 2007a) krijgt de landbouwsector te maken met een aantal uitdagingen: risicobeheer dat samenhangt met weersomstandigheden en de gezondheidssituatie op het bedrijf, bestrijding van de gevolgen van klimaatverandering, efficiënter waterbeheer, optimalisering van kansen met betrekking tot bio-energie, en het behoud van de biodiversiteit. Deze uitdagingen wil de EC met een

versterking van de tweede pijler aanpakken. Daar is extra geld voor nodig. Omdat het budget voor het GLB tot 2013 vastligt, kan dat geld volgens de EC alleen komen uit een verhoging van de verplichte modulatie van de bedrijfstoelagen uit de eerste pijler. De verplichte modulatie bedraagt 5% in de periode 2007-2013 en geldt alleen voor bedrijven in de EU-15 die per jaar meer dan 5000 euro aan bedrijfstoelagen ontvangen. De EC wil dit modulatiepercentage vanaf 2010 jaarlijks met 2% verhogen totdat in 2013 een percentage van 13 is bereikt. Deze modulatiegelden kunnen alleen in de tweede pijler worden ingezet als ze gecofinancierd worden door de lidstaten.

Impuls modulatie eerste pijler aan budget tweede pijler verschilt in landen EU-15

De verplichte modulatie van 5% van de bedrijfstoelagen in de eerste pijler van het GLB levert in de periode 2007-2013 een bedrag van ruim 8 miljard euro op (tabel 3.2), dat is toegevoegd aan het Europees Landbouwfonds voor Plattelandsontwikkeling (ELFPO). Door verschillen in de landbouwstructuur in de lidstaten van de EU-15, loopt het aantal bedrijven dat te maken heeft met modulatie uiteen. In landen met relatief veel kleine bedrijven, zoals Italië, Griekenland en Portugal, en in landen met een relatief groot aandeel van de intensieve veehouderij en tuinbouw, zoals Nederland, heeft slechts een derde of minder van de boeren met verplichte modulatie te maken. Van het afgeroomde geld uit de eerste pijler in een lidstaat blijft minimaal 80% beschikbaar voor het budget voor de tweede pijler in dat land. Het overige vloeit naar Brussel en wordt verdeeld volgens een terugbetalingsleutel, die is afgeleid van het landbouwareaal, de werkgelegenheid in de landbouw en het BBP per capita. De meeste landen in Noordwest-Europa krijgen minder modulatiegeld terug voor de tweede pijler dan ze hebben ingeleverd in de eerste pijler, terwijl voor de zuidelijke EU-15-lidstaten, Oostenrijk en Finland het omgekeerde geldt.

Voor de EU-15 als geheel is het ELFPO-budget voor de tweede pijler in de periode 2007-2013 door de modulatie van de eerste pijler zo'n 20% groter geworden (tabel 3.2). Voor de individuele lidstaten loopt de impuls van de modulatie enorm uiteen. Zo is het ELFPO-budget in Denemarken en het VK bijna verdubbeld, in België, Frankrijk en Nederland met een derde tot meer dan de helft omhoog gegaan, terwijl de toename in Finland, Oostenrijk, Zweden, Portugal, Luxemburg, Griekenland, Ierland en Italië beperkt bleef tot zo'n 10% of minder. Deze verschillen hebben te maken met uiteenlopende aandelen van de eerste en tweede pijler in het beschikbare GLB-budget per lidstaat. Landen waar het ELFPO-budget fors stijgt door modulatie, hebben een klein aandeel in de tweede pijler van het GLB-budget (minder dan 10%), terwijl landen waar het ELFPO-budget minder toeneemt, een groter aandeel hebben (20-50%).

Het door modulatie gegenereerde ELFPO-budget 2007-2013 is verder vergroot door nationale cofinanciering en particuliere fondsen. Deze totale financiële stroom is al verdisconteerd in de plattelandsontwikkelingprogramma's (POPs) voor de periode 2007-2013. In het Nederlandse POP 2007-2013 leidde de ELFPO-toename van 174

miljoen euro tot een toename van eenzelfde bedrag aan nationale cofinanciering en naar schatting ruim 200 miljoen euro aan particuliere financiering (LNV, 2007b). De in de Health Check-mededeling voorgestelde verhoging van de verplichte modulatie tussen 2010 en 2013 kan een bedrag van circa 4,6 miljard euro opleveren in de EU-15 (tabel 3.2). Op deze extra modulatie hoeft de terugbetalingsleutel niet te worden toegepast. Voor het Nederlandse platteland zou er dan 117 miljoen euro uit het ELFPO-budget beschikbaar komen. Het is de vraag of lidstaten hun eigen budget voor plattelandsontwikkeling willen en kunnen verhogen, en of ze een groter plattelands-budget kunnen absorberen. Verder is het nog niet duidelijk of de POPs 2007-2013 moeten worden opengebroken om het extra budget te verdelen of dat er aparte programmeringsdocumenten voor de periode 2010-2013 moeten komen.

Plannen voor 'aid capping' en verhoging modulatie stuiten op verzet

De Raad van Landbouwministers heeft in maart 2008 ingestemd met een aanpassing van het GLB zoals geschetst in de Health Check-mededeling (Agra Europe, 2008d). Wel heeft de Raad - net als het Europees Parlement - bedenkingen tegen een

Tabel 3.2		Omvang van de modulatiegelden (mln. euro) in de eerste en tweede pijler van het GLB in de EU-15, 2007-2013						
	EU-budget 2e pijler	Budget uit modulatie P1 (5%)	Aandeel boeren met modulatie (%)	Terug- betaling- sleutel (%)	Beschik- baar budget voor P2	Toename P2-budget door modulatie (%)	Budget uit extra modulatie 2010 - 2013	Toename P2-budget door extra modulatie (%)
Verenigd Koninkrijk	1.910	1.156	61	80	925	94	660	35
Denemarken	445	265	62	80	212	91	151	34
Nederland	487	204	34	85	174	56	117	24
Frankrijk	6.442	2.275	65	80	1.820	39	1.300	20
België	419	132	56	80	105	34	75	18
Spanje	7.214	981	22	134	1.316	22	560	8
Duitsland	8.113	1.478	53	90	1.330	20	844	10
Italië	8.292	705	11	119	838	11	403	5
Ierland	2.340	283	55	80	226	11	162	7
Griekenland	3.707	207	9	173	358	11	118	3
Luxemburg	90	10	84	80	8	10	6	6
Zweden	1.826	181	51	87	157	9	104	6
Portugal	3.929	83	7	375	310	9	47	1
Oostenrijk	3.911	103	32	253	260	7	59	2
Finland	2.080	100	48	122	122	6	57	3
EU-15	51.203	8.161	-	-	8.161	19	4.663	9

Bron: EC (2007d), Agra Informa Ltd (2007), Euronatur (2007); bewerking LEI.

Tabel 3.3		Verdeling bedrijfstoelagen eerste pijler GLB over bedrijven in de EU-25, 2005			
Bedrijfstoelagen per bedrijf (euro)	Aantal bedrijven (1.000)	Aandeel in totaal (%)	Totaal ontvangen bedrag (min. euro)	Aandeel in totaal (%)	Voorstel progressieve modulatie, 2013 (%)
<1.250	4.361,9	62,8	1.592,5	4,9	0
1.250-5.000	1.295,7	18,7	3.405,5	10,5	0
5.000-100.000	1.264,4	18,2	22.842,5	70,3	8
100.000-200.000	17,6	0,25	2.338,8	7,2	11
200.000-300.000	3,1	0,04	733,2	2,3	14
>300.000	2,8	0,04	1.589,7	4,9	17
Totaal	6.945,5	100	32.502,2	100	
Bron: Agra Europe (2007 en 2008c).					

verhoging van de verplichte modulatie en het extra korten van de bedrijfstoelagen van meer dan 100.000 euro, de zogenaamde *aid capping*. Dit laatste zou alleen maar leiden tot bedrijfssplitsingen. Overigens gaat het hier om een kleine groep bedrijven: zo'n 24.000 in de EU-25, die nog geen half procent van het totaal aantal bedrijven beslaat (tabel 3.3). De meeste lidstaten zitten ver onder dit EU-gemiddelde; alleen Frankrijk (0,8%), Denemarken (1,3%), Slowakije (1,4%), Duitsland (1,6%), Tsjechië (2,9%) en het VK (3,8%) hebben relatief veel grote bedrijven (Agra Europe, 2007). Van deze landen komt dan ook het luidste protest. Ondertussen heeft de EC een nieuw voorstel uit de hoed getoverd: progressieve modulatie. Dit is een soort mix van *aid capping* en verplichte modulatie, die boven op de al bestaande modulatie van 5% komt: hoe groter het bedrag aan ontvangen bedrijfstoelagen, hoe hoger de progressieve modulatie, oplopend van 8% in 2013 voor bedrijven met toelagen tussen 5.000 en 100.000 euro tot 17% voor bedrijven met meer dan 300.000 euro aan bedrijfstoelagen (tabel 3.3). Een groot aantal lidstaten, waaronder Duitsland, Spanje en Nederland is tegen een verhoging van de verplichte modulatie omdat zij menen dat daardoor de positie van de Europese landbouw wordt verzwakt. De EC is eind mei 2008 met wetgevingsvoorstellen gekomen, die in grote lijnen overeenkomen met de Health Check-mededeling (EC, 2008). Het is de bedoeling dat er eind 2008 een akkoord ligt over de aanpassingen van het GLB.

3.1.2 EU-PLATTELANDSBELEID

Bijna alle plattelandsontwikkelingsprogramma's goedgekeurd

Hoewel de nieuwe programmeringsperiode voor het EU-plattelandsbeleid op 1 januari 2007 is begonnen, werden de eerste plattelandsontwikkelingsprogramma's (die van Tsjechië en Zweden) pas in mei 2007 goedgekeurd. In totaal hebben de 27 EU-lidstaten 93 nationale of regionale programma's ingediend. Tussen mei 2007 en februari 2008 heeft het Europees

Vijftig jaar 'Stresa'

Dit jaar is het 50 jaar geleden dat in Stresa, Italië, een conferentie werd gehouden waarin de zes lidstaten van de Europese Economische Gemeenschap bijeen kwamen om de hoofdlijnen van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) uit te stippelen. Deze conferentie was voorzien in artikel 43 van het Verdrag van Rome, dat op 1 januari 1958 van kracht was geworden. De artikelen 38 tot en met 47 in dit Verdrag zijn met name relevant voor de landbouwsector. Ze bevatten de landbouwbepalingen, waaronder het voornemen een gemeenschappelijk landbouwbeleid te ontwikkelen en de doelstellingen van dit beleid. In de loop van 50 jaar is de Gemeenschap van zes uitgegroeid tot een Unie van 27 en is het karakter van het landbouwbeleid wezenlijk veranderd. In de beginjaren stond de landbouwproductie centraal, zoals onder meer blijkt uit de eerste doelstelling van het GLB, namelijk het verhogen van de productiviteit van de landbouw en aldus de landbouwbevolking te verzekeren van een redelijke levensstandaard, met name door de verhoging van het hoofdelijk inkomen van hen die in de landbouw werkzaam zijn. Over de rol die landbouwers zouden kunnen spelen in de instandhouding van natuur en landschap - nu een niet te verwaarlozen onderdeel van het GLB - werd nog met geen woord gerept. In de jaren zestig werden de diverse marktordeningen ontwikkeld, in lichte (zonder interventie) en zware (met interventie) vormen om zo de markten te stabiliseren en de voorziening veilig te stellen. Deze marktordeningen zijn de afgelopen jaren vele malen aangepast (melkquota 1984, set-aside 1988, Mac Sharry 1992, Agenda 2000, Midterm Review 2003), om het hoofd te bieden aan interne (toenemende overschotten van diverse producten en daarmee uit de hand lopende budgetten voor het landbouwbeleid) en externe (klachten van belangrijke handelspartners) problemen. Zo veranderde het markt- en prijsbeleid in een markt- en inkomensbeleid, waarin de landbouwmarkten vrijer worden gelaten en niet langer de prijs maar een (deels) ontkoppelde toeslag het belangrijkste middel is om het boereninkomen te ondersteunen.

'Stresa' voorzag ook in de ontwikkeling van een gemeenschappelijk landbouwstructuurbeleid, wat echter niet van de grond kwam en zich in eerste instantie beperkte tot het harmoniseren van nationale structuurmaatregelen. Het plan Mansholt (1968) en de daaruit voortvloeiende drie gemeenschappelijke richtlijnen (1972) waren de eerste stappen tot een gemeenschappelijk landbouwstructuurbeleid. In de loop der tijd kwamen daar diverse maatregelen bij, variërend van het bevorderen van de afzet van landbouwproducten tot het subsidiëren van de bebossing van landbouwgrond. Van een duidelijke visie op de ontwikkeling van de landbouw en het platteland was echter geen sprake. De conferentie van Cork (november 1996) en de daaruitvolgende verklaring vormde de opmaat voor een duidelijker Europees (structuur)beleid voor landbouw en platteland. Dit kreeg zijn beslag in Agenda 2000. Sindsdien gaat het als plattelandsbeleid, dat overigens het accent op de landbouw legt, en als de zogenaamde 2e pijler van het GLB door het leven (naast het markt- en inkomensbeleid als 1e pijler). Financieel gezien is deze pijler, met een aandeel van circa eenvijfde van de totale uitgaven voor het GLB, nog altijd relatief klein.

Plattelandscomité 85 van deze programma's goedgekeurd (Agra Europe, 2008e). Het Nederlandse plattelandsontwikkelingsprogramma (POP) is op 20 juni 2007 goedgekeurd (zie ook paragraaf 1.2.5). Alleen de programma's van acht regio's in Spanje wachten nog op goedkeuring. De late goedkeuring heeft er in veel landen toe geleid dat slechts een klein deel van het budget voor 2007 is uitgegeven. Zo was er in Nederland in november 2007 slechts 18 mln. euro van het beschikbare budget van 70 mln. euro voor 2007 uitgegeven. Het deel van het budget dat eind 2009 nog niet is uitgegeven, gaat terug naar Brussel (LNV, 2007c).

Plattelandstoets biedt kansen, maar sterke verankering is nodig

De laatste jaren klinkt in Nederland en in een aantal andere Europese landen steeds luider de roep om een plattelandstoets. Een dergelijke beleidstoets moet ervoor zorgen dat men bij het maken van (nationaal) beleid op verschillende beleidsterreinen al tijdens de beleidsvorming rekening houdt met de specifieke belangen en omstandigheden op het platteland. Het idee hierachter is dat de effecten van beleid anders kunnen uitpakken op het platteland dan in de stad en dat beleid over het algemeen sterk gericht is op de stedelijke gebieden. Een voorbeeld is de verplichting aan scholen om buitenschoolse opvang te bieden. In dorpen blijkt dit vaak niet nodig. Dit kost de dorpsschool dan onnodig geld (Plattelandsparlement, 2007).

In een aantal landen wordt al gewerkt met een plattelandstoets of met andere instrumenten die ervoor zorgen dat er rekening wordt gehouden met specifieke plattelandbelangen. Zo wordt in Engeland sinds 2001 het instrument *rural proofing* gebruikt. Dit instrument is ontwikkeld omdat niet altijd goed werd gekeken naar de effecten van overheidsbeleid op de plattlandsbevolking en het platteland zelf. Engeland kent, net als Nederland, een relatief hoge mate van verstedelijking waardoor politici meer oog hebben voor stedelijke problematiek. Bij *rural proofing* dienen beleidsmakers bij zowel beleidsvorming als -uitvoering systematisch na te gaan of het beleid significante effecten heeft in plattlandsgebieden, wat deze effecten concreet inhouden en welke aanpassingen in het beleid kunnen worden gedaan gegeven de specifieke omstandigheden op het platteland. Hiertoe is een checklist ontwikkeld die kan worden doorlopen (Countryside Agency, 2002). Ook in Ierland, Noord-Ierland en Canada (de *rural lens*) wordt een plattelandstoets gebruikt.

In Finland wordt niet gewerkt met een plattelandstoets, maar is er sinds 1988 een interdepartementale plattlandscommissie. Deze commissie bestaat uit gedelegeerden van negen verschillende ministeries, plattlandsorganisaties, bedrijven en onderzoekers. De commissie toetst beleidsvoornemens van de verschillende ministeries op mogelijke negatieve effecten voor het platteland en stelt daarnaast ook zelf een algemeen kader voor het plattlandsbeleid op. De Finse plattlands-commissie wordt gezien als een sterk instrument, vooral ook door de grote betrokkenheid van de leden (Roza en Jansson, 2008).

In de praktijk blijkt dat de plattelandstoets in Engeland, Noord-Ierland en Canada niet altijd even goed wordt toegepast. Dit komt voornamelijk omdat het uitvoeren van een plattelandstoets niet verplicht is. De *Commission for Rural Communities*, die in Engeland verantwoordelijk is voor het toezicht op de toepassing van *rural proofing*, maakt in haar laatste rapport melding van een aantal positieve veranderingen, zoals het feit dat plattelandsorganisaties steeds vaker worden geraadpleegd bij het maken van beleid, maar schrijft ook dat er nog veel kan worden verbeterd, waar onder de uitvoering van systematische effectenstudies. Veel beleidsmakers zien de plattelandstoets bovendien nog als iets vrijblijvends. Het is daarom belangrijk om een positieve houding aan te nemen en de voordelen van de plattelandstoets goed te benoemen, in plaats van jaarlijks te wijzen op alle tekortkomingen (CRC, 2007).

De roep om een plattelandstoets past in het streven naar meer horizontale coördinatie van (plattelands)beleid, waarbij beleid wordt gemaakt vanuit een territoriale benadering. Hierbij staan gebieden in plaats van sectoren centraal en zijn investeringen het belangrijkste instrument. De OESO spreekt in dit geval van een 'nieuw plattelands-paradigma'. Volgens de OESO heeft Nederland met de Agenda Vitaal Platteland, waarbij provinciale en lokale overheden beleid omzetten in concrete acties en deze integreren in regionale en lokale plannen, al een voorzichtig begin gemaakt met de territoriale benadering (OESO, 2006a; 2006b). Echter, het Nederlandse plattelandsbeleid is volgens de OESO nog sterk eenzijdig gericht op landbouw en natuur. Daarnaast is er in het regionaal economisch beleid geen echte focus op het platteland. Het zou volgens de OESO goed zijn om het plattelandsbeleid meer te verbinden met beleid op andere terreinen. Hierbij kan Nederland leren van Engeland en Finland, landen waar volgens de OESO concreet wordt gestreefd naar meer coherentie in het plattelandsbeleid (OESO, 2008).

3.1.3 DISCUSSIE OVER DE TOEKOMST VAN HET GLB

Hoewel de meeste aandacht op dit moment uitgaat naar de Health Check-mededeling en de daarmee verwachte aanpassingen van het GLB in de komende jaren, vindt er ook een debat plaats over de inrichting van het GLB na 2013. Dit debat wordt vooral in EU-15-lidstaten gevoerd; in de meeste nieuwe lidstaten is er niet zoveel aandacht voor de toekomstige inrichting van het GLB, waarschijnlijk doordat deze landen meer bezig zijn met de implementatie van het huidige GLB (RLG, 2007a). De discussie lijkt vooral te gaan over landenspecifieke elementen, en niet zozeer over een allesomvattende blauwdruk van een toekomstig GLB. Wel zijn er contouren te schetsen van een 'liberaal kamp' met onder andere Denemarken, Finland, Letland, het VK en Zweden, en een 'conservatief kamp' met landen als Frankrijk, Oostenrijk, Portugal en Spanje. De eerste groep landen pleit voor het afschaffen van alle nog bestaande markt-

interventies, terwijl de tweede groep eerder neigt naar een hernieuwing van de traditionele waarden van het GLB, zoals stabiele markten, voedselzekerheid en communautaire preferentie. De eerste groep vindt over het algemeen ook dat het GLB-budget in de toekomst wel wat omlaag kan, waar de tweede groep het niet mee eens is. Verder is er in de liberale groep meer animo om het GLB breed in te zetten en ook publieke waarden en de kapper op het platteland te ondersteunen; de conservatievere groep ziet het GLB vooral als een instrument voor de landbouwsector.

Veel landen, waaronder Nederland, omarmen het idee van de afschaffing van de melkquotering in 2015. Alleen Duitsland, Finland en Oostenrijk hebben bedenkingen omdat ze bang zijn dat dit het einde zou betekenen voor de melkveehouderij in marginale gebieden. Vooral in Italië, Nederland en het VK wordt veel nagedacht over de wijze waarop het aanbieden van publieke diensten in de sfeer van landschapsonderhoud, biodiversiteit en overig cultureel erfgoed kan worden georganiseerd en gefinancierd. De meningen lopen uiteen of het GLB ook in de toekomst op EU-niveau moet worden gefinancierd of dat er meer ruimte zou moeten komen voor nationale financiering. Denemarken, Oostenrijk, Portugal en Spanje zijn voorstander van financiering van het GLB op EU-niveau; Frankrijk, Nederland, Zweden en het VK daarentegen wijzen renationalisatie van de GLB-financiering niet op voorhand af.

3.2 BELEID OP HET GEBIED VAN VOEDSELVEILIGHEID EN DIERENWELZIJN

3.2.1 VOEDSELVEILIGHEID

Voedselveiligheid: wel onder controle ...

Als de publicatie van het *Witboek Voedselveiligheid* (2000) als startpunt wordt genomen, dan is er heel wat veranderd op het terrein van voedselveiligheid in de EU. Serieuze crises en grote calamiteiten hebben zich de laatste tijd niet voorgedaan. Er heerst betrekkelijke rust aan het voedselveiligheidsfront. 'Onder controle' lijkt dan ook een treffende kwalificatie voor de situatie van het moment.

Ongetwijfeld zullen de in 2002 opgerichte European Food Safety Authority (EFSA) en de Nederlandse Voedsel en Waren Autoriteit (VWA) deze stand van zaken met tevredenheid beoordelen. Deze organisaties hebben zich de afgelopen jaren beijverd om de veiligheid van ons eten te bewaren en te bewaken. Ten behoeve hiervan is een steeds uitgebreider en verfijnder voedselveiligheidssysteem opgetuigd, dat detectie en inspectie als pijlers heeft. Naast meer wet- en regelgeving zijn ook inspanningen verricht om de diverse wettelijke nationale normen op het gebied van voedselveiligheid te harmoniseren. Op Europees niveau is die harmonisatie nagenoeg gecompleteerd. De verdere mondialisering van het voedselveiligheidsregime is het volgende te bereiken doel.

... maar niet onder consumenten gebracht

Hoezeer dergelijke maatregelen ook hebben bijgedragen aan de huidige onder controle-status, de wijze waarop de waarborging van voedselveiligheid is benaderd heeft er niet toe geleid dat voedselveiligheid ook onder de consumenten is gebracht. Door de nadruk op controlesystemen, controlerende voedselautoriteiten en specialistische wet- en regelgeving wordt voedselveiligheid vooral betekenisvol achter de deuren van laboratoria of binnen de kaders van protocollen. Deze met veel technologie en technocratie omgeven bestrijding van voedselonveiligheid onttrekt zich goeddeels aan de leefwereld van gewone consumenten. Dit wordt nog versterkt doordat striktere controlesystemen en geavanceerdere analysetechnieken maken dat er steeds gedetailleerdere informatie over de (on)veiligheid van ons voedsel boven tafel kan komen. Vaak zijn dit gegevens die minder eenvoudig of eenduidig communiceerbaar zijn naar consumenten en daarmee weinig bevorderlijk om hun betrokkenheid bij voedselveiligheid te vergroten.

Voedselkwaliteit: naast voedselveiligheid ook aandacht voor gezondheid en milieu

Natuurlijk zijn het ook consumenten zelf die weinig prioriteit geven aan voedselveiligheid. Zo blijkt dat levensmiddelenconsumenten in meerderheid het volste vertrouwen hebben in de veiligheid van hun eten. Dit algemene vertrouwen is stabiel over de laatste jaren (Dagevos en Hansman, 2003; Bock en Wiersum, 2006; VWA, 2007). Dit neemt overigens niet weg dat er tegelijkertijd (onderhuidse) zorgen over de veiligheid van specifieke productgroepen bestaan, zoals pluimveeproducten of kant-en-klaarmaaltijden. Dit wijst er op dat voedselveiligheid door consumenten gemakkelijk in een breder kader wordt geplaatst, waarin naast de veiligheid vooral ook procesgeoriënteerde aspecten op het vlak van dier- en milieuvriendelijkheid en de gezondheidswaarde van etenswaren worden betrokken. Het is dan ook niet toevallig dat wordt bepleit dat voedselkwaliteit meer is dan voedselveiligheid alleen, en dat er meer ruimte zou moeten komen voor de thema's gezondheid (in het licht van het uitdijende probleem van overgewicht) en milieu (in het licht van duurzaamheid en klimaatverandering) (Lang en Heasman, 2004; Rougoor et al., 2003).

Dit perspectief biedt kansen om te proberen consumenten meer te betrekken bij de voedingswereld achter het winkelschap. Wanneer consumenten nadrukkelijker deelgenoot worden gemaakt van agroproductieketens, kan dit een basis vormen voor hun medeverantwoordelijkheid voor veilig en gezond eten. Initiatieven als 'kom in de kas', buurderijen, groenten- en fruitabonnementen, en adoptie van een kip, koe of appelboom geven de agrosector de gelegenheid te investeren in het leggen van contact met consumenten. Onbekend maakt onbemind en wanneer het ontbreekt aan maatschappelijke betrokkenheid zal de agrosector daar des te meer schade van ondervinden in het geval van een nieuwe crisis.

3.2.2 DIERENWELZIJN

Het Europese dierenwelzijnsbeleid kent een geschiedenis van ongeveer vier decennia. Aan de basis van dit dierenwelzijnsbeleid staan de vijf vrijheden zoals omschreven door het Brambell Committee (1965): (1) vrijheid van dorst, honger en ondervoeding; (2) vrijheid van een gebrek aan comfort; (3) vrijheid van pijn, verwondingen en ziekte; (4) vrijheid van angst en stress; en (5) vrijheid om normaal gedrag te vertonen. Deze vijf vrijheden zijn uitgewerkt in algemene en specifieke EU-wet- en regelgeving rond dierenwelzijn, zoals minimumstandaarden voor dierenwelzijn van landbouwhuisdieren (1998), vleeskalveren (1997), legkippen (1999) en varkens (2001); verboden voor diertesten voor cosmetica (2004) en handel in bont van katten en honden (2006); en standaarden voor het transport van landbouwhuisdieren (2007) en voor legbatterijen (2012). Overigens kunnen veehouders onder de tweede pijler van het GLB aanspraak maken op financiële compensatie voor kosten die verbonden zijn aan het voldoen aan nieuwe wettelijke eisen of bovenwettelijke standaarden.

Europees Actieplan balanceert tussen dierenwelzijn en concurrentiepositie

De EU heeft haar inzet rond dierenwelzijn in 2006 geactualiseerd in het *Actieplan Dierenwelzijn 2006-2010* (EC, 2006). Dit actieplan verwoordt de volgende ambities: (1) verhoging wettelijke minimumstandaarden dierenwelzijn; (2) financiering beleids-ondersteunend onderzoek dierenwelzijn; (3) ontwikkeling gestandaardiseerde indicatoren dierenwelzijn; (4) stimulering bewustzijn en betrokkenheid dierenwelzijn bij producenten en consumenten; (5) versterking internationale initiatieven; en (6) ontwikkeling van één Europees dierenwelzijnskeurmerk. Het actieplan kenmerkt zich overigens op het mondiale speelveld door een zekere ambivalentie. Enerzijds wordt de ambitie geformuleerd om Europa voorop te laten lopen rond dierenwelzijn, terwijl anderzijds ook uitdrukking wordt gegeven aan zorgen om gevolgen voor de internationale concurrentiepositie van een dergelijke opstelling. In dit verband is het van belang dat het actieplan ook constateert dat hogere standaarden rond dierenwelzijn weliswaar hogere kosten met zich mee kunnen brengen, maar dat deze kosten deels gecompenseerd kunnen worden door verminderde ziektedruk, hogere opbrengsten en betere productkwaliteit.

Nederland is middenmoter op gebied van dierenwelzijn

In Nederland is de inzet rond dierenwelzijn in 2007 geactualiseerd in de *Nota Dierenwelzijn* (LNV, 2007d). Deze nota ademt dezelfde geest als het Europese Actieplan en op diverse plaatsen wordt het actieplan geparafraseerd of zelfs letterlijk vertaald. Ook de ambivalentie in het streven om als Nederland enerzijds tot de Noordwest-Europese voorhoede te willen behoren, maar anderzijds het belang te benadrukken van een eerlijk

Tabel 3.4

Enkele minimumstandaarden voor dierenwelzijn in Europese landen

	EU	Noorwegen	Zweden	Frankrijk	Nederland	Engeland	Italië
Minimum oppervlakte mestvarkens (m²/dier)							
< 10 kg	0,15	0,15	n.b.	0,15	0,20	0,15	0,15
10-20 kg	0,20	0,20	0,25-0,32	0,20	0,20	0,20	0,20
20-30 kg	0,30	0,35	0,32-0,40	0,30	0,30	0,30	0,30
30-50 kg	0,40	0,50	0,40-0,55	0,40	0,50	0,40	0,40
50-85 kg	0,55	0,65	0,55-0,82	0,55	0,65	0,55	0,55
85-110 kg	0,65	0,80	0,82-1,02	0,65	0,80	0,65	0,65
> 110 kg	1,00	1,00	1,02-1,75	1,00	1,00	1,00	1,00
Stro mestvarkens verplicht	nee	ja	ja	nee	nee	ja	nee
Onverdoofde castratie biggen toegestaan	ja	nee	ja	ja	ja	ja	ja
Staartknippen biggen toegestaan	ja	nee	nee	ja	ja	ja	ja
Minimum oppervlakte kippen (m²/dier)							
Minimum oppervlakte kippen (cm ² /dier) in verrijkte kooien	750	850	750	750	750	750	750
Minimum oppervlakte kippen (cm ² /dier) in conventionele kooien	550	700	verboden	550	550	550	550
Snavelkappen kippen toegestaan	ja	nee	nee	ja	ja	ja	ja
Daglicht verplicht	nee	nee	ja	nee	nee	nee	nee
Minimum oppervlakte vleeskalveren (m²/dier)							
< 150 kg	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
150-220-kg	1,7	1,8	1,8	1,7	1,7	2,0	1,7
> 220 kg	1,8	2,0	1,8	1,8	1,8	3,0	1,8

Bron: Roex en Miele (2005).

speelveld, spiegelt de ambivalentie van het Europese dierenwelzijnsbeleid op het mondiale toneel. Uit een overzicht van minimumstandaarden ten aanzien van het welzijn van varkens, kippen en vleeskalveren in Europese landen, blijkt dat Noorwegen en Zweden op het gebied van dierenwelzijn koplopers in Europa zijn en Nederland een middenmoter is (tabel 3.4).

3.3 UITGAVEN LANDBOUWBELEID

De GLB-uitgaven voor het markt- en prijsbeleid hangen samen met de bepalingen in de gemeenschappelijke marktordeningen, zoals bescherming aan de buitengrens, interventies op de interne markt en directe toeslagen, met de situatie op de EU-landbouwmarkten en met die op de wereldmarkt. In de loop van de tijd zijn de gemeenschappelijke marktordeningen fors gewijzigd door het instellen van bijvoorbeeld

productiequota, de Mac Sharry-hervorming, Agenda 2000 en de Mid Term Review (Lapperre en Silvis, 2008). Ook zijn afspraken met handelspartners gemaakt om de restituties bij uitvoer te verlagen. Deze wijzigingen hebben er toe geleid dat de aard van de GLB-uitgaven is veranderd: midden jaren tachtig werd tweederde van het GLB-budget besteed aan interventie-uitgaven en één derde aan exportrestituties (tabel 3.5). Directe toeslagen werden toen nog niet afzonderlijk als begrotingspost in het GLB-budget opgenomen, en voorzover ze wel werden toegekend - bijvoorbeeld in de vorm van oopremies - vielen ze onder de post interventies. In 2006 daarentegen vormden directe toeslagen ruim vier vijfde van het GLB-budget, terwijl de post interventie tot 13% was geslonken en de restitutie-uitgaven tot 6%.

Alleen nog een graanhoopje in interventie

Binnen de begrotingspost interventie zijn de uitgaven voor opslag sinds 1990 fors gedaald (tabel 3.5). Veel wijzigingen in de gemeenschappelijke marktordeningen hadden ten doel om de alsmaar stijgende landbouwproductie in te dammen.

De boterbergen en melkpoederplassen beginnen al in de tweede helft van de jaren tachtig te slinken door het instellen van de melkquotering in 1984 (tabel 3.6).

Tabel 3.5		EU-uitgaven (mln. euro) voor het markt-, prijs- en inkomensbeleid in de landbouw, 1985-2006							
	1985	1990	1995	2000	2002	2003	2004	2005	2006
Interventie	12.991	17.168	1.797	5.166	6.631	6.360	5.090	5.348	5.630
w.v. opslag	4.428	4.738	339	951	1.163	928	322	852	757
Directe toeslagen	- ^a	2.223	24.409	25.449	28.801	29.692	29.825	33.701	34.051
Restituties	6.716	7.063	7.802	5.646	3.432	3.730	3.384	3.052	2.494
Totaal markt-, prijs- en inkomensbeleid landbouw	19.707	26.454	34.008	36.261	38.864	39.782	38.299	42.101	42.175
<i>Als % van totaal</i>									
Interventie	66	65	5	14	17	16	13	13	13
w.v. opslag	22	18	1	3	3	2	1	2	2
Directe toeslagen	0	8	72	70	74	75	78	80	81
Restituties	34	27	23	16	9	9	9	7	6
Totale EU-budget	28.833	45.608	68.409	83.450	85.145	90.558	100.139	104.835	106.576
<i>Aandeel landbouw in totale EU-budget (%)</i>	63,3	58,0	49,7	43,5	45,6	43,9	38,2	40,2	39,6
^a Directe toeslagen in 1985 vallen onder interventie.									
Bron: Europese Commissie, bewerking LEI.									

Tabel 3.6		Interventievoorraden (1.000 ton) in de Europese Unie, 1985-2007							
	1985	1990	1996	2000	2002	2003	2005	2006	2007
Granen	11.766	8.609	2.355	8.701	7.962	8.869	17.400	15.600	2.300
Boter	1.018	251	36	94	139	226	130	62	0
Mager melkpoeder	514	335	9	130	19	129	42	0	0
Rundvlees	803	529	475	161	233	31	1	0	0

Bron: Europese Commissie.

Ook de interventievoorraad rundvlees neemt sinds eind jaren tachtig gestaag af. Anno 2007 was alleen nog sprake van een graanhoopje. De interventievoorraad granen laat echter geen trendmatige daling zien. Pieken in 2005 en 2006 hangen samen met een hoge productie in sommige nieuwe lidstaten en dalen, zoals in 1996 en 2007, met een krappe situatie op de wereldmarkt. Mede door de ontwikkelingen op de wereldmarkt was er in 2007 sprake van een onderbesteding van ruim een half miljard euro in het GLB-budget voor de eerste pijler (Agra Europe, 2008f). Met name de uitgaven voor restituties en opslag waren lager dan gepland.

Huidige Financiële Perspectieven gericht op twee beleidsprioriteiten

De uitgaven voor het GLB leggen een groot beslag op de EU-begroting. In de jaren tachtig leidden spanningen tussen Raad, Commissie en Parlement over de voortdurende stijging van de landbouwuitgaven tot het instellen van een meerjarig financieel kader voor de EU-uitgaven: de Financiële Perspectieven (Bos, 2008). In zo'n meerjarig kader kunnen budgettaire prioriteiten worden bepaald en plafonds voor de uitgaven afgesproken. Door deze werkwijze is het aandeel van de uitgaven voor het markt- en

Tabel 3.7		Financiële Perspectieven EU, 2007-2013	
	Miljard euro	Als % van totaal	
1. Duurzame groei	382,1	44	
1a. Concurrentie	74,1	9	
1b. Cohesie	308,0	36	
2. Natuurlijke hulpbronnen	371,3	43	
waarvan:			
eerste pijler GLB	293,1	34	
tweede pijler GLB	69,8	8	
3. Overig intern beleid	10,8	1	
4. Extern beleid	49,5	6	
Totaal vastleggingskredieten	864,3	100	
Als % bruto nationaal inkomen (BNI)	1,05		

Bron: Mrak et al. (2007), Bos (2008); bewerking LEI.

PRODUCTIE - EN INKOMENSONTWIKKELING EU-LANDBOUW

prijsbeleid in de landbouw in het EU-budget gedaald van ruim 60% in de jaren tachtig tot zo'n 40% in 2006 (tabel 3.5).

Bij het vaststellen van de Financiële Perspectieven 2007-2013 is afgesproken dat er in 2008/2009 een evaluatie van de EU-begroting zal worden uitgevoerd. Deze evaluatie biedt de mogelijkheid om na te denken over de prioriteiten van de EU-uitgaven in de jaren na 2014 (EC, 2007e). In de huidige Financiële Perspectieven zijn twee prioriteiten te onderscheiden: concurrentiebeleid (44% van het EU-budget), waarvan het cohesiebeleid het voornaamste onderdeel vormt, en het GLB (43%) (tabel 3.7). Omdat de bereidheid van EU-lidstaten om het budget te verhogen gering is, kan er na 2014 waarschijnlijk alleen geld voor nieuwe prioriteiten beschikbaar komen als er op de twee huidige beleidsprioriteiten wordt gekort.

De waarde van de landbouwproductie in de EU-27 nam in 2007 met 4,3% toe (tabel 3.8). Zowel de productiewaarde van de plantaardige sector (7,8%) als die van de dierlijke sector (0,6%) werd groter. Binnen de plantaardige sector ging het volume omlaag (-1,5%) en de prijs omhoog (10,5%), maar in de dierlijke sector ging het net andersom: het volume steeg met 2% en de prijzen daalden met 0,5%.

In Bulgarije, Griekenland, Italië, Cyprus, Hongarije, Malta, Portugal en Roemenië daalde de waarde van de landbouwproductie in 2007. In de plantaardige sector ging in de EU-27 het aanbod van granen (-3%), verse groenten (-2%), fruit (-6%) en wijn (-4%) omlaag en dat van suikerbieten en olijfolie (beide 2%) en aardappelen (4%) omhoog. Vooral de prijzen van graan stegen fors: met meer dan 46%. De prijzen van suikerbieten

Tabel 3.8

Productie- en inkomensontwikkeling in de EU-landbouw (geraamde mutatie 2006-2007 in %)

	EU-27	Dene- marken	Duits- land	Frank- rijk	Neder- land	Verenigd Konink- rijk	Hon- garije	Polen
Waarde landbouwproductie	4,3	4,8	10	5,6	2,3	4,9	-1,5	17,9
Waarde productie plantaardige sector	7,8	25,2	17,2	10,4	1,9	9,1	1,9	29,1
Waarde productie dierlijke sector	0,6	-5,3	3,7	-0,5	3,3	2,9	-6	6
Waarde aangekochte productiemiddelen	5,8	5,9	9,6	4,3	5,4	4,5	2,2	16,3
Netto toegevoegde waarde ^a	3,1	1,4	10,9	5,5	2,0	3,8	-5,5	17
Arbeidsjaareenheden	-2,2	-3,3	-1,4	-1,9	-2,8	-2,1	-4,5	2,8
Netto toegevoegde waarde per arbeidseenheid	5,4	4,9	12,5	7,5	4,9	6	-1	13,7
Index netto toegevoegde waarde per arbeidseenheid (2000 = 100)	116	108	133	106	99	133	145	213

^a in reële termen.

Bron: Eurostat (2008).

daalden daarentegen met bijna 13% en die van aardappelen met ruim 3%. In de dierlijke sector in de EU-27 was het aanbod van runderen (2%), varkens (5%), schapen en geiten (1%) en pluimvee (4%) groter dan in 2006 en dat van melk (-0,3%) en eieren (-1%) wat kleiner. Er waren prijsstijgingen voor pluimvee (8%), melk (9%) en eieren (11%) en prijsdalingen voor varkens (-12%), schapen en geiten (-6%) en runderen (-5%). De grootste stijgingen in de melkpreis deden zich voor in Duitsland en Nederland (beide 16%) en het Verenigd Koninkrijk (12%).

De waarde van de aangekochte goederen en diensten in de EU 27 in 2007 ging sneller omhoog dan die van de landbouwproductie en wel met 5,8%. Dit werd vooral veroorzaakt door een forse prijsstijging voor veevoerders (14%), mede als gevolg van de hoge graanprijzen. Het volume van de aangekochte goederen en diensten nam slechts marginaal toe (0,3%), mede doordat er meer bestrijdingsmiddelen (5%) en veevoerders (1%) werden verbruikt.

De netto toegevoegde waarde in de EU-27 nam in 2007, na correctie voor inflatie, met ruim 3% toe. Het aantal arbeidskrachten in de EU-27 liep met iets meer dan 2% terug. In een aantal nieuwe lidstaten zoals Litouwen (-12%), Bulgarije (-11%), Letland, Slowakije en Hongarije (alle drie -5%) lag de daling van het aantal arbeidskrachten flink boven het EU-gemiddelde. Eén en ander resulteerde in een stijging van de reële netto toegevoegde waarde per arbeidskracht in de EU-27 in 2007 met ruim 5%. Dit volgt op een stijging van meer dan 3% in 2006 en een daling van bijna 9% in het jaar daarvoor.

De reële inkomensontwikkeling in de afzonderlijke lidstaten laat grote verschillen zien: in Roemenië daalde het inkomen met 17% en in Litouwen steeg het met bijna 40%. De inkomensstijging in Nederland van 4,9% bevindt zich dicht in de buurt van het EU-gemiddelde. Als we de ontwikkeling van de netto toegevoegde waarde over een wat langer tijdsbestek bekijken, kunnen de lidstaten in twee groepen worden ingedeeld. In een zestal landen (België, Griekenland, Ierland, Italië, Nederland en Bulgarije) lag het inkomensniveau in 2007 onder dat van 2000. De overige 21 lidstaten kennen een gunstiger inkomensontwikkeling: daar kwam het inkomen in 2007 boven dat van 2000 uit. Vooral in de Baltische Staten en Polen zijn de inkomens in de landbouw sinds 2000 flink omhoog gegaan.

De Nederlandse agrosector

Kernpunten:

- groei toegevoegde waarde agrocomplex blijft achter bij nationale totaal
- Koninklijke Numico overgenomen door Franse concurrent
- Amerika belangrijk voor Nederlandse multinationals
- groot Nederlands zuivelconcern in de maak
- consolidatiegolf Nederlandse supermarkten verwacht
- misbruik inkoopmacht grote supermarkten onder de loep
- buitenhuishoudelijke consumptie zal sterk toenemen
- derde convenant marktontwikkeling biologische landbouw
- campagnes voor meer consumptie van groenten en fruit gestart

4

4.1

ONTWIKKELING VAN HET AGROCOMPLEX

In 2006 maakt het Nederlandse agrocomplex, gemeten in toegevoegde waarde en werkgelegenheid, bijna 10% uit van de Nederlandse economie (tabel 4.1). Naast de primaire land- en tuinbouw, omvat het complex de verwerking en distributie van agrarische producten en de toelevering van producten en diensten die hiervoor nodig zijn, zoals energie, kunstmest, veevoer en zakelijke dienstverlening.

De toegevoegde waarde van het agrocomplex groeide van € 40,6 mrd. in 2001 tot € 43,9 mrd. nominaal in 2006 (een toename van 8%). Ter vergelijking, de totale toegevoegde waarde van de Nederlandse economie groeide met 12,5%. Hierdoor daalde het aandeel van het agrocomplex in het nationale totaal tot 9,8%.

De werkgelegenheid in het Nederlandse agrocomplex daalde tussen 2001 en 2006 met 9% (64.000 arbeidsjaren), terwijl de totale werkgelegenheid in Nederland in deze periode ongeveer gelijk bleef. De groei van de toegevoegde waarde per arbeidsjaar van het totale agrocomplex kwam hierdoor tussen 2001 en 2006 iets hoger uit dan het nationale gemiddelde.

De toegevoegde waarde van het agrocomplex op basis van *binnenlandse grondstoffen* nam tussen 2001 en 2006 met 4,7% toe, maar de werkgelegenheid daalde met 5% tot 396 duizend arbeidsjaren. De ontwikkeling van de toegevoegde waarde per arbeidsjaar kwam vervolgens lager uit dan die van het totale agrocomplex.

Het grondgebonden-veehouderijcomplex is al jaren het belangrijkste deelcomplex in

Tabel 4.1

Kerncijfers van het Nederlandse agrocomplex, 2001 en 2006

	Toegevoegde waarde (factorkosten, mrd. euro)		Werkgelegenheid (1.000 arbeidsjaren)	
	2001	2006 (r)	2001	2006 (r)
Agrocomplex ^a	40,6	43,9	718	654
<i>Aandeel in nationale totaal</i>	10,2%	9,8%	10,8%	10,1%
Hoveniers, agrarische dienstverlening en bosbouw	3,7	3,9	75	63
<i>Aandeel in nationale totaal</i>	0,9%	0,9%	1,1%	1,0%
Buitenlandse grondstoffen	15,3	15,5	226	196
<i>Aandeel in nationale totaal</i>	3,8%	3,5%	3,4%	3,0%
Verwerking	6,6	6,7	73	63
Toelevering	4,0	4,4	69	64
Distributie	4,7	4,8	84	69
Agrocomplex, binnenlandse agrarische grondstoffen	21,5	24,5	416	396
<i>Aandeel in nationale totaal</i>	5,4%	5,0%	6,3%	6,1%
Primaire productie	7,6	8,1	184	170
Verwerking	3,2	3,8	50	45
Toelevering	8,1	9,6	137	132
Distributie	2,6	3,0	45	48
a Gebaseerd op binnen- en buitenlandse grondstoffen; inclusief hovenierssector, agrarische dienstverlening, bosbouw, cacao, dranken, tabak. NB: Door revisie van de Nationale Rekeningen en methodologische veranderingen kunnen cijfers afwijken van eerder gepubliceerde gegevens Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.				

Tabel 4.2

Aandeel (%) van deelcomplexen in het Nederlandse agrocomplex ^a, 2001-2006

	Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid	
	2001	2006 (r)	2001	2006 (r)
Akkerbouw	18,1	19,8	15,9	18,0
Glastuinbouw	21,3	21,8	16,4	16,2
Opengrondstuinbouw	7,9	9,2	9,7	11,8
Grondgebonden veehouderij	28,8	28,2	36,1	34,4
Intensieve veehouderij	23,9	21,7	22,0	19,6
Totale agrocomplex	100,0	100,0	100,0	100,0
a Gebaseerd op binnenlandse grondstoffen. Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.				

termen van toegevoegde waarde en werkgelegenheid (tabel 4.2). Sinds 1995 daalt het aandeel overigens.

Exportafhankelijkheid

Een substantieel deel van de activiteiten van de agrarische productiekolom heeft te maken met export. De betekenis van die export voor de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van het totale agrocomplex bedroeg in de onderzochte periode ruim 65% (tabel 4.3).

Tabel 4.3	Bijdrage (%) van de export aan de bruto toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het agrocomplex, 2001-2006			
	Agrocomplex		Agrocomplex	
	binnen- en buitenlandse grondstoffen		binnenlandse grondstoffen	
	2001	2006 (r)	2001	2006 (r)
Bruto toegevoegde waarde	65,4	65,5	75,0	73,9
Werkgelegenheid	64,9	65,3	73,7	72,9
Bron: Algemene en agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.				

4

Het verschil tussen het totale en het binnenlandse agrocomplex wordt gevormd door enerzijds de activiteiten van hoveniers, agrarische dienstverlening en bosbouw en anderzijds de activiteiten die met verwerking van buitenlandse agrarische grondstoffen samenhangen (zie tabel 4.1). De toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het agrocomplex op basis van binnenlandse grondstoffen hangt voor zo'n 73% samen met exportactiviteiten. Het verschil in bijdrage aan de export heeft onder andere te maken met het feit dat ook de verwerking van buitenlandse grondstoffen wat meer op de binnenlandse markt is gericht. Daarnaast stuwt met name de tuinbouwsector de export omhoog.

Ook tussen de verschillende deelcomplexen bestaan grote verschillen in het belang van de inkomsten uit export. Voor het glastuinbouwcomplex is dit aandeel het hoogst, gemiddeld 93% in de periode 2001-2006. Voor het opengrondstuinbouwcomplex liggen de verdiensten uit exportactiviteiten eveneens duidelijk boven het niveau van het totale agrocomplex. De laatste jaren staat de export echter onder druk. In 2001-2004 was nog 87% van de toegevoegde waarde van het opengrondstuinbouwcomplex afkomstig uit de buitenlandse afzet, in 2005 daalde dit naar 83% en in 2006 lag het percentage op 77. Zo daalde de uitvoer van bloembollen en sloot Rusland tijdelijk de grens voor Nederlandse fruitproducten. De verdiensten van het akkerbouwcomplex uit exportactiviteiten bedroegen in 2006 62% van de totale inkomsten; hoger dan in 2001, maar onder het gemiddelde van het gehele agrocomplex. Dat laatste geldt ook voor het grondgebonden veehouderijcomplex, met een

aandeel van 60%. Het intensieve veehouderijcomplex kent weer wel een hoge export-gerichtheid, de laatste jaren liggen de verdiensten van het intensieve-veehouderijcomplex uit exportactiviteiten rond 80% van de totale toegevoegde waarde.

4.2 DE ROL VAN TOELEVERINGEN BINNEN HET AGROCOMPLEX

Het economische belang van de primaire land- en tuinbouw wordt vaak gemeten aan de hoogte van de toegevoegde waarde of de werkgelegenheid voor Nederland als geheel. Dit geeft niet altijd een goed inzicht in het werkelijke belang van de land- en tuinbouw.

Ten eerste is bijvoorbeeld de productie in de zuivelindustrie sterk afhankelijk van de productie in de melkveehouderij. Daardoor zijn ook de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van de twee bedrijfstakken nauw met elkaar verbonden. Ter indicatie: in 2006 werd eenderde deel van de totale agrarische productiewaarde gebruikt als input voor de voedingsmiddelenindustrie. Ten tweede is de productie van respectievelijk de land- en tuinbouw en de voedingsmiddelenindustrie nauwelijks mogelijk zonder de toevoer van grondstoffen aan de sector. Het gaat dan niet alleen om veevoer, maar ook om aankopen vanuit bijvoorbeeld de bouwnijverheid (bouw van kassen, stallen), verpakkingindustrie, gas- en elektriciteitsbedrijven of de financiële en zakelijke dienstverlening. Het bestaan van een deel van deze niet-primaire bedrijven is daardoor eveneens nauw verbonden met de aanwezigheid van de primaire en verwerkende industrie. Het hele scala aan directe en indirecte activiteiten in verband met de Nederlandse land- en tuinbouw kan als een samenhangende keten worden beschouwd, met andere woorden als een *agrocomplex* (Post et al., 1987).

Agrarische werkzaamheden hebben dus een uitstralingseffect op de gehele Nederlandse economie. Dit uitstralingseffect van de primaire en verwerkende bedrijven is meetbaar door niet alleen naar de directe (of eerste orde) effecten op de overige bedrijven te kijken, maar ook naar de indirecte (volgende ordes) effecten. Als bijvoorbeeld de export van veehouderijproducten met 100 mln. euro toeneemt, zal allereerst de productiewaarde van de veehouderij zelf met 100 mln. euro toenemen. De veehouderij heeft echter extra goederen en diensten uit andere sectoren nodig om deze 100 mln. euro te kunnen produceren. De afzet van die betreffende sectoren zal daarop eveneens groeien. Natuurlijk worden deze effecten steeds kleiner en tenderen ze op den duur naar nul.

In landbouweconomische studies krijgen de primaire en verwerkende sectoren in het agrocomplex de meeste aandacht. De toeleverende bedrijven komen veel minder aan bod, hoewel hun economische betekenis voor het agrocomplex niet onaanzienlijk is. Tabel 4.4 geeft een overzicht voor 2006 van het totale belang van de toeleveranciers voor het totale agrocomplex en voor de vijf deelcomplexen in termen van toegevoegde waarde. Om het overzicht te behouden zijn de toeleveranciers in een aantal bedrijfs-groepen verdeeld.

Tabel 4.4

Toegevoegde waarde (bruto factorkosten, mln. euro) van toeleveranciers per deelcomplex, 2006

	Glastuinbouw	Opengronds- tuinbouw	Akkerbouw	Grond- gebonden Veehouderij	Intensieve Veehouderij
Agrarische dienstverlening	112	114	87	361	53
Veevoerindustrie	0	0	1	71	196
Overige voedingsindustrie	2	4	56	93	86
Productie-industrie	185	95	221	390	254
Gas, water en elektra	658	90	164	267	171
Groot- en detailhandel	211	156	327	458	519
Transportdiensten	62	33	58	81	89
Zakelijke dienstverlening	353	194	459	834	675
Banken en financiële instellingen	84	50	105	218	132
Veterinaire diensten	4	2	9	155	93
Overige dienstverlening	138	44	77	146	126
Totale toegevoegde waarde	1.809	782	1.564	3.074	2.394
% in totale agrocomplex	18,8%	8,1%	16,3%	31,9%	24,9%

Bron: Agrarische input-outputtabel, LEI.

De som van de toegevoegde waarde van de vijf deelcomplexen geeft inzicht in de totale toegevoegde waarde die toeleveranciers genereren door de aanwezigheid van het Nederlandse agrocomplex (9,6 mrd. euro). Eenderde deel hiervan komt tot stand door activiteiten die met de grondgebonden veehouderij te maken hebben, terwijl een kwart op een of andere manier gerelateerd is aan de intensieve veehouderij. Met uitzondering van het glastuinbouwcomplex, zijn de uitstralingseffecten van de Nederlandse primaire en verwerkende bedrijven naar de groep ‘zakelijke dienstverlening’ het grootst. De gas-, elektra- en waterbedrijven blijken vooral toegevoegde waarde te genereren voor het glastuinbouwcomplex.

Alle bedrijfspgroepen genereerden in de onderzochte periode meer nominale toegevoegde waarde als gevolg van hun activiteiten rondom de Nederlandse land- en tuinbouw. Met 46% is de toename het grootst voor de toeleveranciers van gas, water en elektra. Dit is meer dan tweemaal zo hoog als de groei van de toegevoegde waarde van de gemiddelde toeleverancier die verbonden is aan het agrocomplex.

4.3 VOEDINGS- EN GENOTMIDDELENINDUSTRIE

De voedings- en genotmiddelenindustrie (V&G-industrie) telde in 2005 ruim 4.600 bedrijven die zich op enigerlei wijze bezighielden met de productie en afzet van voedings- en genotmiddelen. Deze bedrijven behaalden met 152.800 werkzame personen een

omzet van 54,7 mrd. euro. De V&G-industrie is daarmee de grootste bedrijfsklasse van de bedrijfstak industrie. De totale industrie omvatte in 2005 45.505 bedrijven. Deze behaalden een omzet van 252,6 mrd. euro en boden werkgelegenheid aan 847.000 personen (tabel 4.5). Dit betekent dat circa 1 op de 6 werknemers in de industrie werkzaam is in één van de bedrijven die behoren tot de V&G-industrie. Het merendeel van de bedrijven is kleinschalig van opzet. Ongeveer 17% van het aantal bedrijven in de V&G-industrie heeft geen werknemers in dienst en is feitelijk op ambachtelijke leest geschoeid. Voor de totale industrie is dit nog duidelijker zichtbaar. Daar heeft ruim 40% van de bedrijven geen werknemers. Daarentegen kent de industrie 25 zeer grote bedrijven, dat wil zeggen bedrijven met 2.000 en meer werknemers. In de V&G-industrie komen vijf van dergelijke grote bedrijven voor. Er zijn 215 bedrijven met 100 en meer werknemers (tabel 4.5). Deze bedrijven hebben een aandeel van ruim 77% in de totale omzet van de V&G-industrie en ruim 56% in de werkgelegenheid.

Tabel 4.5		Kengetallen van de voedings- en genotmiddelenindustrie in Nederland, 2005	
	Aantal bedrijven	Werkzame personen (x1.000)	Netto omzet (mln. euro)
Totaal aantal bedrijven			
Industrie	45.505	847,0	252.594
Voedings- en genotmiddelenindustrie	4.585	152,8	54.700
Bedrijven met >100 werknemers			
Industrie	1.255	431,6	186.068
Voedings- en genotmiddelenindustrie	215	86,2	41.721
waarvan:			
Slachterijen en vleesverwerkende industrie	45	15,8	5.159
w.v. slachterijen (excl. pluimvee-)	15	4,8	2.665
pluimveeslachterijen	10	3,0	843
vleesverwerking	20	7,9	1.651
Visverwerkende industrie	5	x	x
Groente- en fruitverwerkende industrie	25	8,6	2.635
Oliën en vettenindustrie	5	2,1	4.714
Zuivelindustrie	10	x	x
Meelindustrie	5	3,1	1.456
Diervoederindustrie	15	4,8	2.800
Brood-, banket-, biscuitfabrieken e.d.	35	10,5	1.596
Cacao-, chocolade- en suikerwerkindustrie	10	5,1	3.070
Drankenindustrie	15	7,5	3.343
Tabakverwerkende industrie	10	4,7	5.410
Overige voedings- en genotmiddelenindustrie	35	x	x
Bron: CBS Statline.			

Voedings- en genotmiddelenindustrie sterk op buitenland gericht

De Nederlandse V&G-industrie is sterk internationaal georiënteerd. Van de totale omzet werd in 2005 bijna 45%, ofwel 18,6 mrd. euro, in het buitenland behaald. De EU-25 nam hiervan bijna 15 mrd. euro voor zijn rekening. De exportgerichtheid op de landen van de Europese Unie wordt sterk bepaald door de grote mate van *level playing field*. Daarnaast zien veel bedrijven de kennisdichtheid, een relatief sterk netwerk en een sterk agrocluster als een kans voor globalisering, meer dan bedrijven in andere sectoren.

De V&G-industrie richt zich sterk op een verbetering van het design van haar producten, waarbij kwaliteit en flexibiliteit worden gezien als belangrijke elementen in de concurrentiestrijd met andere landen (ING, 2006). Overigens zorgen de effecten van globalisering bij de grotere bedrijven voor een concentratie van economische activiteiten. Bijna een derde van de grote bedrijven (>100 werknemers) is de afgelopen jaren betrokken geweest bij een fusie of een overname van een (deel van een) bedrijf (CBS, 2007a).

Binnen- en buitenlandse investeringen

De directe investeringen van buitenlandse ondernemingen in de Nederlandse V&G-industrie beliepen in 2006 ruim 33,6 mrd. euro. Net als in 2005 waren het vooral ondernemingen van Amerikaanse origine die in de Nederlandse V&G-industrie investeerden. In 2006 ging het om 22,1 mrd. euro, tegenover 23,3 mrd. euro in 2005. Binnen de Europese Unie was het Verenigd Koninkrijk met bijna 3,2 mrd. euro de belangrijkste investeerder, gevolgd door Frankrijk met 1,6 mrd. euro (DNB, 2008).

Koninklijke Numico in Franse handen

In 2007 deed het Franse zuivelconcern Groupe Danone van zich spreken door de Nederlandse concurrent Koninklijke Numico over te nemen voor ruim 12 mrd. euro. Numico behaalde in 2006 een omzet van ruim 2,6 mrd. euro en bezette in dat jaar een zevende plaats in de top tien van grootste voedingsmiddelenconcerns in Nederland. Aan de zelfstandigheid van Numico, voorheen Nutricia en opgericht in 1896, is na de overname door Danone een einde gekomen. Numico en Danone zijn beiden sterk in babyvoeding. Danone zal Numico samenvoegen bij haar dochter Blédina, die vooral sterk is op de Franse thuismarkt. Door de samenvoeging ontstaat een wereldspeler van formaat met sterke posities in Europa en Azië, waar het zich kan meten met de nummer één in babyvoeding Nestlé. Wereldwijd neemt de combinatie Danone/Numico een nummer twee positie in, na Nestlé maar voor het Amerikaanse Mead Johnson, dat onderdeel is van het eveneens Amerikaanse farmaceutische concern Bristol Myers Squibb.

Amerika belangrijk voor Nederlandse multinationals

Nederlandse ondernemingen laten zich eveneens niet onbetuigd als het gaat om investeringen in buitenlandse voedingsmiddelenbedrijven. In 2006 bedroegen de directe investeringen in buitenlandse ondernemingen ruim 35 mrd. euro. Iets minder dan de helft (45%) van de investeringen werd in dat jaar gedaan in de landen van de Europese Unie, vooral in België en het Verenigd Koninkrijk en in mindere mate in Duitsland, Frankrijk, Italië en Spanje. Buiten de Europese Unie investeerden Nederlandse ondernemingen vooral in de Verenigde Staten. In 2006 ging het om een bedrag van ruim 6,7 mrd. euro (DNB, 2008). Veelal hebben grote Nederlandse multinationale ondernemingen aldaar grote belangen opgebouwd en wordt een substantieel deel van de omzet in de Verenigde Staten gegenereerd. Zo haalt Unilever een derde van haar totale omzet uit Noord- en Zuid-Amerika en CSM circa 50% uit Noord-Amerika. CSM is wereldmarktleider op het gebied van melkzuur- en melkzuurderivaten en is op het gebied van bakkerij-ingrediënten in Noord-Amerika nummer twee. Nutreco bekleedt een leidende positie in diervoeding en visvoer. Circa 15% van de omzet werd in 2006 in Noord- en Zuid-Amerika gerealiseerd. In 2007 nam Nutreco voor 330 mln. euro de diervoederdivisie over van Maple Leaf Foods. In Canada produceert Maple Leaf, inmiddels omgedoopt in Nutreco Canada, 1,7 mln. ton diervoer, goed voor een marktaandeel van 20% en daarmee de grootste voerproducent van het land. Voor Koninklijke Wessanen zijn de Verenigde Staten en Canada de belangrijkste thuismarkten. Ruim 60% van de totale omzet is uit deze contreien afkomstig.

Heineken slaat slag in het Verenigd Koninkrijk

Begin dit jaar verraste Heineken vriend en vijand door samen met de Deense bierbrouwer Carlsberg een bod te doen op de grootste Britse bierbrouwer Scottish & Newcastle (S&N). Dit in het Schotse Edinburgh gevestigde concern is de zesde bierbrouwer in de wereld met een omzet van 4,8 mrd. euro in 2006. Eind maart hebben de aandeelhouders van S&N ingestemd met een overname en worden Heineken en Carlsberg voor ruim 10 mrd. euro eigenaar van deze Schotse brouwerij. Heineken en Carlsberg zullen S&N onderling verdelen. Heineken krijgt nu toegang tot de lucratieve Engelse markt, waar jaarlijks voor 27 mrd. euro aan bier wordt omgezet. Waar het eerder een marktaandeel van nog geen 1% bezat, wordt Heineken nu in één klap de grootste aanbieder met een marktaandeel van circa 27%. Daarnaast worden ook de belangen van S&N in Ierland, Portugal, België en Finland overgenomen, waardoor de nummer één positie van Heineken in Europa wordt versterkt. Carlsberg neemt de belangen van S&N over in Rusland, Frankrijk, Griekenland, China en Vietnam. Heineken behoort met InBev, Anheuser-Bush en SABMiller tot de grootste bierbrouwerijen in de wereld. Het Zuid-Afrikaanse SABMiller nam eind vorig jaar nog voor 816 mln. euro de Nederlandse bierbrouwer Grolsch over.

Mogelijke fusie twee grote Nederlandse zuivelconcerns

In december 2007 kondigden Friesland Foods en Campina aan een onderzoek te zullen starten naar de mogelijkheid van een fusie tussen beide zuivelcoöperaties, waardoor hun internationale positie aanzienlijk kan worden verstevigd (zie §4.9.2) (Friesland Foods, 2007). Friesland Foods en Campina zijn gemeten in omzet respectievelijk het vierde en vijfde voedingsmiddelenconcern van Nederland (tabel 4.6). Als de fusie daadwerkelijk tot stand komt, ontstaat een zuivelconcern met een omzet van circa 8,3 mrd. euro en met circa 22.000 werknemers op de loonlijst. In Nederland zal het in rangorde het derde voedingsmiddelenconcern zijn, na Unilever en Heineken. In Europa zal het veruit de grootste zuivelcoöperatie worden en de huidige nummer één, Arla Foods, voorbijstreven.

Tabel 4.6

Ranglijst van de grootste Nederlandse voedingsmiddelenondernemingen, 2007

	Wereldomzet (mln. euro)	Omzet Nederland (mln. euro)	Totaal aantal werknemers	Productgroep(en)
1. Unilever	40.187	1.135	174.000	Voedings- en genotmiddelen
2. Heineken	12.564	n.b.	54.004	Dranken
3. Sovion	7.140	918	16.214	Vlees
4. Friesland Foods	5.075	1.417	14.582	Zuivel
5. Campina	4.032	1.300	6.814	Zuivel
6. Nutreco	4.021	565	9.090	Diervoeders, visvoer, vlees
7. CSM	2.486	134	8.726	Suiker, bakkerij-ingrediënten en melkzuur
8. Cosun	1.713	n.b.	4.337	Voedingsmiddelen en ingrediënten
9. Wessanen	1.578	146	5.762	Natuurvoeding en snacks
n.b. = niet beschikbaar.				
Bron: Jaarverslagen en websites ondernemingen.				

4.4

GROOTHANDEL

De groothandel maakt gemeten naar omzet en werkgelegenheid een substantieel deel uit van het Nederlandse agrocomplex. De groothandel is in dit verband te onderscheiden in de groothandel in landbouwproducten en levende dieren en in voedings- en genotmiddelen. De totale groothandel omvatte in 2005 bijna 12.000 bedrijven, die met 115.500 personeelsleden een omzet genereerden van ruim 74 mrd. euro (tabel 4.7). Hiervan komt bijna driekwart voor rekening van de groothandel in voedings- en genotmiddelen. Tussen 2000 en 2005 zag de groothandel in voedings- en genotmiddelen de omzet toenemen met bijna een kwart, terwijl de omzet van de groothandel in landbouwproducten en levende dieren in de overeenkomstige periode daalde met bijna 9%.

Tabel 4.7		Kengetallen groothandel in agroproducten, 2005		
	Aantal bedrijven	Werkzame personen	Omzet (mln. euro)	
Groothandel in landbouwproducten en levende dieren	4.920	37.000	20.471	
w.v. granen, zaden, veevoer	1.190	10.000	9.900	
bloemen en planten	2.370	22.000	8.238	
dieren, huiden, leder, ruwe tabak	1.370	4.100	4.139	
Groothandel in voedings- en genotmiddelen	6.690	78.500	53.695	
w.v. aardappelen, groenten, fruit	1.100	15.300	10.569	
voedingsmiddelen, algemeen assortiment	1.215	18.700	13.193	
overige voedings- en genotmiddelen niet elders genoemd	4.375	44.500	29.933	
Bron: CBS.				

Deze daling wordt grotendeels verklaard door het feit dat de levering van boeren en tuinders aan de industrie steeds vaker rechtstreeks geschiedt, al dan niet onder contract, en steeds minder via de collecterende groothandel (Bijman et al., 2003). Hoewel het aantal groothandelsbedrijven in voedings- en genotmiddelen tussen 2002 en 2005 nog licht toenam (2%), is de verwachting dat dit aantal op termijn zal dalen. Dat geldt zowel voor de *foodservice* groothandel, die levert aan instellingen, cateraars, fastfoodbedrijven en horeca, als voor de zogenaamde *convenience* groothandel. De convenience groothandel belevert vooral (formuleloze) buurtsupermarkten en kleine gespecialiseerde levensmiddelendetailisten.

De grootste foodservice groothandel, Deli XL, heeft een marktaandeel van 15%. Met 2.000 werknemers wordt op jaarbasis een omzet behaald van 750 mln. euro. Deli XL was tot 2005 onderdeel van Ahold maar werd in dat jaar overgenomen door het Zuid-Afrikaanse Bidvest. Sindsdien is Deli XL bezig haar marktpositie te verstevigen door het overnemen van groothandels (*Het Financieele Dagblad*, 2008a). Concentratie aan afnemerszijde vraagt om grote, landelijk distribuerende, vaak ook ruim gesorteerde groothandels. De convenience groothandel opereert op een structureel krimpende markt en kan daardoor niet voortbestaan als convenience groothandel alleen. Hij zal zijn activiteiten moeten uitbreiden in de richting van foodservice of eigen winkels (ING, 2004).

4.5 DETAILHANDEL

De groei van de omzet van winkels in voedings- en genotmiddelen zette in 2007 door (+3,7%). Deze toename hield gelijke tred met de omzetgroei van de totale detailhandel. Het omzetvolume nam vorig jaar toe met 2,3%, terwijl de prijzen met gemiddeld 1,3% stegen. De omzetgroei in de voedingsmiddelendetailhandel wordt vooral gedragen door

de supermarkten. Zij zagen hun omzet vorig jaar toenemen met 4,4%, 0,4 procentpunt meer dan in 2006. De speciaalzaken daarentegen konden in 2007 slechts een 0,3% hogere omzetgroei realiseren. Hiermee hebben de speciaalzaken verder terrein prijsgegeven aan de supermarkten. In 2006 stegen de omzetten van de speciaalzaken nog met 2,1%. Van iedere euro uitgegeven in de voedingsmiddelenwinkels komt inmiddels 85 cent in de kassa's van de supermarkten terecht (CBS, 2008a).

Boodschappen doen op zondag steeds populairder

De consument doet zijn boodschappen in de supermarkten vooral op vrijdag en zaterdag. Daarnaast neemt de belangstelling voor op zondag boodschappen doen toe. Hoewel de omzet op zondag in 2007 met circa 156 mln. euro beperkt was, nam deze vorig jaar toe met 46%. In 2007 heeft 29% van de huishoudens op zondag in een supermarkt weleens boodschappen gekocht, tegen 25% in 2006. De totale omzet op vrijdag, zaterdag en zondag beliep vorig jaar 13,3 mrd. euro, 7,4% meer dan in 2006 (GfK, 2008). De ruime openstelling van supermarkten is daar mede debet aan. Begin dit jaar heeft supermarktconcern Jumbo aangekondigd dat één van zijn vestigingen in Rotterdam 365 dagen per jaar open zal zijn (*Het Financieele Dagblad*, 2008b). Overigens is vanuit de politiek een discussie gaande of de openstelling van de detailhandel op zondag niet aan banden moet worden gelegd, of althans beter moet worden gereguleerd.

Kwart van alle supermarkten gevestigd in de vier grote steden

In 2006 bestond de supermarktbranche uit 3.090 ondernemingen met in totaal 5.795 winkels. Met ruim 206.000 werknemers werd een omzet behaald van ruim 25 mrd. euro, 4% meer dan in 2005 (tabel 4.8). De gemiddelde omzet per winkel kwam uit op ruim 4,3 mln. euro. Bijna een kwart van alle winkels van supermarkten bevindt zich in de vier grote steden. Amsterdam telt 478 supermarkten, Rotterdam 382 en Den Haag 336. Van de vier grote steden heeft Utrecht met 157 winkels het laagste aantal. In Den Haag is de winkeldichtheid het grootst, namelijk 1.420 inwoners per winkel, gevolgd door Rotterdam met 1.560 inwoners per winkel. Van de 50 grootste gemeenten van ons land heeft Westland de laagste winkeldichtheid. Deze gemeente heeft 19 winkels van supermarkten binnen haar gemeentegrenzen, wat neerkomt op 5.210 inwoners per winkel (www.hbd.nl). In 2006 besteedden consumenten voor 16,9 mrd. euro aan voedingsmiddelen en voor 8,5 mrd. euro aan genotmiddelen in supermarkten. Daarnaast behaalden de supermarkten voor 4,2 mrd. euro omzet aan non-food, tegenover circa 3,5 mrd. euro in 2001. Traditiegetrouw worden vlees, dranken en zuivel het meest aangekocht in de supermarkt, gevolgd door aardappelen, groenten en fruit (AGF), en brood(producten) en beschuit (tabel 4.9). Totaal besteedde de consument in 2006 per huishouden voor 3.530 euro aan voedings- en genotmiddelen

Tabel 4.8		Kengetallen van de detailhandel in voedings- en genotmiddelen in Nederland, 2006		
	Aantal winkels	Aantal werknemers	Omzet (mln. euro)	
Supermarkten	5.795	206.400	25.200	
Speciaalzaken:				
Groentezaken	1.530	5.000	472	
Slagerijen	2.900	13.500	1.300	
Poeliers	259	1.180	88	
Viswinkels	702	2.400	211	
Snoep- en chocolateriezaken	574	1.280	65	
Slijterijen	2.189	7.370	923	
Tabaks- en gemakszaken	1.700	3.100	837	
Kaashandel	505	1.442	162	
Brood- en banketzaken	4.267	.	.	
Natuurvoedingswinkels en reformzaken	510	2.000	168	
Bron: www.hbd.nl.				

in de supermarkt. De aankopen aan non-food bestaan voornamelijk uit drogisterij-producten, was- en reinigingsmiddelen, papierwaren, kleding en textiel, en boeken, kranten en tijdschriften. Dit kwam neer op 580 euro per huishouden.

Ten opzichte van 1999 is het aantal outlets in de detailhandel in voedings- en genotmiddelen over de gehele linie gedaald. Het aantal supermarkten verminderde tussen 1999 en 2006 met 3%. De omzet daarentegen nam in de overeenkomstige periode toe met bijna 12%. Bij de speciaalzaken daalden vooral de groentezaken fors in aantal. In 1999 waren er nog 2.666 groentezaken, in 2006 was dat aantal met 43% afgenomen. De omzet kwam in 2006 uit op 472 mln. euro, bijna een kwart minder dan in 1999. Ook de kaasspeciaalzaken daalden relatief sterk (-35%), evenals het aantal poeliers dat tussen 1999 en 2006 zelfs meer dan halveerde (-55%). Waar de

Tabel 4.9		Marktaandeel (%) van de diverse aankoopkanalen in de consumptieve bestedingen voor een aantal producten, 2006		
Producten	Supermarkten	Speciaalzaken	Overige kanalen	
Aardappelen, groenten en fruit	74	11	15	
Brood en banket	64	28	8	
Vlees en vleesproducten	71	22	7	
Vis	52	27	21	
Kaas en eieren	79	7	14	
Chocolade en suikerwerk	71	5	24	
Biologische producten	43	43	14	
Bron: www.hbd.nl.				

kaasspeciaalzaak tussen 1999 en 2006 ruim 50 mln. euro aan omzet zag verdampen (-25%), bleef de daling van de omzet van de poeliers met ruim 4% beperkt (HBD, 2001).

Laurus gaat verder als Super de Boer

Na jarenlang verlies te hebben geleden als gevolg van de mislukte ombouw van al haar supermarkten naar de formule Konmar en de supermarktcrisis, die eveneens haar sporen naliet, schrijft supermarktketen Super de Boer (voorheen Laurus) weer zwarte cijfers. De verkoop van de resterende Edah en Konmar-supermarkten heeft in 2007 zijn beslag gekregen, evenals de verkoop van Super de Boer-winkels zonder perspectief. Super de Boer komt voort uit Laurus, dat in 1998 ontstond uit een fusie tussen verschillende detailhandelsconcerns. In haar hoogtijdagen telde Laurus ruim 2.200 supermarkten, waarvan 1.100 in Nederland, 350 in België en 750 in Spanje. In Nederland hanteerde het concern een dertiental formules. Ooit was het de tweede partij in Nederland, na Albert Heijn. Laurus is met ingang van 2008 verder gegaan onder de naam Super de Boer N.V. en telt nu 315 vestigingspunten onder dezelfde naam. Het concern haalde in 2007 een consumentenomzet van 2,1 mrd. euro, tegenover 3,2 mrd. euro in 2006. Door de daling van het aantal vestigingspunten daalde ook het marktaandeel van 7,6% in 2006 naar 7,3% in 2007 (tabel 4.10). Hiermee is Super de Boer nu de vierde partij in Nederland, na Albert Heijn, C1000 en de van oorsprong Duitse discounter Aldi.

Nieuwe consolidatiegolf in Nederlandse supermarktsector?

Na het debacle van Laurus, dat leidde tot een ontvlechting van het tot voor kort tweede detailhandelsconcern in Nederland, lijkt sprake van een komende consolidatiegolf. Een en ander wordt gevoed door de verkoop van Ahold's belang van 73,2% in groothandel Schuitema, exploitant van de C1000-winkels, aan beleggings-

Tabel 4.10

Marktaandelen en aantal winkels van een aantal supermarktformules, 2007

Onderneming en formules	Netto omzet (mln. euro)	Aantal winkels	Marktaandeel (%)
Ahold Albert Heijn	7.300	750	28,8
Schuitema C1000	3.259	443	12,8
Albrecht Aldi	2.500	414	9,6
Super de Boer Super de Boer	1.858	315	7,3
Sperwer Groep PLUS	1.575	278	6,0

Bron: Jaarverslagen, websites, persberichten en consultants.

maatschappij CVC Capital Partners. Tot deze transactie behoort ook de overdracht van 58 C1000-winkels aan Albert Heijn, onderdeel van Ahold. Hiermee zou het markt-aandeel en de inkoopkracht van Albert Heijn verder worden versterkt en die van Schuitema verzwakt. Ook de inkoopkracht van Super de Boer is door het afstoten van Edah en Konmar verminderd. Wellicht dat één of meerdere partijen zich zullen aansluiten bij Superunie, een coöperatieve inkoopvereniging, die door de recente toetreding van supermarktketen Dirk van den Broek nu 16 leden telt. Het zijn merendeels regionaal opererende familiebedrijven en marktleiders in het gebied waarin zij opereren. Superunie dekt de markt met circa 2.000 winkels, met een gezamenlijk marktaandeel van 34%.

Daarmee is Superunie wat betreft inkoopkracht voormalig marktleider Albert Heijn voorbijgestreefd. Inmiddels gonst het van de geruchten in de (vak)pers van mogelijke samenwerkingsverbanden, overnames en combinaties. Na de deal tussen Albert Heijn en CVC zou een fusie tussen Schuitema en Super de Boer, waarin de Franse groot-aandeelhouder Casino sinds kort een meerderheidsbelang heeft, tot de mogelijkheden behoren. Ook wordt gespeculeerd op een overname van Super de Boer door Albert Heijn of Casino, maar een overname van Sperwer en Sligro door Schuitema wordt ook als een mogelijkheid gezien, naast nog vele andere scenario's (Betten Financial News, 2008). De mogelijke consolidatieslag zal naar verwachting leiden tot een verdere teruggang in het aantal supermarktformules. Sinds de jaren negentig zijn inmiddels diverse supermarktformules uit het straatbeeld verdwenen, waaronder Edah, Konmar, Basismarkt, Lekker & Laag, Maxis, Den Toom, Dagmarkt, Groenwoudt, A&P, Nieuwe Weme, De Jong. Slechts een handvol nieuwe is er voor in de plaats gekomen (Distrifood, 2007).

EU moet onderzoek doen naar misbruik machtspositie door grote supermarkten

Het Europe Parlement heeft verklaard dat een onderzoek moet plaatsvinden naar en moet worden opgetreden tegen misbruik van machtsposities door grote, in de Europese Unie gevestigde supermarkten. De detailhandel wordt steeds meer gedomineerd door een klein aantal supermarktketens. In de verklaring wordt gesteld dat grote supermarkten mogelijk misbruik maken van hun inkoopkracht om leveranciers te dwingen hun prijzen onredelijk te verlagen en om hen oneerlijke voorwaarden op te leggen. In landen als Duitsland, Frankrijk, Ierland en Zweden hebben de vijf grootste supermarktenketens een aandeel van circa 70% van de levensmiddelenmarkt (Europees Parlement, 2007).

Ook in Nederland hebben de vijf grootste supermarktketens samen ongeveer een marktaandeel van deze grootte, maar wordt de markt feitelijk gedomineerd door supermarktketen Albert Heijn, die als winnaar van de prijzenoorlog wordt bestempeld en inmiddels een marktaandeel van 30% nadert (tabel 4.10). In 2007 behaalde Albert Heijn in Nederland een omzet van ruim 7 mrd. euro, ruim 12% meer dan in 2006.

Dit kwam mede door de overname van een aantal grote Konmar-supermarkten van Laurus eind 2006. Na een relatief rustige periode aan het prijzenfront lijkt een nieuwe prijzenslag in het verschiet te liggen. Eind maart kondigden PLUS en Albert Heijn aan de prijzen van duizend A-merk producten te zullen verlagen. De verwachting is dat de andere supermarktketens zullen volgen.

De Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) heeft aangekondigd in 2008 haar activiteiten mede op de food- en agri-industrie te richten. Binnen deze sector worden verschillende schakels en met name de verwerkende industrie en de supermarkten, gekenmerkt door een hoge concentratiegraad. Er zijn traditioneel veel samenwerkingsverbanden. Als gevolg van de vele fusies en overnames in de sector neemt het aantal spelers in verschillende schakels van de productiekolom verder af, wat een verhoogd risico met zich meebrengt van onderling afgestemd feitelijk gedrag tussen ondernemingen over prijzen en hoeveelheden (NMa, 2008).

4.6 HORECA EN CATERING

Huishoudens besteedden in 2006 voor ruim 13 mrd. euro in de horeca en catering (tabel 4.11). Het consumentenvertrouwen was hoog, wat ertoe leidde dat huishoudens in dat jaar bijna 5% meer uitgaven dan in 2005, een groei die wellicht ook in 2007 en 2008 zal worden gehaald. Het CBS heeft berekend dat in de horeca in 2007 5% meer omzet werd geboekt dan het jaar ervoor (CBS, 2008b). Het volume van de omzet nam toe met 2%, terwijl de verkochte artikelen gemiddeld 3,3% duurder waren. Ondanks het rookverbod, dat op 1 juli 2008 van kracht wordt, zal de omzet in 2008 met bijna 6% toenemen, zo luidt de verwachting van Koninklijke Horeca Nederland (KHN, 2008). Alleen in de cafés en discotheken zal de groei van de omzet waarschijnlijk beperkt blijven. Restaurants daarentegen zullen nauwelijks hinder van het rookverbod ondervinden, omdat niet-roken daar al grotendeels door de gasten is geaccepteerd.

De buitenshuishoudelijke consumptie zal naar verwachting verder toenemen. Maatschappelijke veranderingen en consumentengedrag, zoals de toename van het aantal eenoudergezinnen en de 'haastcultuur', waardoor consumenten steeds minder tijd hebben om thuis maaltijden te bereiden, dragen daaraan bij. Daarnaast is het de

Tabel 4.11

Consumptieve bestedingen (mln. euro) aan voedings- en genotmiddelen in de horeca en catering in Nederland, 2002-2006

	2002	2003	2004	2005	2006
Consumptieve bestedingen in horeca en catering	12.447	12.153	12.293	12.476	13.051
<i>Idem, als percentage van de totale consumptie van voedings- en genotmiddelen (%)</i>	27,4	26,7	26,7	27,2	27,3

Bron: CBS Statline, bewerking LEI.

foodsector zelf die de sterke groei van de buitenhuishoudelijke consumptie bevordert. Zo is het aantal outlets waar voedingsmiddelen zijn te verkrijgen sterk toegenomen. Op trein- en busstations, in pretparken, op meubelboulevards, in boekhandels en tankstations worden in toenemende mate mogelijkheden geschapen om voedingsmiddelen te nuttigen of mee te nemen.

Meer restaurants met buitenlandse keuken

Het aantal horecabedrijven, inclusief cateringbedrijven, bedraagt ruim 41.000. Zij bieden werkgelegenheid aan circa 320.000 personen, waarvan ongeveer driekwart in deeltijd. Het aantal bedrijven binnen de drankensector is met circa 18.000 het grootst, gevolgd door de restaurants met ruim 10.600 bedrijven. De horeca (inclusief catering aan instituten) genereerde in 2005 een netto-omzet van ruim 14,5 mrd. euro. De restaurants hebben hierin met bijna 3,8 mrd. het grootste aandeel. Binnen de restaurantsector is de nationaliteit van de keuken sterk aan het veranderen. Het aantal restaurants met een Zuid-Europese keuken bijvoorbeeld steeg tussen 1996 en 2007 met ruim 45% tot ruim 2.100. Ruim de helft (53%) hiervan zijn restaurants met Italiaanse gerechten. Ook het aantal restaurants met een Japanse en Thaise keuken is gedurende die periode relatief sterk gegroeid. Chinees-Indische restaurants daarentegen bleven in aantal tussen 1996 en 2007 gelijk. Hiervan zijn er nu evenveel als restaurants met een Zuid-Europese keuken. De populariteit van deze laatste typen restaurants wordt toegeschreven aan de buitenlandse vakanties, waardoor mensen hun vakantie en ervaringen met de buitenlandse keuken in Nederland als het ware herbeleven (KHN, 2007). Met meer dan 40.000 vestigingen is de horeca sterk versnipperd, hoewel ketenvorming toeneemt. De twee grootste ketens zijn Van der Valk en McDonalds.

Grenzen tussen contractcatering, horeca en supermarkten vervagen

Contractcaterers zetten in 2006 voor 1,3 mrd. euro om aan maaltijdverstrekking. Contractcatering is het op basis van een duurovereenkomst verzorgen van de restauratieve diensten bij bedrijven, overheid of instellingen. Er zijn in Nederland ruim 120 van dergelijke bedrijven actief. Zij bieden werkgelegenheid aan ruim 16.000 personen, het merendeel (77%) vrouwen. Bijna 70% van het aantal werknemers werkt in deeltijd (Veneca, 2008). De 14 landelijk opererende contractcateringorganisaties hebben zich verenigd in de Vereniging Nederlandse Cateringsorganisaties (Veneca). Deze brancheorganisatie vertegenwoordigt ongeveer 97% van de markt. De leden verzorgen ruim twee mln. maaltijden per dag op ruim 4.000 locaties. De vier grootste ondernemingen, Compass Group, Sodexo, Albron en Elixor, hebben een aandeel van ongeveer 85% in de omzet. De cateringmarkt is grotendeels in buitenlandse handen. De van oorsprong Engelse Compass Group is de grootste partij en behaalde in 2007 een wereldwijde omzet van 15 mrd. euro. De onderneming heeft 360.000 werknemers, verdeeld over

64 landen. De nummer twee, het Franse Sodexo behaalde vorig jaar een totale omzet van 13,4 mrd. euro. Het bedrijf heeft 342.000 werknemers in dienst en is vertegenwoordigd in 80 landen. Het eveneens Franse Elixor behaalde vorig jaar met ruim 63.000 werknemers, waarvan bijna 1.600 in Nederland, een omzet van 3,2 mrd. euro. Het is actief in 15 landen. Albron is de grootste zelfstandige cateraar van Nederland. Het bedrijf verzorgt met 4.000 werknemers maaltijden op 1.100 locaties. In 2007 werd een omzet gerealiseerd van 239 mln. euro. De grenzen tussen contractcatering, facilitaire dienstverlening, horeca en retail zijn aan het vervagen. De cateraars bieden steeds meer diensten aan die traditioneel niet tot hun kernactiviteit horen, zoals schoonmaakdiensten, beveiliging en receptiediensten. Ook worden in toenemende mate horecaconcepten ontwikkeld met retail-toepassingen. Zo verkopen supermarkten steeds meer kant-en-klare maaltijden, terwijl horecaformules en cateraars steeds meer meeneemconcepten ontwikkelen. (www.kenniscentrumhoreca.nl, 2008)

4.7

CONSUMPTIE VAN VOEDINGS- EN GENOTMIDDELEN

De bestedingen van huishoudens groeiden in 2006 met 5,1% tot bijna 262 mrd. euro (tabel 4.12). Aan voedings- en genotmiddelen werd bijna 35 mrd. euro uitgegeven, 4,2% meer dan in 2005. Hiermee bleef de groei van de bestedingen aan voedings- en genotmiddelen enigszins achter bij die van de totale bestedingen.

Tabel 4.12

Consumptieve bestedingen (mrd. euro) van huishoudens, 2002-2006

	2002	2003	2004	2005	2006
Aardappelen, groenten en fruit	3,9	3,9	3,9	3,9	4,3
Vlees en vleeswaren	4,9	5,0	5,2	5,2	5,3
Vis	0,9	0,9	0,9	0,9	1,0
Zuivelproducten	3,8	3,9	3,8	3,7	3,8
Brood, beschuit en broodproducten	2,3	2,4	2,4	2,5	2,6
Zoetwaren	3,1	3,2	3,2	3,2	3,3
Dranken	5,1	5,1	5,0	5,0	5,2
Tabak	3,8	4,0	4,0	4,0	4,2
Totaal voedingsmiddelen	20,6	21,0	21,2	21,0	22,0
Totaal genotmiddelen	12,3	12,5	12,6	12,5	12,9
Totaal voedings- en genotmiddelen ^a	32,9	33,5	33,8	33,5	34,9
Totale consumptieve bestedingen	231,1	236,3	241,7	248,9	261,7
<i>Aandeel (%) voedings- en genotmiddelen</i>	<i>14,2</i>	<i>14,2</i>	<i>14,0</i>	<i>13,5</i>	<i>13,3</i>

a Exclusief uitgaven horeca en catering.

Bron: CBS, bewerking LEI.

Voedingsmiddelen werden gemiddeld ruim 1,9% duurder, met als uitschieter de productgroep aardappelen, groenten en fruit (AGF) die ruim 7% in prijs steeg (CBS, 2008c).

Aantal volwassen Nederlanders met ernstig overgewicht stijgt nog steeds

In 2006 was ruim de helft van de volwassen mannen te dik (BMI >25). Bij de vrouwen was 42% te zwaar. In Nederland kampen ook veel jongeren in de leeftijd van van 2 tot en met 24 jaar met overgewicht. In 2006 was bijna één op de zeven te dik. Van deze jongeren had ruim 3% zelfs ernstig overgewicht (obesitas). Van de 18-24 jarigen was in 2006 één op de zes te zwaar. Sinds begin jaren tachtig vertoont het aantal jongeren met overgewicht een stijgende tendens, waardoor zij al op jongere leeftijd te maken kunnen krijgen met aandoeningen als diabetes, hart- en vaatziekten en gewrichts-problemen. Overgewicht dreigt hiermee uit te groeien tot een van de grootste problemen voor de volksgezondheid.

Veruit de meeste jongeren met overgewicht houden er een ongezonde levensstijl op na. Zij hebben bijvoorbeeld een verkeerd voedingspatroon. In vergelijking met een tiental jaren geleden is het voor jongeren makkelijker geworden om op school een ongezonde snack als tussendoortje te nemen (CBS, 2007b). Ook in winkelstraten, op luchthavens of langs snelwegen zijn fastfoodketens opvallend aanwezig. De zogenoemde hamburgercultuur, die is overgewaaid uit de Verenigde Staten, heeft zich inmiddels stevig verankerd in de Nederlandse samenleving. Naast de vele hamburgers worden er jaarlijks ook zo'n 350 mln. kroketten geconsumeerd en niet minder dan 600 mln. frikandellen. Daarnaast bedraagt de consumptie van zoetwaren ook nog eens circa 25 kilo per hoofd van de bevolking (Dagevos en Munnichs, 2007).

Ook kleuters en peuters eten niet gezond genoeg. Zij eten te weinig groenten, fruit, vis en vezelrijke voedingsmiddelen. Bovendien bevat de voeding van kleuters te veel verzadigde vetzuren. Voor fruit is de situatie iets gunstiger, één op de vier kinderen eet de geadviseerde hoeveelheid (RIVM, 2008).

Toch zijn Nederlanders de laatste jaren iets gezonder gaan leven. Het percentage rokers is gedaald, evenals het percentage zware drinkers. Er zijn ook steeds meer Nederlanders die voldoende bewegen. Ook het aantal volwassen Nederlanders met matig overgewicht (BMI 25-30) neemt niet meer toe. In 2007 had bijna 35% van de volwassen Nederlanders te maken met matig overgewicht, een percentage dat na 2002 stabiel blijft. Het aantal volwassenen dat kampt met ernstig overgewicht stijgt echter nog steeds. In 2007 was bij ruim 11% van de volwassen Nederlanders sprake van ernstig overgewicht, meer dan een verdubbeling in 20 jaar. Ernstig overgewicht komt vaker voor bij vrouwen dan bij mannen (CBS, 2008d).

Campagnes voor consumptie van meer groenten en fruit gestart

Hart- en vaatziekten zijn in Nederland doodsoorzaak nummer één. Als iedereen in Nederland dagelijks 200 gram groente en twee keer fruit eet, kan dat op jaarbasis zo'n 5.000 sterfgevallen aan hart- en vaatziekten schelen en meer dan 18.000 hartinfarcten en beroerten. De gemiddelde Nederlander eet echter niet meer dan zo'n 100 gram groente en één keer fruit per dag (Voedingscentrum, 2007).

Om de consumptie van groenten en fruit onder jongeren te stimuleren is eind 2006 een voorlichtings- en stimuleringsprogramma gestart, op initiatief van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Productschap Tuinbouw, AGF promotie Nederland, Stichting Voedingscentrum Nederland in samenwerking het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Dit programma, genaamd SchoolGruiten, heeft een looptijd van vijf jaar en beoogt een gezond voedingspatroon bij kinderen van 4 tot en met 12 jaar te ontwikkelen, waarbij de nadruk ligt op het gezamenlijk eten van groenten en fruit in de klas op minimaal twee vaste dagen in de week (www.schoolgruiten.nl). Ook is een campagne werkfruit gestart. Doelstelling is de gezondheid van werknemers te stimuleren door het beschikbaar stellen van groenten en fruit op de werkplek, waarbij het aanbieden van groenten en fruit net zo gewoon wordt als het verstrekken van gekoeld water, koffie en thee. De campagne werkfruit heeft een looptijd van drie jaar en richt zich met name op het midden- en kleinbedrijf. De campagne komt voort uit een Europese subsidie voor de promotie van appels (Productschap Tuinbouw, 2008).

Voedingsindustrie past reclame-uitingen voor kinderen aan

Zowel de voedingsmiddelenindustrie als de detailhandel zijn zich in toenemende mate bewust van overgewicht bij kinderen. Elf grote voedingsmiddelenconcerns hebben eind 2007 in Europees verband afgesproken hun reclame-uitingen, gericht op kinderen tot 12 jaar te zullen aanpassen. Reclame voor onverantwoorde producten op televisie, in kranten, tijdschriften en op internet zal worden uitgebannen. Ook op basisscholen zullen dergelijke producten niet meer worden aangeprezen. Het gaat om grote multinationals als Burger King, Coca-Cola, Danone, Ferrero, General Mills, Kellogg's, Kraft, Mars, Nestlé, PepsiCo en het Brits-Nederlandse Unilever. Uiterlijk in 2009 zal bij kinderen onder de 12 jaar uitsluitend meer verantwoorde voeding onder de aandacht worden gebracht, zoals de producten met het 'Ik Kies Bewust'-logo. 'Ik Kies Bewust' is geïnitieerd door Unilever, Friesland Foods en Campina, en kent inmiddels 100 deelnemers. Het logo is te vinden op 1.500 producten van 81 merken. Detailist Albert Heijn en Agis Zorgverzekeringen hebben aangekondigd te gaan samenwerken met als doel de Nederlandse consument beter te informeren over gezonde voeding en een gezonde levensstijl. Hiertoe heeft de zorgverzekeraar een Gezondheidspolis ontwikkeld die naar eigen zeggen de Albert Heijn-klant vele (gezondheids)voordelen kan opleveren.

Een gratis cheque ter waarde van 25 euro te besteden aan producten met het Gezonde Keuze Klavertje, de gezondere producten onder het huismerk van Albert Heijn, behoort hiertoe.

Het succes van 'doe maar gewoon'

Hedendaagse voedingsconsumenten worden vaak voorgesteld als veeleisend en variatiezoekend. Hoewel ze hier zeker in belangrijke mate door worden gekenschetst, gaat hun vraag ook uit naar eten zonder franje en fratsen. 'Doe maar gewoon' blijft daarmee een belangrijke succesformule. Dit laat zich goed illustreren als een blik wordt geworpen op de voedingswereld vanuit het gezondheidsperspectief. Gezondheid en vitaliteit zijn tegenwoordig trefwoorden die te pas en te onpas worden gebruikt als het om eten gaat. Het mag dan zo zijn dat *health sells*, we zijn allerminst massaal aan het lijnen. Opvallend genoeg is er de laatste jaren juist sprake van een tanende belangstelling van de Nederlandse consument voor dieet- en afslankproducten.

De omzetsdaling van afslankmiddelen (pillen, poeders, drankjes) in 2007 bedraagt ten opzichte van 2002 niet minder dan bijna 42%: van bijna 21,6 mln. euro naar 12,6 mln. euro. Voor wat betreft maaltijdvervangers is de daling van de verkoop via het reguliere verkoopkanaal (supermarkt, apotheker, drogisterij) nog dramatischer. De populariteit van maaltijdvervangers in de vorm van kant-en-klare drinkmaaltijden, maaltijdrepen, soepen, pasta's, pudding of snacks is meer dan gehalveerd in zes jaar tijd: van bijna 32 mln. euro in 2002 tot ruim 14 mln. euro in 2007.

Een slachtoffer van deze tendens is Slim-Fast, dat eind vorig jaar door Unilever van de Nederlandse markt is gehaald. Het laat zien dat consumenten niet wensen dat afvallen in een apart hokje wordt geplaatst van speciale producten of een bijzondere leefstijl. Mensen willen op hun gewicht letten onder normale condities. Ze hanteren 'doe maar gewoon' als credo. Een andere illustratie is het succes van Sonja Bakker. Het idee van 'doe maar gewoon' is feitelijk een pijler van de door haar gepropageerde visie op eten. Wie aan het sonjabakkeren is, krijgt gewone Hollandse kost, normale maaltijdmomenten en gangbare tussendoortjes voorschreven.

Nog op een andere wijze is het 'doe maar gewoon' als succesformule accent te geven: fabrikanten van bekende merkartikelen zagen vorig jaar de gezamenlijke omzet van een aantal door hen gevoerde producten met 45 mln. euro toenemen - een groei van 40%. Het gaat om doodgewone levensmiddelen, die allemaal goed passen in het eetregime van Sonja Bakker en worden aanbevolen in haar boeken. Dit wijst er nog maar eens op dat de winst in dieetland wordt gemaakt op de markt van alledaagse voedingsmiddelen en eetgewoonten in een slankere en schralere uitvoering.

Derde Convenant Markontwikkeling Biologische Landbouw in werking getreden

Eind 2007 hebben overheid en bedrijfsleven het Derde Convenant Markontwikkeling Biologische Landbouw ondertekend. Het convenant heeft een looptijd van 4 jaar en is op 1 januari 2008 in werking getreden. Het derde Convenant vervangt daarmee het tweede dat eind 2007 afliep. Namens de overheid heeft het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit het convenant ondertekend en namens het bedrijfsleven de Land- en Tuinbouworganisatie Nederland, Federatie Nederlandse Levensmiddelenindustrie, Centraal Bureau Levensmiddelenhandel, Rabobank Nederland, Triodos Bank, Biologica, Vereniging Nederlandse Cateringorganisaties, Vereniging Biologische Productie- en Handelsbedrijven en het Promotiebureau Biologische Speciaalzaak. Door de betrokken partijen is één centrale doelstelling geformuleerd, namelijk dat de biologische keten een robuuste sector wordt die zich zelfstandig, dat wil zeggen op eigen kracht, verder ontwikkelt (LNV, 2008). Om dit te bereiken zullen onder andere door de deelnemende partners activiteiten worden ontplooid in de sfeer van gemeenschappelijke promotie en voorlichting, stimulering van export en import, stimulering van marketing en productontwikkeling en het opzetten van een actieplan voor een evenwichtige, verantwoorde groei van het aanbod. Er zal naar worden gestreefd om een jaarlijkse omzetgroei van 10% te realiseren, waarbij het uitgangspunt is dat de biologische omzetgroei bovengemiddeld moet zijn ten opzichte van de totale consumentenbestedingen. Deze benadering is anders dan die uit het vorige Convenant. Toen stond het biologisch marktaandeel centraal, waarbij als uitgangspunt gold dat eind vorig jaar 5% van alle aankopen uit biologische producten diende te bestaan. De praktijk leerde dat deze doelstelling niet realistisch was. Uiteindelijk werd een marktaandeel van nog geen 2% gehaald in 2007. Voor een aantal producten ligt het marktaandeel wel hoger, zo heeft AGF een marktaandeel van bijna 4% (Biologica, 2008a).

Consumptieve bestedingen biologische producten met ruim 13% gestegen.

De verkoop van biologische producten zit wel in de lift. Tussen 2002 en 2006 stegen de uitgaven aan biologische producten in Nederland met gemiddeld ruim 5% per jaar. In 2007 werd een stijging van ruim 13% gerealiseerd en kwam het totale bestede bedrag aan biologische producten op bijna 519 mln. euro, gemiddeld 28 euro per consument (Biologica, 2008b). De totale bestedingen aan voedings- en genotmiddelen namen tussen 2002 en 2006 toe met gemiddeld 1,5 % per jaar (tabel 4.12). Dit betekent dat de uitgaven aan biologische producten relatief sterker stijgen dan de bestedingen aan voedings- en genotmiddelen.

Slechts 16,5% van de consumenten is verantwoordelijk voor 83% van de totale omzet in biologische producten. Deze groep geeft hieraan gemiddeld 320 euro per jaar uit

(Agrarisch Dagblad, 2007). De supermarkten hebben een aandeel van ongeveer 45% in de verkoop van biologische producten, gevolgd door de speciaalzaken, waaronder natuurvoedingswinkels, reformwinkels en biologische slagerijen, met een aandeel van circa 42%. Vorig jaar vond circa 4,5% van de afzet van biologische producten plaats via contractcatering, een groei met bijna 34% ten opzichte van 2006. De overige distributiekanaal hebben een aandeel van ruim 9% in de verkopen van biologische producten. Hiertoe behoren onder andere webwinkels, verkoop via abonnementen, boerenmarkten en boerderijverkoop. Ongeveer 26% van de aankopen van biologische producten bestaat uit verse aardappelen, groenten en fruit (AGF), gevolgd door verse zuivel en eieren met een aandeel van ruim 19%. Vers vlees, vleeswaren en vleesvervangers maken bijna 14% uit van de aankopen en vers brood ruim 6%. De groep overige voeding bestaat voor ruim een derde uit houdbare producten en kant-en-klare maaltijden (Biologica, 2008a).

Concentratie in distributie biologische producten

In 2006 werd voor bijna 200 mln. euro aan biologische producten afgezet via biologische formules. Marktleider is Natuurwinkel met 58 vestigingen. Onlangs nam Natuurwinkel de formules Xummum, Bio Oase en Biotoop over. Bio Oase met 11 vestigingen wordt omgebouwd naar Natuurwinkel. Biotoop, de formule die pas in 2006 het levenslicht zag en drie vestigingen telt, blijft vooralsnog onder eigen naam bestaan. Dit geldt ook voor de formule Xummum, die slechts één vestiging heeft. Natuurwinkel is eigendom van groothandel Natudis, de grootste merkenleverancier en distributeur van natuurvoeding en reformproducten in de Benelux. Natudis levert vanuit haar vestigingsplaats Harderwijk circa 10.000 verschillende producten aan zo'n 1.000 speciaalzaken in natuurvoeding en reformproducten in Nederland en België. Sinds januari 2003 heeft multinational Koninklijke Wessanen 70% van de aandelen van Natudis in handen (www.wessanen.nl). Behalve Natuurwinkel zijn Ekoplaza, Estafette en Bio-Planet als formule op de retailmarkt voor biologische producten actief, naast de circa 200 winkels die onder eigen naam opereren.

Jongeren laten biologische producten links liggen

Ook al steeg de verkoop van biologische producten vorig jaar relatief sterk, echt storm loopt het niet met de vraag. Alle verkoopbevorderende activiteiten ten spijt, de prijs bepaalt in sterke mate de aankoop van biologische producten, zo blijkt uit een onderzoek van Research International (2008). Als biologische producten 10% duurder worden ten opzichte van gangbare producten, houdt 60% van de huidige kopers het voor gezien. Milieuvriendelijkheid en gezondheid worden vaak aangevoerd als redenen om biologische producten te kopen, maar de prijs geeft de doorslag. Slechts een kleine groep consumenten kiest vanwege de natuur en de bevordering van het welzijn

van dieren heel bewust voor biologische producten. Deze producten zijn in de praktijk veelal tussen de 50 en 100% duurder dan vergelijkbare gangbare producten en bij die prijsverschillen haakt zelfs de meest milieubewuste consument af. Jongeren laten het sowieso afweten als het gaat om biologische producten. Het stempel 'biologisch' kan zelfs nadelig uitpakken, het blijft een 'geitenwollensokkenimago' houden. Dat het ook anders kan, blijkt in bijvoorbeeld Engeland, waar de consument veel positiever staat tegenover biologische producten. In Nederland zijn het vooral ouderen die bereid blijken biologische producten uit te proberen, vooral uit gezondheidsoverwegingen.

4.9 ONTWIKKELINGEN IN AGRARISCHE KETENS

4.9.1 CONCENTRATIE IN AFZET- EN VERWERKING

In de schakels voor en na de primaire productie is in de verschillende agrarische ketens al enige tientallen jaren een proces van fusies, overnames en schaalvergroting gaande. Ook voor 2007 en 2008 zijn enkele markante voorbeelden te geven. Het samengaan van de grote bloemenveilingen (Bloemenveiling Aalsmeer en FloraHolland) is daar een van. Dit geldt ook voor het voornemen van de grote zuivelcoöperaties Friesland Foods en Campina om onder een vlag verder te gaan (Friesland Foods en Campina, 2008). In de akkerbouw is een mijlpaal dat de verwerking van alle suikerbieten onder de coöperatieve vlag van Cosun plaats vindt. Hierdoor zijn de activiteiten van CSM op dit gebied na een zeer lange periode beëindigd. Ten slotte zijn er verkennende gesprekken tussen The Greenery en Fruitmasters over samenwerking op het gebied van de afzet van fruit, met name appels (*Agrarisch Dagblad*, 2007b).

De motieven en drijfveren voor deze fusies en overnames in de verschillende takken van de agrosector zijn in grote lijnen gelijk, namelijk: het realiseren van efficiencyvoordelen door schaalvergroting, het creëren van een sterkere positie op de Europese en mondiale markt, krachtenbundeling ten opzichte van afnemers (groothandel, retail en industriële verwerkers), vergroten financiële draagkracht, waardoor er meer geïnvesteerd kan worden in product vernieuwing, merkenbekendheid etc. Dit neemt niet weg dat elke overname of fusie een eigen achtergrond en voorgeschiedenis heeft. Voor bijvoorbeeld de overname van de suikerdivisie van CSM door Cosun is dat de hervorming van het Europese suikerbeleid. Hierdoor wordt de prijs van suiker verlaagd en dient de verwerkingsmarge tot een minimum te worden teruggebracht om de teelt van het gewas aantrekkelijk te houden voor de telers. Bovendien wordt door de hervorming de omvang van de teelt en verwerking verkleind. De verwerking van bieten zal hierdoor gecentraliseerd worden in twee fabrieken, in Dinteloord en in Groningen.

Het voornemen van Friesland Foods en Campina om in de toekomst samen te gaan, volgt op een verkenning tussen het Deens/Zweedse zuivelconcern Arla Foods en

Campina enkele jaren geleden. Die verkenning had tenslotte geen resultaat; kennelijk was de tijd nog niet rijp voor een dergelijke Scandinavisch-Nederlandse zuivelalliantie. Met het samengaan van Friesland Foods en Campina worden de krachten gebundeld voor circa 80% van de Nederlandse aanvoer van melk. De ene partij (Friesland) heeft van oudsher een sterke positie op verre markten, onder meer in het Verre Oosten, het Midden-Oosten en in Afrika. De andere (Campina) is door de melkaanvoer in het dichtbevolkte westen en zuiden van Nederland relatief meer geconcentreerd op de afzet van verse melk- en zuivelproducten. Beide partijen voeren overigens eigen merken die een brede publieks-bekendheid genieten. De toekomst zal moeten uitwijzen of deze verschillende merken gehandhaafd blijven.

Voor Nederlands twee grootste bloemenveilingen, VBA en FloraHolland, waren de sterke veranderingen op de wereldmarkt (o.a. opkomst nieuwe productie- en afzetlanden) een belangrijke aanleiding per 1 januari 2008 de krachten te bundelen. Met de fusie wordt een internationaal sterkere marktpositie en betere marktwerking beoogd, wat moet resulteren in de beste prijs voor de leden van de coöperatie. Daarnaast moeten standaardisatie en kostenbeheersing leiden tot lagere transactiekosten voor telers en handelaren, die voorheen veelal met beide veilingen zaken deden. Het nieuwe FloraHolland bestaat uit drie exportvestigingen (Aalsmeer, Naaldwijk en Rijsburg), drie regionale vestigingen (Bleiswijk, Eelde en Venlo), een landelijke bemiddelingsorganisatie en een afdeling import (FloraHolland en Bloemenveiling Aalsmeer, 2007). Ook de twee kleinere bloemenveilingen (Bloemenveiling Oost-Nederland en Veiling Vleuten) zijn met terugwerkende kracht per 1 januari 2008 gefuseerd. Deze fusie is niet alleen een reactie op de veranderingen op de wereldmarkt, maar is ook ingegeven door de noodzakelijke verplaatsing van Veiling Vleuten uit Utrecht. De nieuwe fusieveiling, Plantion genaamd, zal zich eind 2009 vestigen in Ede. Nadeel voor een deel van de kwekers is dat de afstand tot de nieuwe locatie groter is, waardoor transportkosten zullen toenemen (Bloemenveiling Oost-Nederland en Veiling Vleuten, 2008).

4.9.2 VERGELIJKING AFZETSTRUCTUREN PER PRODUCT

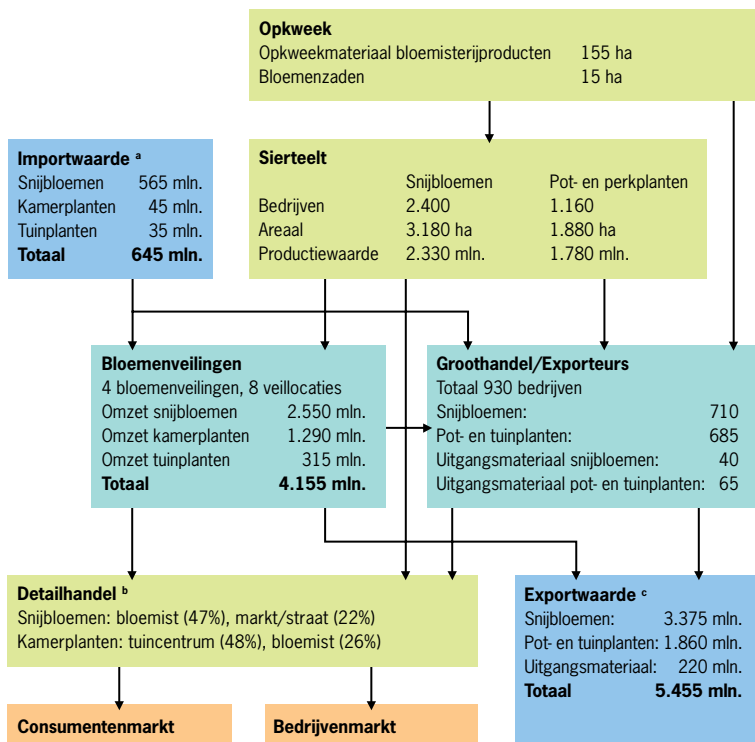
De afzetstructuur voor land- en tuinbouwproducten is behoorlijk divers. Voor enkele producten, met name zetmeelaardappelen en suikerbieten, is in Nederland slechts een (binnenlandse) afnemer beschikbaar, terwijl bij veel andere producten de primaire producent kan kiezen uit een groot aantal afnemers. Onderstaand een beschrijving van de verschillende ketens, inclusief een schematisch overzicht voor een aantal ketens.

Snijbloemen en potplanten

Snijbloemen en potplanten (figuur 4.1) worden hoofdzakelijk afgezet via de Nederlandse bloemenveilingen. In 2007 werd circa twee derde van de veilingomzet gerealiseerd via de klok en een derde via bemiddeling. Bij snijbloemen werd ruim 80% via de klok verkocht.

Figuur 4.1

Globaal overzicht sierteeltketen, 2007

a Import o.b.v. omzet bloemenveilingen;

b marktaandeel detailhandel o.b.v. cijfers 2006;

c export o.b.v. omzet exporteurs.

Bronnen: CBS, HBAG, PT en VBN.

Kamerplanten worden vooral via bemiddeling (70%) verkocht. Na de verschillende fusies kunnen de siertelers in principe nog kiezen tussen twee veilingen. Wel kunnen de leden makkelijker dan voorheen op meerdere veilloccaties aanvoeren, maar dit heeft in het eerste kwartaal van 2008 nog niet tot grote aanvoerverschuivingen geleid (Zoumpoulis, 2008). De nieuwe fusieveiling FloraHolland kent circa 5.400 leden, 10.000 aanvoerders en circa 5.500 klanten/kopers. Belangrijke inkopers op de veilingen zijn exporteurs. In 2007 stonden er 930 exporterende groothandelsbedrijven geregistreerd bij het HBAG. Een klein aantal bedrijven (36 snijbloemenexporteurs en 19 plantenexporteurs) nam in

2007 de helft van de totale exportwaarde van snijbloemen respectievelijk pot- en tuinplanten voor hun rekening (HBAG, 2008).

Bloembollen en boomkwekerijproducten

De afzet van zowel bloembollen voor de droogverkoop als voor de broeierij vindt voornamelijk plaats via bemiddeling. Twee grote in- en verkoopbureaus vervullen hierbij een centrale rol, namelijk CNB en Hobaho. Tientallen gespecialiseerde handelsbedrijven verzorgen vervolgens de wereldwijde afzet.

De afzet van boomteeltproducten vindt via verschillende handelskanalen plaats. Traditiegetrouw vervullen handelskwekerijen, naast gespecialiseerde handelsbedrijven, een belangrijke rol in de binnenlandse handel en export van boomteeltproducten. De laatste jaren zijn de bloemenveilingen, zowel met de klok als met bemiddeling, voor boomkwekerijproducten bestemd voor de consumentenmarkt een steeds belangrijkere rol gaan spelen. Andere afzetvormen zijn de directe afzet aan m.n tuincentra en bouwmarkten, cash and carry's en karrenbeurzen.

Groenten en fruit

De groenteketen (figuur 4.2) kan onderverdeeld worden in een versketen en een verwerkingsketen. In de versketen vindt geen industriële verwerking plaats. Wel worden verse groente en fruit tegenwoordig meer en meer bewerkt (wassen, snijden en verpakken). De glasgroentebedrijven produceren exclusief voor de versmarkt, terwijl opengrondsgroente- en fruitbedrijven aan beide afzetketens leveren. De groothandel in groente en fruit is sinds de jaren negentig van de vorige eeuw sterk veranderd, toen de veilingactiviteiten steeds meer werden geïntegreerd met groothandelsactiviteiten.

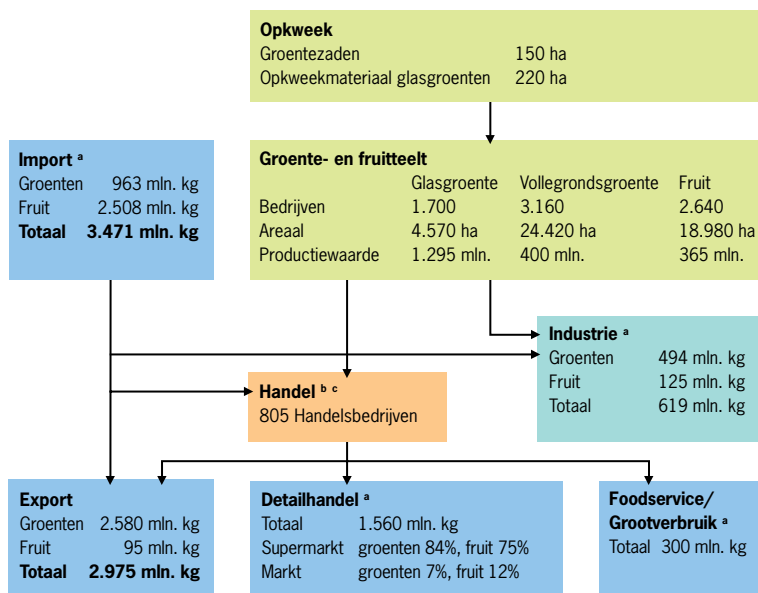
Hoewel in Nederland nog meer dan 800 bedrijven actief zijn in de agf-handel, zoals binnenlandse groothandelaren, tussenhandelaren, exporteurs, importeurs, sorteer- en pakstations, is toch sprake van een sterke concentratie in de afzetketen. Grote spelers in de afzet van groenten zijn de van oorsprong 'traditionele veilingen': The Greenery en Veiling ZON, de door telers zelf opgerichte afzetorganisaties FresQ en VersDirect-Nederland, welke nauwe banden hebben met hun 'eigen telersverenigingen' en handelsbedrijf Bakker Barendrecht. De grootste afzetorganisatie voor fruit in Nederland is Fruitmasters.

Champignons

Ook bij champignons is onderscheid mogelijk in een versketen en een keten gericht op de industriële verwerking. Van de Nederlandse productie van champignons is naar schatting de verdeling over de industrie en versmarkt circa 50/50. De afzet van verse champignons verloopt hoofdzakelijk via verschillende gespecialiseerde handelsbedrijven. Marktleider in Europa in de afzet van verwerkte champignons is Lutèce; een

Figuur 4.2

Globaal overzicht groente- en fruitketen, 2007

a Cijfers 2005;

b Cijfers 2006;

c handel: o.a. binnenlandse groothandelaren, tussenhandelaren, exporteurs, importeurs, sorteer- en pakstations, groentebewerkingsbedrijven.

Bronnen: CBS, HBAG en PT

besloten vennootschap met als enige aandeelhouder de Coöperatieve Nederlandse Champignonkwekersvereniging.

Aardappelen

De organisatie van de afzet van pootaardappelen, waarvan een groot deel wordt geëxporteerd, is voornamelijk in handen van enkele coöperatieve 'handelshuizen'. Deze hebben in de productieketen een spilfunctie; de veredeling en het op de markt brengen van nieuwe rassen wordt ook door de handelshuizen verzorgd. Enkele van deze handelshuizen zijn ook actief in de afzet van consumptieaardappelen.

Voor de afzet van consumptieaardappelen die een bestemming vinden als tafelaardappel (nog circa een derde) kunnen telers in beginsel kiezen uit een vrij groot aantal afnemers. Een aantal ervan, waarvan enkele coöperatief, verzorgen

ook de verpakking voor supermarkten.

De afzet van aardappelen die worden verwerkt tot frites e.d. vindt voor een groot deel op basis van (prijs)contracten plaats. De verwerking in Nederland is in handen van een beperkt aantal ondernemingen. Deze zijn voor een deel coöperatief, met name Aviko. Enkele particuliere bedrijven zijn van Canadese (McCain), resp. Britse herkomst (Lamb Weston). De capaciteit van de fabrieken in Nederland is voldoende om ook aardappelen uit naburige landen te verwerken.

Voor zetmeelaardappelen is AVEBE al ongeveer dertig jaar de enige binnenlandse afnemer, enkele Nederlandse telers leveren ook aan een Duitse afnemer.

Graan

Voor de verkoop van graan kunnen telers kiezen uit een vrij groot aantal afnemers, zowel coöperaties als particuliere bedrijven. Het grootste graancollecterende bedrijf is de aan- en verkoopcoöperatie Agrifirm, die als werkgebied nagenoeg geheel Nederland boven de grote rivieren bestrijkt en ook in andere producten dan graan actief is. Beneden de rivieren is CZAV Wemeldinge het grootste collecterende graanbedrijf. Het afgelopen jaar heeft deze coöperatie verder vorm gegeven aan de doorgroeistrategie door het openen van enkele Agrimarkten. Agerland, een dochter van coöperatie Cehave-Landbouwbelang, heeft door de overname van Agrarische Unie het werkgebied uitgebreid naar een groot deel van noordelijk Nederland.

Zuivel

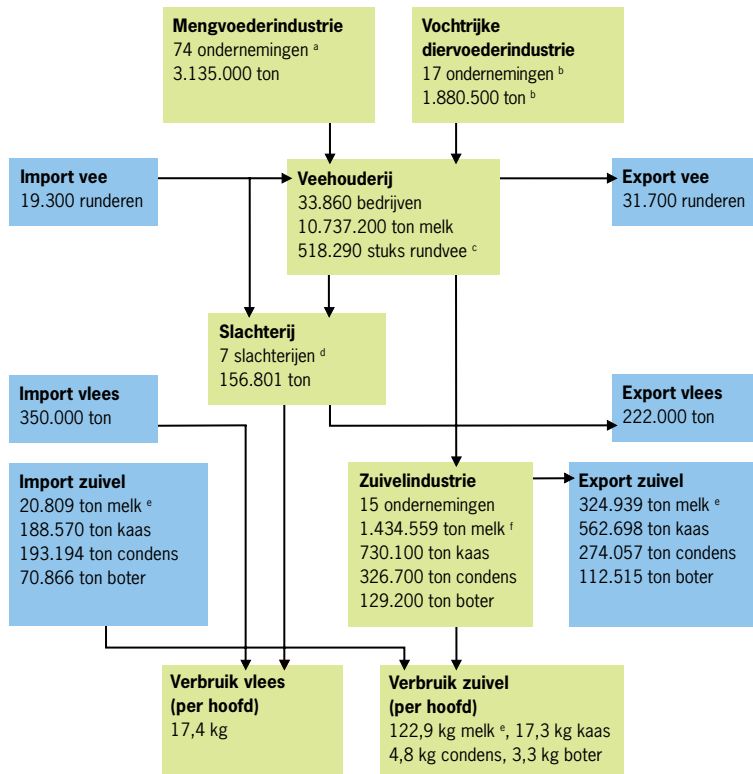
Naast de twee grote zuivelcoöperaties zijn er nog meer dan tien melkverwerkende ondernemingen in Nederland actief (figuur 4.3), die gezamenlijk de resterende 20% van de melk voor hun rekening nemen. Het aantal kleinere zuivelondernemingen is de laatste jaren vrijwel stabiel. Terwijl de grotere Nederlandse zuivelondernemingen ook in het buitenland bedrijven hebben, bijvoorbeeld Campina in Duitsland en België, nemen enkele buitenlandse bedrijven ook melk af van Nederlandse melkveehouders. In beginsel hebben melkveehouders dus nog vrij veel keuze in hun afzet. Melkveehouders kunnen als lid van een coöperatie, waarin zijn financieel deelgenoot zijn, niet vrijblijvend overstappen naar een andere afnemer. Niettemin hebben in 2007, toen de prijzen van zuivelproducten voor het eerst sinds jaren sterk stegen, enkele honderden veehouders de overstap gewaagd. De, al dan niet tijdelijk, hogere prijs voor de melk bij de nieuwe afnemer (en op de 'spotmarkt') was hiervoor kennelijk aantrekkelijk genoeg.

Vee en vlees

Voor vleesvarkens (figuur 4.4) is het aantal Nederlandse slachterijen sinds 2000 afgenomen van 23 naar 15. Deze ressorteren onder een beperkt aantal

Figuur 4.3

De keten rond de rundveehouderij, 2007

a 2004;

b ondernemingen die lid zijn van de Overleggroep Producenten Natte Veevoerders (OPNV).

Naast deze ondernemingen is het Centraal Brouwerij Kantoor (CBK) lid van de OPNV.

Het CBK vertegenwoordigt vrijwel alle bierbrouwerijen die in Nederland actief zijn.

Gezamenlijk realiseren de leden van de OPNV ongeveer 80% van de afzet aan vochtrijke diervoeders;

c het aantal dieren dat voor productie (slacht of export) beschikbaar komt;

d alleen slachterijen met meer dan 10.000 slachtingen per jaar;

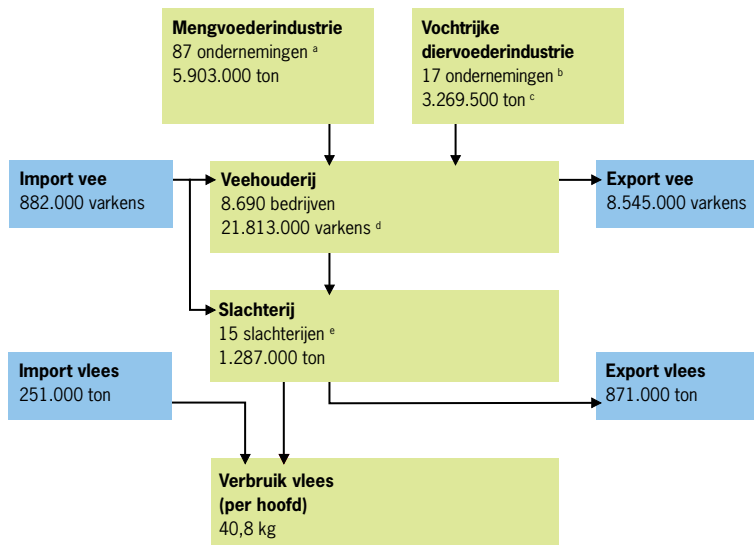
e consumptiemelk: dranken uit of met melk; volle melk; andere verse melk;

f 2006, voorlopige cijfers.

Bron: CBS, FEFAC, PD, PVE en PZ; bewerking LEI.

Figuur 4.4

De keten rond de varkenshouderij, 2007

a 2004;

b ondernemingen die lid zijn van de Overleggroep Producenten Natte Veevoerders (OPNV).

Naast deze ondernemingen is het Centraal Brouwerij Kantoor (CBK) lid van de OPNV.

Het CBK vertegenwoordigt vrijwel alle bierbrouwerijen die in Nederland actief zijn.

Gezamenlijk realiseren de leden van de OPNV ongeveer 80% van de afzet aan vochtrijke diervoeders;

c 2006;

d het aantal dieren dat voor productie (slacht of export) beschikbaar komt;

e alleen slachterijen met meer dan 100.000 slachtingen per jaar.

Bron: CBS, FEFAC, PD en PVE; bewerking LEI.

ondernemingen. VION neemt met een aantal slachterijen echter al meer dan tweederde van het aantal slachtingen in Nederland voor zijn rekening. De keuzemogelijkheden voor de afzet van Nederlandse varkens zijn evenwel nog vrij ruim, omdat ongeveer 20% van de varkens levend wordt uitgevoerd (3,3 mln. stuks in 2007). Afgezien hiervan wordt nog een groot aantal biggen aan buitenlandse afnemers geleverd. Niettemin neemt het aantal afnemers per vleesvarkenshouder af. Vooral het aantal varkenshouders met drie of meer afnemers daalt sterk. De trend naar minder afnemers wijst op een betere ketenhechtheid, waardoor kosten bespaard kunnen worden (Baltussen et al., 2008).

Voor (volwassen) runderen is het aantal slachterijen vergelijkbaar met het aantal slachterijen voor varkens. De dominantie van VION is hier minder groot. Met een tweetal andere grote ondernemingen neemt VION ruim 60% van het totale aantal slachtingen voor zijn rekening. De uitvoer van levende slachtrunderen is in vergelijking met de varkenssector minder groot (circa 10%) en bestaat voornamelijk uit fokrunderen. Door het opheffen van veel veemarkten na de uitbraak van MKZ in 2001 en de afname van het aantal veehandelaren, is in de loop van de jaren de keuzemogelijkheid voor de rundveehouders geringer geworden.

Voor vleeskalveren geldt een specifieke ketenstructuur. Het overgrote deel van de kalveren wordt op contract gehouden en is eigendom van de contracterende integratie, die onder meer het slachten en de vleesafzet verzorgt. De vijf grote kalverslachterijen zijn dan ook onderdeel van een van de drie grote integraties, waarvan VanDrie dominant is met een marktaandeel van circa 70%. Er zijn, althans voor het blanke kalfsvlees, weinig 'vrije mesters'. Voor de rosékalveren is het aandeel dat niet op contract voor een integratie wordt gemest wel hoger.

Pluimveevlees wordt in Nederland eveneens grotendeels op contractbasis geproduceerd; in samenhang hiermee vindt het slachten vooral plaats in enkele grote slachterijen. De houders van vleespluimvee, met als belangrijkste tak de vleeskuikens, hebben hierin weinig keus. De afgelopen jaren vonden enkele grote overnames plaats.

Eieren

Voor de afzet van (consumptie)eieren zijn de keuzemogelijkheden duidelijk groter dan voor pluimveevlees. Het aantal eierpakstations is wel gedaald na de vogelgriep in 2003, maar bedraagt nog circa 100. Tien hiervan nemen circa 60% van de markt voor hun rekening. De pakstations verzorgen de afzet naar onder meer de supermarkten en het buitenland. De diversiteit in eieren (kooi, scharrel, biologisch, gras, maïs etc.) is mogelijk een reden voor de diversiteit in het handelskanaal van eieren.

Kernpunten:

- nieuwe Wet Ruimtelijke Ordening van kracht
- sterkere rol voor lokale en regionale instanties in ruimtelijke ordening
- natuur grootste post in Investeringsbudget Landelijk Gebied
- landbouwgrond vooral omgezet in bebouwd gebied
- perspectieven voor grondgebonden landbouw niet significant beïnvloed door ligging in Nationaal Landschap
- realisatie Ecologische Hoofdstructuur verloopt moeizaam
- uitvoering agrarisch natuurbeheer onder vuur
- minder landbouwbedrijven doen aan verdieping

5.1 BELEID VOOR HET LANDELIJK GEBIED

De laatste jaren is in het beleid een duidelijke tendens tot decentralisatie merkbaar, al wil dat niet zeggen dat alle beleidsinitiatieven ook sporen met deze tendens. Dit streven kwam voor de ruimtelijke ordening tot uiting in de *Nota Ruimte*, die geschreven is onder het motto 'decentraal wat kan, centraal wat moet' (VROM, 2004:5). Voor het landelijk gebied betekent dit dat lokale overheden een meer autonome en pro-actieve rol kunnen spelen in de ruimtelijke ordening.

Daarnaast (en eveneens gerelateerd aan decentralisatie) is er een tendens tot het sterker integreren van initiatieven op gebiedsniveau. Een voorbeeld hiervan is de *Agenda Vitaal Platteland* (LNV et al., 2004). Hierin worden geldstromen gericht op het landelijk gebied gebundeld en is er een sterke deelname van regionale en lokale partijen.

Momenteel zijn op beide terreinen belangrijke ontwikkelingen gaande: de voornemens in de *Nota Ruimte* zijn nader geconcretiseerd in de nieuwe Wet Ruimtelijke Ordening, die in 2008 van kracht wordt; de *Agenda Vitaal Platteland* is uitgemond in het Investeringsbudget Landelijk Gebied, dat sinds 2007 beschikbaar is.

5.1.1 DE NIEUWE WET RUIMTELIJKE ORDENING

Per 1 juli 2008 zal de nieuwe Wet op de Ruimtelijke Ordening (WRO) in werking treden. De oude wet dateert uit 1965 en is al vele malen herzien. Hierdoor is deze onoverzichtelijk geworden. De nieuwe Wet voorziet in vereenvoudigde en snellere procedures, betere handhaving en duidelijker taakstellingen. Uitgangspunt is het motto van de Nota Ruimte: decentraal wat kan, centraal wat moet. Zoals hieronder blijkt, blijft het rijk echter de beoordelaar van wat kan en moet.

Instrumenten

De WRO brengt nieuwe instrumenten met zich mee, waarbij het totaal aantal instrumenten is gegroeid. Vooral de provincie krijgt diverse nieuwe instrumenten tot haar beschikking, waarmee zij haar rol van controleur kan omvormen tot die van deelnemer binnen de ruimtelijke ordening. Tabel 5.1 geeft een overzicht van de belangrijkste oude en nieuwe instrumenten.

Tabel 5.1		Instrumenten voor ruimtelijke ordening in de oude en de nieuwe WRO	
Bestuursniveau	Oud	Nieuw	Juridisch karakter
Rijk	Planologische kernbeslissing (PKB)	Structuurvisie	Zelfbindend
	Rijksproject	Projectbesluit	Bindend
	Nimby/interventie	Aanwijzing	Bindend
		Algemene maatregel van bestuur (AMvB)	Bindend
		Inpassingsplan	Bindend
Provincie	Streekplan	Structuurvisie	Zelfbindend
		Inpassingsplan	Bindend
		Provinciale ruimtelijke verordening	Bindend
		Projectbesluit	Bindend
		Aanwijzing	Bindend
Gemeente	Structuurplan	Structuurvisie	Zelfbindend
	Bestemmingsplan	Bestemmingsplan	Bindend
	Artikel 19-vrijstelling	Projectbesluit	Bindend
		Beheersverordening	Bindend

Bron: F.H. Kistenkas, 2007.

Eén van de belangrijke nieuwe instrumenten is de structuurvisie, die in de plaats komt van de PKB, het streekplan en het structuurplan. De structuurvisie is echter zelfbindend, niet bindend voor derden (Kistenkas, 2007). In de oude wet stond de PKB boven het provinciale streekplan, en dit weer boven het gemeentelijke structuurplan. In de structuurvisies bestaan deze hiërarchische relaties formeel niet meer (VROM, 2007a).

Structuurvisies zijn ‘agendazettende’ strategische beleidsdocumenten zonder wettelijke looptijd, over de ruimtelijke ontwikkelingen in een bepaald gebied (Westendorp-Frikkee, 2007). Onderlinge afstemming van structuurvisies op de verschillende niveaus kan alleen via overleg bereikt worden. Wel houdt de hogere overheid de mogelijkheid om de concretisering van haar onwelgevallige structuurvisies (bijvoorbeeld in bestemmingsplannen) tegen te houden. Een dergelijk uitvoeringsbesluit kan worden geblokkeerd door een reactieve aanwijzing (VROM, 2007a).

Ook houdt het rijk de mogelijkheid om zelf de regie in handen te nemen, door een pro-actieve aanwijzing aan gemeente of provincie, of door een Algemene Maatregel van Bestuur. Voorts kan het rijk zelf een bestemmingsplan, in dat geval inpassingsplan genoemd, ontwikkelen en vaststellen, en aldus bestemming en gebruik van een gebied direct bindend vastleggen (Kistenkas, 2007). Provincies hebben vergelijkbare instrumenten tot hun beschikking om gemeenten desgewenst hun wil te kunnen opleggen (zie tabel 5.1).

Het bestemmingsplan blijft het centrale instrument voor de ruimtelijke ordening, maar verandert in sommige opzichten: het wordt verplicht voor het gehele gemeentelijke grondgebied en niet enkel meer voor de bebouwde kom. De planprocedure wordt verkort, van ruim een jaar naar ongeveer 26 weken. De ontheffingen worden drastisch beperkt en de handhaving wordt aangescherpt.

Gevolgen voor het landelijk gebied

Welke veranderingen de nieuwe WRO met zich mee zal brengen in de praktijk van de ruimtelijke ordening, zal afhangen van de wijze waarop de diverse overheden ermee omgaan. In theorie zou het rijk bijvoorbeeld een inpassingsplan voor de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) kunnen maken met voorbijgaan van provincie en gemeente. Erg waarschijnlijk is dat niet, gezien de vigerende decentralisatie-filosofie. Verwacht wordt dan ook dat vooral de provincies een grotere rol zullen gaan spelen - de ruimtelijke ordening regionaliseert.

De wet biedt aanzienlijke kansen voor pro-actief provinciaal beleid, zowel via bestuurlijk overleg als via de nieuwe bevoegdheden. Vooral grensoverschrijdende ruimtelijke vraagstukken kunnen straks beter worden aangepakt: het vastleggen van grenzen en waarden van EHS en Nationale Landschappen door middel van inpassingsplannen, het stellen van regels voor rood-voor-groen- en EHS-compensatie, of de plaatsing van windmolenparken en andere ‘gevoelige’ ruimtelijke functies via provinciale aanwijzingen. Dergelijke projecten, maar ook regionale bedrijventerreinen, kassencomplexen, reconstructieplannen voor de intensieve veehouderij en dergelijke, kunnen straks sneller worden gerealiseerd.

Daar de bestuurscultuur per provincie anders is, kunnen regionale verschillen optreden. Zo bestaat de vrees dat, doordat de toetsing van het bestemmingsplan

vervalt, de provincie niet genoeg grip houdt op gemeentelijke ontwikkelingen - met name op bouwen in het buitengebied. Anderzijds is tegen de achtergrond van de toegenomen bevoegdheden van de provincie, niet aannemelijk dat gemeenten bij de opstelling van bestemmingsplannen geen rekening zullen houden met de visie van de provincie, voor zover relevant voor het betreffende gebied. De toekomst zal moeten leren hoe de nieuwe wet zal uitwerken op de ruimtelijke ordening in het landelijk gebied.

5.1.2 INVESTERINGSBUDGET VOOR HET LANDELIJK GEBIED

Het rijk heeft het langetermijnbeleid voor het landelijk gebied in de *Nota Ruimte* en de *Agenda Vitaal Platteland* geconcretiseerd in het *Meerjarenprogramma Vitaal Platteland* (MJP), dat in 2006 is geactualiseerd. Hierin is beschreven welke doelen het rijk wil realiseren en welke middelen daarvoor ter beschikking staan. Om dit programma uit te voeren worden de vele, los van elkaar staande geldstromen, instrumenten en werkwijzen die op het landelijk gebied betrekking hebben, gebundeld. Dat gebeurt vanaf 2007 via het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG). In het ILG komen de gelden samen voor natuur, recreatie, landschap, landbouw (waaronder de reconstructie van de zandgebieden), milieu, en ook voor het bevorderen van de sociaal-economische vitaliteit van het platteland.

Eind 2006 zijn bestuursovereenkomsten (convenanten) gesloten tussen rijk en provincies voor de periode 2007-2013. Deze convenanten leggen de bijdragen per rijksdoel vast, evenals de verplichtingen die het rijk en de provincies met elkaar aangaan. Het rijk stelt aan elke provincie een vast bedrag in geld (en deels personele capaciteit, te leveren door de Dienst Landelijk Gebied) beschikbaar voor de levering van een zo duidelijk mogelijk omschreven prestatie (zie tabel 5.2). Met het ILG is een nieuw financieringssysteem opgezet voor de inrichting van het landelijk gebied, waarmee de grootste decentralisatie van de afgelopen jaren is ingezet. Het rijk heeft voor het ILG zo'n € 3,2 miljard gereserveerd, waar nog eens € 450 miljoen bij komt uit Europese fondsen en uit niet binnen het ILG begrote rijksmiddelen. De WILG (Wet inrichting landelijk gebied) vormt de wettelijke basis voor het ILG en is sinds 1 januari 2007 in werking. Volgens deze wet moeten de provincies een provinciaal meerjarenprogramma (pMJP) maken; deze zijn in het voorjaar van 2007 afgerond.

Rol- en taakverdeling overheden

Het ILG leidt tot nieuwe bestuurlijke verhoudingen. Provincies kunnen veel meer dan voorheen regisseren. Zij maken met gebiedspartijen nadere afspraken over de uitvoering van het pMJP op gebiedsniveau. Daarbij wordt gekozen voor een gebiedsgerichte aanpak op regionaal of lokaal niveau. Er is echter geen sprake van een generieke beleidspraktijk en iedere provincie geeft op een eigen wijze invulling aan de

Tabel 5.2

Geplande Investeringsbudgetten (mln. euro) Landelijk Gebied, per provincie en per thema 2007-2013

	Totaal	waarvan rijksbijdrage	Natuur	Land- bouw	Recreatie	Land- schap	Bodem/ milieu	Water	SEV ^a
Groningen ^b	424,1	138,4	140,5	23,8	5,0	11,2	5,7	203,5	34,4
Friesland	364,0	-	168,0	84,0	-	-	-	-	112,0
Drenthe	446,2	244,2	198,6	71,5	50,2	14,1	11,2	74,5	26,1
Overijssel ^c	1.008,7 ^d	514,5	498,7	114,2	57,0 ^e	-	-	270,5	68,3
Flevoland	224,5	60,3	79,9	12,4	85,1	9,2	2,9	27,2	7,8
Gelderland ^f	750,0	-	-	-	-	-	-	-	-
Utrecht	277,8 ^d	205,6	153,3	49,5 ^g	-	16,7	-	-	58,3
Noord-Holland	270,3	214,7	116,1	10,7	108,8	20,7	8,4	5,6	-
Zuid-Holland ^h	443,9	354,0	131,2	-	240,7	52,2	12,9	6,9	-
Zeeland	262,1	207,0	192,0	20,8	1,5	11,1	3,1	1,4	32,2
Noord-Brabant	394,0 ⁱ	305,7	296,3	65,8	8,6	8,3	15,0 ^j	-	-
Limburg	598,9	257,0	463,7	104,9	0,5	17,9	6,8	5,1	-
Totaal	5.464,5	2.501,4	2.438,3	557,6	557,4	161,4	66,0	594,7	339,1
AVP MJP2 (Rijksdoelen)	4.350,5		1.204,0	486,0	256,0	90,0	104,0	36,3	-

a Sociaal-economische vitaliteit/leefbaarheid;

b voor Friesland zijn inschattingen gemaakt van de ambities op basis van cijfers op blz. 23 van het pMJP;

c in Overijssel worden natuur en landschap gecombineerd tot één thema, hetzelfde geldt voor water en bodemkwaliteit;

d totaalbedrag exclusief proceskosten;

e inclusief economische vitaliteit (maar exclusief leefbaarheid/sociale vitaliteit);

f voor Gelderland zijn geen details opgenomen in het pMJP;

g Utrecht combineert de investeringen in recreatie, landbouw en sociaal economische vitalisering tot sociaal-economische vitaliteit.

Natuur, water, bodem en milieu kwaliteit vormen ook één thema. Verwachte kosten reconstructie zijn onder landbouw opgenomen;

h in Zuid-Holland zijn landbouw en landschap gecombineerd tot één thema Vitaal Platteland;

i exclusief lopende verplichtingen van € 54 miljoen en Programma Beheer;

j water en bodem zijn gecombineerd tot één thema in Noord-Brabant.

Bron: Provinciale Meerjarenprogramma's 2007; LNW et al., 2006.

uitvoering van de afspraken uit de bestuursovereenkomst.

Elke provincie heeft de beschikking over een totaalbudget ILG dat flexibel inzetbaar is. Voor de verdeling van het beschikbare budget over de regio's kiezen sommige provincies nadrukkelijk voor overleg met gemeenten en waterschappen. In de meeste provincies werkt men met gebiedsactoren aan het opstellen van gebiedsplannen. Onder regie van de provincies worden de rijksdoelen verbonden aan de inspanningen van provincies, gemeenten, waterschappen en maatschappelijke organisaties. Provincies hebben geen last van schotten tussen sectorale doelen of tussen begrotingsjaren.

Een discussiepunt rond het ILG is de mate waarin het rijk in staat is om de nationale belangen op het gebied van ruimtelijke kwaliteit te definiëren en te waarborgen. Een andere uitdaging die in de beleidspraktijk is signaleerd, vormt de mogelijke spanning tussen integrale beleidsdoelen voor ILG en de feitelijke indeling over thema's op provinciaal niveau.

Uitvoering van het ILG

Het rijk financiert slechts een deel van het ILG. De provincies moeten zorgen voor cofinanciering: niet alleen uit eigen middelen, maar ook van gemeenten, waterschappen, organisaties, private financiers en de Europese Unie (LNV et al., 2006:16). Begin 2008 was nog niet duidelijk of het de provincies zou lukken om voor de gehele convenantsperiode 2007-2013 voldoende medefinanciers te vinden.

Over de algehele voortgang van ILG-projecten is nog niet veel te zeggen, daar de uitvoering pas in 2007 is gestart. Provincies leveren jaarlijks voor 1 april aan het rijk een voortgangsrapportage aan over het voorgaande jaar. Eventuele publicatie van deze rapporten is nog onderwerp van overleg tussen rijk en provincies.

Analyse van budgetten en financiële gegevens

Er kleven beperkingen aan de interpretatie en analyse van de gegevens in tabel 5.2. Allereerst zijn lang niet alle posten in de balansen van de pMJP's gekwantificeerd. Daardoor is geen totaalbeeld te geven van de financiële middelen en de verdeling over thema's. Ten tweede wordt de vergelijking tussen provincies bemoeilijkt, doordat in pMJP's de financiële gegevens per provincie een grote diversiteit in de presentatie kennen. Zo worden bijvoorbeeld in sommige provincies thema's gecombineerd. Uit de tabel blijkt dat de rijksbijdrage op basis van de pMJP's het hoogst is in Overijssel en het laagst in Flevoland (tabel 5.2).

Natuur is veruit het belangrijkste onderdeel in het ILG, met - voorzover uit de cijfers valt op te maken - bijna de helft van het totale budget. Dit strookt met de verdeling over beleidsthema's die het rijk noemt in het MJP2 voor de periode 2007-2013. Tussen de provincies zijn er echter opmerkelijke verschillen in de verdeling van het geld over de thema's. Het recreatiebudget uit ILG is vooral hoog in de provincies Zuid-Holland, Noord-Holland en Flevoland, die alle een grote stedelijke bevolking hebben. In de zuidelijke provincies Zeeland, Noord-Brabant en Limburg is voor de periode 2007-2013 circa driekwart van het ILG-budget bestemd voor natuur. In Zuid- en Noord-Holland is relatief veel ILG-budget aan het thema landschap toegewezen. Daarnaast valt in Groningen het grote aandeel van het thema water op, maar dit is gedeeltelijk gekoppeld aan de natuuropgaven (natte natuur).

De rijksbijdrage verschilt procentueel per thema. De pMJP's geven aan dat voor de thema's water en landbouw het aandeel van het rijk in de totale geschatte kosten het hoogst is, respectievelijk 77% en 67%. Voor sociaal-economische vitaliteit (SEV) is het aandeel rijksfinanciering bij de meeste provincies beperkt, met gemiddeld 19% van de totaal begrote kosten. Vooral in de provincies Friesland en Utrecht maakt SEV een substantieel aandeel uit van het totale ILG-budget.

Het ILG staat in de steigers en heeft geleid tot een nieuwe rol- en taakverdeling tussen overheden. De grote provinciale vrijheid bij de toewijzing van gelden aan thema's, heeft

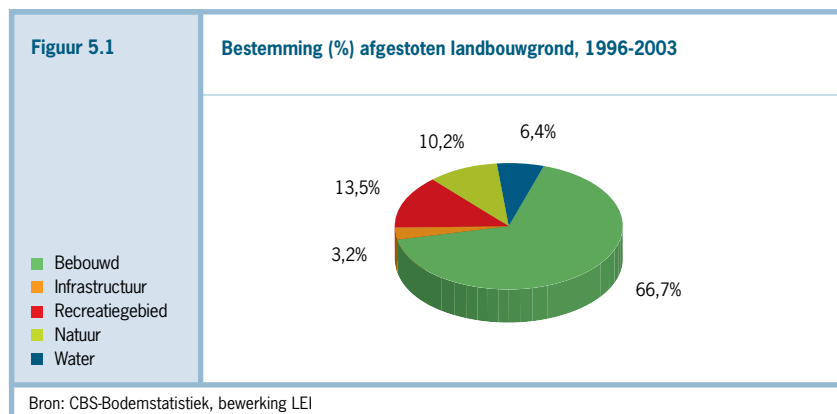
geleid tot een grote pluriformiteit in de uitvoeringspraktijk. Dit gaat op voor de totaal-bedragen die per provincie in het ILG omgaan, alsook voor de verdeling over thema's. Daarnaast verschilt ook het aandeel medefinanciering per thema tussen de provincies sterk. Het is nog te vroeg om uitspraken te doen over de uitvoering van het ILG en de haalbaarheid van de door het rijk gestelde doelen.

5.2. LANDBOUW EN LANDELIJK GEBIED

Het Nederlandse landbouwareaal is lange tijd voortdurend gegroeid: van 2,2 miljoen hectare in 1900 (Knol et al., 2004) naar 2,6 miljoen in 1965 (CBS-Bodemstatistiek). Deze toename kwam voor ongeveer een derde door landaanwinning en voor twee derde door het ontginnen van natuur. Daarna echter zette een daling in: tot 2003 daalde het landbouwareaal met bijna 300.000 ha, tot 2,3 miljoen ha, ofwel 68% van het landoppervlak van Nederland. Over de periode 1996-2003 bedroeg de daling zo'n 8.000 ha per jaar.

Landbouwgrond wordt voornamelijk omgezet in bebouwd gebied, zoals figuur 5.1 laat zien. De omzetting van landbouwgrond in natuur veroorzaakt slechts een bescheiden deel van de daling van het landbouwareaal. Ook de recreatie eist haar tol van landbouwgrond: niet alleen bungalowparken, campings en pretparken, maar ook volkstuinten en sportvelden. Overigens is dit het netto-effect van verschuivingen: er wordt bijvoorbeeld ook recreatiegebied omgezet in bebouwd gebied, en natuur in recreatiegebied. Landbouwgrond is echter de enige grondgebruiksklasse die voortdurend krimpt. De veranderingen verschillen vrij sterk per regio: over 1996-2003 is de daling van het landbouwareaal in Zuid-Holland en Noord-Brabant het grootst geweest, terwijl die in Utrecht over deze periode zeer gering was.

Bossen beslaan in Nederland zo'n 350.000 ha, ofwel 10% van het landoppervlak. Dit is in een eeuw vrijwel gelijk gebleven. De oppervlakte open natuur (vroeger woeste

grond genoemd) is voortdurend gedaald. Was in 1900 nog 16% van het landoppervlak woeste grond, in 1939 was dit al gedaald tot 8%, en in 1975 tot 5%. Daarna ging de daling langzamer: men werd zich bewust van de waarde van de nog overgebleven min of meer natuurlijke gebieden. De laatste jaren is de oppervlakte droge natuur (heide, zandverstuivingen, duinen en strand) vrijwel constant, terwijl de oppervlakte natte natuur licht stijgt.

Voorgaande cijfers zijn gebaseerd op de Bodemstatistiek van het CBS, die om de paar jaar gemaakt wordt met behulp van luchtfoto's. Een geheel andere bron is de jaarlijkse landbouwtelling, die is gebaseerd op de opgaven van boeren. De cijfers van beide bronnen zijn moeilijk vergelijkbaar, omdat niet alleen de wijze van registratie verschilt, maar ook de gebruikte definities. Niettemin is zo'n vergelijking noodzakelijk om een goed beeld te krijgen van het grondgebruik in het landelijk gebied.

Het patroon van veranderingen in agrarisch grondgebruik volgens de landbouwtellingen wijkt enigszins af van de Bodemstatistiek, zoals tabel 5.3 laat zien. De totale bedrijfsoppervlakte is sterker gedaald dan het agrarisch grondgebruik. Dit kan worden verklaard door de verkoop van vrijkomende boerderijen (met enige grond erbij) aan niet-agrariërs; op de luchtfoto's van de Bodemstatistiek lijkt de agrarische bestemming dan ongewijzigd, maar de grond is niet langer onderdeel van een landbouwbedrijf in de zin van de landbouwtelling. Hetzelfde gebeurt als een landbouwbedrijf, bijvoorbeeld door het afstoten van vee, onder de telgrens (3 nge) van de landbouwtelling komt. De totale bedrijfsoppervlak omvat echter ook grond die in de Bodemstatistiek niet als agrarisch wordt aangemerkt: bos, natuur (percelen groter dan 1 ha) en open water (breder dan 6 m).

De beste maatstaf voor de netto in gebruik zijnde grond binnen de landbouw is de cultuurgrond gemeten maat: de percelen die de boeren gebruiken voor de verbouw van gewassen, inclusief grasland maar exclusief erven, sloten, wegen, houtwallen, akkerranden e.d. Deze grootheid is tussen 1996 en 2003 wat minder sterk gedaald

Tabel 5.3 Agrarisch grondgebruik, 1996-2007

	1996	2003	2007	Mutatie 1996-2003		Mutatie 2003-2007	
	(1.000 ha)			(ha per jaar)	(% per jaar)	(ha per jaar)	(% per jaar)
Agrarisch grondgebruik ^a	2.360	2.304		-8.044	-0,34		
Totale bedrijfsoppervlakte landbouwbedrijven ^b	2.229	2.154	2.110	-10.733	-0,49	-10.861	-0,51
Oppervlakte cultuurgrond, gemeten maat ^c	1.955	1.923	1.888	-4.597	-0,24	-8.795	-0,46

a Volgens statistiek Bodemstatistiek;

b volgens CBS-landbouwtelling;

c volgens CBS-landbouwtelling, voor 2007 exclusief natuurlijke graslanden die per 2006 worden beschouwd als cultuurgrond.

Bron: Bodemstatistiek CBS; CBS Landbouwtelling.

dan het bruto agrarisch grondgebruik volgens de Bodemstatistiek. Dit zou erop kunnen wijzen dat landbouwbedrijven de overgebleven grond intensiever gebruiken; het is ook denkbaar dat meer cultuurgrond als zodanig door boeren wordt geregistreerd, bijvoorbeeld om van subsidies gebruik te kunnen maken of om mest af te kunnen zetten. Over de periode 2003-2007 is de daling vergelijkbaar.

Samengevat, het beeld van het buitengebied verandert doordat meer grond in handen komt van niet-agrariërs, die de grond gebruiken voor hobby-landbouw en de gebouwen als (tweede) woonhuizen of ook als bedrijfsruimte. Daarnaast gaat landbouwgrond over in natuur, recreatieterrein, of wordt het onder water gezet. Een groter deel gaat echter geheel als open gebied verloren door opname in bebouwde kommen. De overgebleven landbouwgrond lijkt intensiever te worden benut.

5.3. **LANDBOUW, LANDSCHAP EN NATUUR**

5.3.1. **NATIONALE LANDSCHAPPEN**

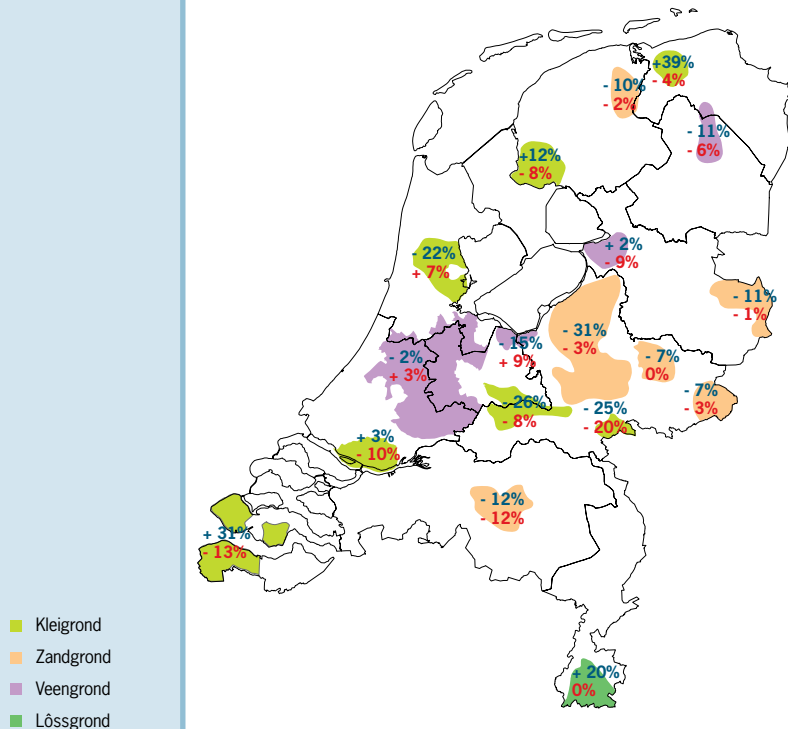
Het rijk heeft in de *Nota Ruimte* twintig nationale landschappen aangewezen (VROM, 2004). Nationale landschappen zijn voornamelijk agrarische cultuurlandschappen. De status van Nationaal Landschap kan voor de daarin gelegen landbouwbedrijven een bedreiging zijn, omdat de aanwezige landschapselementen soms een sta-in-de-weg vormen voor schaalvergroting en andere aanpassingen van de bedrijfsvoering, maar het kan ook een kans zijn om nieuwe economische activiteiten te starten (Overbeek et al., 2006).

Het gaat bij de Nationale Landschappen om het behoud en/of versterken van de landschappelijke kernkwaliteiten. De vraag is of en in hoeverre die kernkwaliteiten verband houden met de perspectieven voor de landbouw. Een dergelijk verband zou kunnen blijken uit de bedrijfsgrootte of uit het proces van schaalvergroting: als landbouwbedrijven in een Nationaal Landschap gemiddeld kleiner zijn dan daarbuiten, of als de stijging van de bedrijfsgrootte minder snel gaat, dan zou men kunnen veronderstellen dat de eigenschappen van het landschap daarmee iets te maken hebben. Figuur 5.2 laat het resultaat van recent onderzoek hiernaar zien, waarbij de gemiddelde bedrijfsgrootte van grondgebonden landbouwbedrijven in de Nationale Landschappen is vergeleken met de gemiddelde bedrijfsgrootte daarbuiten. De figuur laat ook zien in hoeverre de groei van de bedrijfsgrootte over de periode 1980-2005 binnen Nationale Landschappen verschilt met die daarbuiten. Hierbij is een onderscheid gemaakt naar grondsoort, voor een betere vergelijkbaarheid.

Uit de figuur valt op te maken dat landbouwbedrijven in de Nationale Landschappen in zandgebieden gemiddeld kleiner zijn dan daarbuiten, hoewel het verschil alleen op

Figuur 5.2

Ontwikkeling van grondgebonden landbouwbedrijven in Nationale Landschappen vergeleken met die daarbuiten, per grondsoort

+30% afwijking bedrijfsgrootte van gemiddelde per grondsoort (2005)

- 7% afwijking groei in bedrijfsgrootte 1980 - 2005 t.o.v. gemiddelde per grondsoort

Bron: Verburg et al. (in voorbereiding).

de Veluwe (waar weinig landbouwbedrijven zijn) groot is. In het Zuid-Limburgse Heuvelland zijn de landbouwbedrijven gemiddeld juist relatief groot. De kleigebieden geven een wisselend beeld: in Noord-Nederland zijn de bedrijven in de Nationale Landschappen relatief groot, elders (behalve in de Hoekse Waard) kleiner dan in kleigebieden buiten de Nationale Landschappen. In de veengebieden hebben de landschappen Drentse Aa en Arkemheen-Eemland relatief kleine bedrijven, terwijl in de andere twee de verschillen miniem zijn.

Voor wat betreft de ontwikkeling in de tijd zien we een ander patroon: alhoewel niet gezegd kan worden dat bedrijven in Nationale Landschappen over de gehele linie minder schaalvergroting hebben gekend, is dit wel het geval voor de Nationale

Landschappen in zandgebieden en in de meeste kleigebieden (een uitzondering hier is Noord-Hollands Midden, dat overigens gedeeltelijk op klei en gedeeltelijk op veen ligt). Echter, de verschillen in ontwikkeling binnen en buiten de Nationale Landschappen zijn in de zandgebieden niet groot, behalve in het Groene Woud. In het löss is geen verschil en in de veengebieden is het beeld gevarieerd.

Verbreding (zie §5.4) vindt meer plaats in de Nationale Landschappen dan daarbuiten (Kuiper en De Regt, 2008). In het Groene Hart, Noord-Hollands Midden, de Friese landschappen, Noordoost-Twente en het Heuvelland nemen veel bedrijven aan agrarisch natuurbeheer deel; het agrotourisme is sterk vertegenwoordigd op Walcheren en in het Limburgse Heuvelland. De helft van het gesubsidieerd landschapsbeheer via Programma Beheer komt in de Nationale Landschappen voor, terwijl deze landschappen in totaal 23% van alle landbouwgrond omvatten (MNP, 2007a). Deze concentratie kan worden verklaard uit de inzet van Programma Beheer, die aanvankelijk was geconcentreerd in de voormalige Waardevolle Cultuurlandschappen en Gebieden Herstel en Behoud Bestaande Landschappelijke Kwaliteit. Deze gebieden overlappen in hoge mate met de huidige Nationale Landschappen.

5.3.2 PROBLEEMGEBIEDENBELEID

Het EU-probleemgebiedenbeleid ('bergboerenregeling') is gericht op de voortzetting van het gebruik van landbouwgrond, om zo landelijke gebieden en duurzame landbouwsystemen in stand te houden. Daartoe kunnen boeren in aangewezen probleemgebieden directe inkomenssteun krijgen. Er zijn vier typen gebieden die hiervoor in aanmerking komen (zie ook LEB 2007: 49). In Nederland vallen alle probleemgebieden onder de categorie 'probleemgebieden met specifieke belemmeringen'. Deze categorie omvat slechts 4% van de totale oppervlakte in de EU-15 (Zsilinszky, 2003). In Nederland gaat het in 2007 om 233.000 ha, verdeeld over vijf typen: diepe veenweidegebieden, kleinschalige zandlandschappen, beekdalen en overstromingsgebieden, uiterwaarden, en hellingen.

De Europese Commissie wil de begrenzing van de categorie 'andere probleemgebieden' herzien, onder meer in reactie op een advies van de Europese Rekenkamer (2003), die zich heeft afgevraagd of de vele indicatoren, op grond waarvan probleemgebieden in deze categorie in het verleden zijn aangewezen, nog steeds belangrijk genoeg zijn om de status van probleemgebied te rechtvaardigen. Naar verwachting komt de Commissie in 2008/9 met een voorstel voor een nieuwe begrenzing.

Sinds 2000 bedraagt de probleemgebiedenvergoeding in Nederland €94 per ha. De bijdrage van deze vergoeding aan het inkomen van de boeren varieert nogal in de verschillende typen probleemgebieden: van zo'n 3% in de beekdalen en overstromings-

gebieden en op de hellingen tot circa 18% in de diepe veenweidegebieden (Terluin et al., in voorbereiding). Omdat de steun alleen wordt verkregen als de natuurlijke handicaps in stand worden gehouden, levert deze als zodanig een positieve bijdrage aan de instandhouding ervan. Er wordt echter maar op zo'n 32% van het begrensde probleemgebied in Nederland een vergoeding verstrekt. De instandhouding van natuurlijke handicaps is vaak ook al op andere manieren geregeld, bijvoorbeeld in bestemmingsplannen.

Agrariërs komen alleen voor een vergoeding op grond van de bergboerenregeling in aanmerking als ze ook deelnemen aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN). Niet alle boeren zijn hiertoe bereid, een deel van de boeren in de probleemgebieden krijgt dan ook geen vergoeding op grond van de bergboerenregeling. De koppeling geldt niet in het Limburgse Heuvelland (circa 6.500 ha) en in een deel van diepe veenweidegebieden (circa 40.000 ha).

5.3.3 EHS, NATURA 2000 EN DE LANDBOUW

Maatregelen ter bescherming van de natuur in het kader van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) en de Vogel- en Habitatrichtlijn (VHR) hebben juridische consequenties voor agrariërs: een kwart van de rechtszaken bij de Raad van State die betrekking hadden op EHS en VHR in de periode 2005-2007 betrof de landbouw - veel meer dan bedrijventerreinen (17%), woningbouw (14%) en recreatie (13%) (Kistenkas & Kuindersma, 2008).

De EHS is het Nederlandse netwerk van natuurgebieden, terwijl de VHR Europees beleid is. De gebieden die onder de VHR-richtlijnen worden beschermd, worden samengevoegd in het Europa-brede netwerk Natura 2000. Nederland wijst hiervoor 162 gebieden aan - zowel op het land als op het water - die vrijwel geheel binnen de EHS liggen en ongeveer de helft van de oppervlakte EHS op het land beslaan (Van Veen en Bouma, 2007). Echter, niet alle EHS-gebieden behoren ook tot Natura 2000. Voor elk van de Natura 2000-gebieden wordt een beheerplan gemaakt, waarin staat welke activiteiten in en rond het gebied moeten worden ingeperkt.

Deze voornemens hebben veel losgemaakt. In maart 2008 is na druk uit de Tweede Kamer besloten tot een aantal aanpassingen. Zo mogen extra natuurdoelen (ten opzichte van de Europese doelen) niet leiden tot extra beperkingen. Ook worden de gebieden waarvoor provincies beheerplannen moeten opstellen pas in 2010 definitief aangewezen, opdat bij deze aanwijzing met de consequenties (haalbaarheid en betaalbaarheid) rekening gehouden kan worden. Dit betreft in totaal 88 gebieden.

Landbouwbedrijven in de omgeving van Natura 2000-gebieden kunnen met extra beperkingen in de beheerplannen te maken krijgen, bijvoorbeeld als ze willen uitbreiden. In dat geval verandert ook hun ammoniakuitstoot; in 2005 lagen 19.650 bedrijven in

een straal van 2 km om Natura 2000-gebieden, exclusief Vogelrichtlijngebieden en grote wateren (Van Bommel et al., 2007). Overigens zal slechts een beperkt deel van deze bedrijven, circa 10%, mogelijk beperkingen ondervinden.

Om bedrijven duidelijkheid te bieden over de mogelijkheid tot uitbreiding tot het moment van vaststellen van de beheerplannen, was een interim-toetsingskader Ammoniak en Natura 2000 opgesteld. Uitbreidingsplannen die aan de criteria van dit kader voldeden zouden een vergunning kunnen krijgen. In april 2008 zag de minister van LNV zich genoodzaakt dit toetsingskader naar de prullenbak te verwijzen, nadat de Raad van State negatief had geoordeeld over de uitbreiding van een veebedrijf op 850 meter van een Natura 2000-gebied (LNV, 2008). De uitspraak betekent dat voor elke voor- genomen uitbreiding of vernieuwing in een veebedrijf binnen deze zone, de ondernemer zal moeten aantonen dat de ammoniakemissie niet significant zal toenemen.

Andere effecten van agrarische bedrijfsvoering op natuur (fosfaten, bestrijdings- middelen, waterpeil) zijn op dit moment niet aan de orde.

Realisatie EHS verloopt moeizaam

Agrarisch natuurbeheer moet, samen met het aankopen van gronden door de overheid en particulier natuurbeheer, leiden tot de realisatie van de ruim 700.000 ha grote EHS (exclusief water). Zoals tabel 5.4 laat zien ligt de aankoop van nieuwe natuur redelijk op koers; daarentegen moet nog veel gedaan worden aan de uitbreiding van het areaal agrarisch natuurbeheer en is vooral de realisatie van particulier natuurbeheer via functiewijziging een struikelblok. Provincies, verantwoordelijk voor de realisatie van de EHS, betwijfelen dan ook of de taakstellingen haalbaar zijn (IPO, 2007a).

In 2006 is ruim 4.000 ha ruilgrond verworven, maar vrijwel geen grond aan de EHS toegevoegd (MNP, compendium). De Dienst Landelijk Gebied wijt deze vertraging aan de 'omslag' van minder verwerving naar meer beheer (DLG, 2007). Ook de inrichting van aangekochte gronden loopt zeer sterk achter op het schema (MNP, compendium).

Tabel 5.4		Taakstelling en realisatiewijze van de EHS (te land)		
	Taakstelling per 1-1-2007 (ha)	Realisatie per 1-1-2007 (ha)	Restant (ha)	Realisatiejaar
Bestaande natuur	453.500			
Nieuwe natuur	275.000	141.330	133.670	
verwerving	134.500	97.730	36.770	2015
agrarisch natuurbeheer	97.700	39.618	58.082	2018
particulier natuurbeheer	42.800	3.982	38.818	2018
Totaal	728.500			
Bron: LNV, 2007.				

In 2006 is de ingerichte oppervlakte met 777 ha gestegen en eind december 2006 was er in totaal 48.883 ha grond ingericht. LNV geeft aan dat inrichting veelal onderdeel is van integrale projecten, waar tegelijk meerdere doelen gerealiseerd worden. Daardoor is inrichting een langdurig proces. De gronden zijn meerdere jaren zogenaamd 'onderhanden'. In 2005 was er in totaal bijna 28.000 ha onderhanden werk. Uitgaande van het inrichtingstempo van de afgelopen drie jaar (circa 1.100 ha per jaar), zou het ruim 25 jaar duren voordat het onderhanden werk is uitgevoerd (MNP, Compendium).

Het kabinet heeft enkele jaren geleden besloten minder landbouwgrond voor natuur aan te kopen ten gunste van vooral meer particulier natuurbeheer. Voor particulier beheer is echter vooralsnog te weinig animo om de beleidsdoelstellingen te realiseren (MNP, 2007b). De deelname moet worden bevorderd via onder meer informatievoorziening ('Servicepunt voor Nieuwe Natuur'), een actieve benadering van de doelgroep en de inzet van provincies voor de gebiedsgerichte aanpak, een flexibeler inzet van flankerende instrumenten (bijvoorbeeld de inzet van ruilgronden) en een verbreding van de doelgroep. Uit onderzoek onder eigenaren van landbouwgrond in of vlakbij gebieden die in natuur moeten worden omgezet, blijkt dat particulier natuurbeheer en verkoop voor natuur op ongeveer evenveel belangstelling kunnen rekenen, zo'n 20.000 ha (Geelen en Leneman, 2007). Ruim 50% van de grondeigenaren geeft aan noch verkoop noch functiewijziging te overwegen (Leneman en Schrijver, 2008).

Bijzonder jaar voor particuliere bosbouw

In 2006 werd op de bedrijven met meer dan 5 ha bos voor het eerst gemiddeld een positief resultaat behaald, dankzij veel hogere opbrengsten bij een lichte toename van de kosten. De sterke stijging van de houtprijs en de daardoor aantrekkelijke houtoogst zorgden voor fors hogere houtopbrengsten. Daarnaast lagen de door het Programma Beheer uitbetaalde subsidies - eenmalig - een stuk hoger dan in voorgaande jaren. Ten slotte namen ook de overige opbrengsten, vooral uit recreatie, vrij sterk toe. De verwachting is dat de resultaten in 2007 dichter in de buurt komen van 2006, dan van de jaren daarvoor (Berger et al., 2007).

Gezamenlijk opvangbeleid

Het huidige gezamenlijk opvangbeleid houdt in dat in speciaal aangewezen opvanggebieden ganzen met rust worden gelaten, maar daarbuiten actief worden verjaagd. Provincies zijn (vanuit het Investeringsbudget Landelijk Gebied, zie §5.1.2) verantwoordelijk voor de uitvoering van het beleid en hebben ruim 80.000 ha als opvanggebied aangewezen, waarvan 85% op landbouwgrond.

Boeren met grond in deze opvanggebieden kunnen, op vrijwillige basis, overeenkomsten afsluiten om de ganzen op te vangen en ontvangen daarvoor een vaste beheervergoeding. Daar bovenop hebben ze recht op een variabele vergoeding, afhankelijk van de mate van inkomstenderving. Deze wordt getaxeerd door het Faunafonds. De overeenkomsten vormen een onderdeel van de SAN. Boeren binnen de opvanggebieden die niet deelnemen krijgen de ganzenschade na taxatie via het Faunafonds vergoed. Buiten de opvanggebieden kunnen boeren ook een schadevergoeding bij het Faunafonds aanvragen, mits ze aantoonbare inspanningen hebben gedaan om schade te voorkomen.

In 2005/2006 is voor 52.000 ha een opvangovereenkomst afgesloten; op 32.000 ha kregen boeren naast de beheervergoeding ook een variabele vergoeding (Van der Zee en Verhoeven, 2007). Deze overeenkomsten gelden eerst voor één jaar, waarna een meerjarige overeenkomst wordt afgesloten. De deelname van agrariërs aan de meerjarige overeenkomst liet in 2006/2007 te wensen over, met als oorzaken de slechte inpasbaarheid van de meerjarige pakketten in de bedrijfsvoering en de in hun ogen ontoereikende compensatie van de inkomensschade. Het Interprovinciaal Overleg heeft, in samenwerking met andere maatschappelijke organisaties, voorstellen gedaan om deelname te bevorderen (IPO, 2008). In totaal hebben agrariërs in 2007 voor ongeveer 30.000 ha ganzenopvangpakketten aangevraagd (DR, 2008).

Uit tellingen blijkt dat het totaal aantal ganzen in Nederland vanaf 2001 elk jaar is toegenomen. Bovendien blijven de ganzen ook langer in ons land dan voorheen (Van der Zee en Verhoeven, 2007). Vogelbescherming Nederland pleitte dit voorjaar, gezien het hoge afschot van dieren, voor een terugkeer naar het oude beleid, waarbij alle schade door overwinterende ganzen vergoed wordt en niet enkel in de opvanggebieden.

De totale kosten van het opvangbeleid zijn na de inwerkingtreding van de nieuwe regeling gestegen van €7,1 miljoen in seizoen 2004/2005 naar €12,7 miljoen in 2005/2006. De schade buiten de opvanggebieden bedraagt circa €3 miljoen, deze post is min of meer constant gebleven (LNV, 2007a).

Weidevogelbeheer geïntensiveerd

In 2006 heeft het ministerie van LNV besloten geen nieuwe contracten voor weidevogelbeheer met nestbescherming meer aan te gaan. De lopende contracten worden wel gerespecteerd. Deze pakketten passen onvoldoende in het Europese (*cross-compliance*, goede landbouwpraktijk) en het nationale beleid (Flora- en Faunawet). Bovendien is gebleken dat ze onvoldoende bijdragen aan het behoud van de weidevogelpopulaties in Nederland. Nestbescherming komt hoofdzakelijk voor op melkveebedrijven (Voskuilen en De Koeijer, 2006).

In 2006 hebben alle bij het weidevogelbeheer betrokken instanties (overheden,

terreinbeheerders, natuurorganisaties, organisaties voor agrariërs en kennisinstellingen) onder de naam 'Weidevogelverbond' een actieprogramma gepresenteerd, met als doel het stoppen van de achteruitgang en vervolgens het verbeteren van de weidevogelstand. Men wil dit bereiken door een grotere omvang van het weidevogellandschap, het tegengaan van versnippering, en beter agrarisch natuurbeheer.

Natuurkwaliteit in agrarisch gebied neemt af

In het agrarisch gebied gaat gemiddeld genomen de natuurkwaliteit nog steeds achteruit, zo blijkt uit een evaluatie van regelingen voor natuurbeheer, waaronder agrarisch natuurbeheer onder de SAN (MNP, 2007a). Waar al langere tijd botanisch agrarisch natuurbeheer wordt uitgevoerd, blijkt de veelal lage natuurkwaliteit wel gehandhaafd te worden, maar de natuurdoelen komen niet of nauwelijks dichterbij. Waarschijnlijk komt dit door te slechte milieuocondities in het omliggende landbouwgebied en/of de geringe potentiële geschiktheid van de locatie. In de weidevogelgebieden is de kwaliteit gemiddeld achteruitgegaan, zowel bij agrarisch natuurbeheer als bij beheer door andere terreinbeheerders. Het MNP beveelt aan het aandeel zwaar beheer (met een rustperiode tot eind juni, en verbetering van de abiotische condities voor weidevogels) duidelijk te vergroten en sterker te concentreren op de meest kansrijke gebieden. Ook het verhogen van de beheersubsidies en vergoeden van inrichtingskosten kan leiden tot verbeteringen (MNP, 2007b).

Programma Beheer op de helling

In haar Beleidsvisie Natuurbeheer geeft de minister van LNV aan dat vooral de provincies de handschoen moeten oppakken; zij zijn het die bijvoorbeeld bepalen welk kwaliteitsniveau in de natuurgebieden wordt nagestreefd (LNV, 2007:5). De provincies werken daarom aan een nieuw subsidiesysteem voor het beheer van natuur en landschap, dat mogelijk per 1 januari 2009 ingaat (IPO, 2007a). Dit systeem kenmerkt zich door een meer gebiedsgerichte benadering, minder details bij de sturing, en meer verantwoordelijkheid voor en vertrouwen in de beheerders van natuur. De provincies willen onder meer het afrekenen op resultaat afschaffen, het systeem van natuurtypen vereenvoudigen én beter laten aansluiten bij de Catalogus Groenblauwe Diensten. Dit is een overzicht van vergoedingen die overheden in Nederland volgens Europese regels mogen geven aan grondeigenaren, die een groene (natuurgerelateerde) of blauwe (watergerelateerde) dienst leveren (IPO, 2007a).

Het aantal bedrijven dat aan natuurbeheerregelingen deelneemt daalde in de periode 2003-2005 (Boone et al., 2007), maar steeg in de periode 2005-2007 (zie tabel 5.5). De deelname aan collectief weidevogelbeheer nam in 2007 af met 243 ha tot 21.100 ha ('netto beheer'); het individuele beheer nam met 2.750 ha af tot 50.339 ha. Landschapsbeheer door agrariërs nam met (omgerekend) 94 ha toe tot 7.604 ha (DR, 2008).

De continuïteit van de SAN laat te wensen over (MNP, 2007a); op een derde van de SAN-hectares die in 2006 voor een vervolgaanvraag in aanmerking kwamen, is deze aanvraag niet ingediend. Verder was sinds 2007 sprake van afwijzingen om budgettaire redenen van nieuw areaal agrarisch natuurbeheer in Noord-Holland, Utrecht, Zuid-Holland en Flevoland (DR, 2008). Continuering van bestaande natuurbeheeractiviteiten is wel overal mogelijk.

Ook veranderende marktomstandigheden in de landbouw hebben gevolgen voor de deelnamebereidheid aan agrarisch natuurbeheer. De prijzen van vooral granen, mengvoeders en melk zijn de afgelopen periode sterk gestegen. De deelname op melkveebedrijven zal hierdoor duidelijk negatief beïnvloed worden (Leneman en Schrijver, 2008).

Natuurlijk Platteland Nederland en LTO Nederland hebben in 2007 een dringend beroep gedaan op de minister van LNV om de uitvoering van het Programma Beheer te verbeteren. De controles, sancties, betalingsachterstanden en een gebrekkige aansluiting van beheersvoorschriften op de agrarische praktijk schaden het vertrouwen en bedreigen de toekomst van agrarisch natuurbeheer (NPN en LTO, 2007). Ruim de helft van alle in 2007 ontvangen bezwaarschriften hield verband met controles en de vaststelling van oppervlaktes. Een deel van de knelpunten zal pas opgelost worden met de omvorming van het Programma Beheer (DR, 2008).

5.4 VERBREIDING EN VERDIEPING IN DE LANDBOUW

De meeste agrarische bedrijven hebben naast inkomsten uit de primaire agrarische productie (de teelt van gewassen en het houden van dieren) ook andere verdiensten. Daarbij kan onderscheid gemaakt tussen verdieping (verwerking en huisverkoop van landbouwproducten), verbreding (niet-agrarische activiteiten op het bedrijf), werken buitenshuis (een baan of loonwerk), beschikbaar stellen van kapitaal, grond, gebouwen en productierechten aan derden (sparen, beleggen, verhuur van grond en quota) en overige inkomsten (zoals sociale uitkeringen).

Een veel gebruikte term in dit verband is multifunctionele landbouw. Het bevorderen hiervan past in het streven van de overheid naar een verdere vermaatschappelijking van de landbouw. Daarvoor heeft LNV eind 2007 een Taskforce Multifunctionele Landbouw opgericht, die onder meer gevraagd is bij te dragen aan groei van de economische waarde van multifunctionele landbouw (LNV, 2007c). Vooral nog richt de taskforce zich met name op zorg, recreatie, educatie, agrarische kinderopvang, agrarisch natuur- en landschapsbeheer en productie en verkoop van streekproducten. Deze activiteiten komen grofweg overeen met de activiteiten die vallen onder verbreding en verdieping.

Ontwikkelingen lastig te duiden

Het aantal land- en tuinbouwbedrijven met verbreding of verdieping is tussen 2003 en 2007 met 15% afgenomen, terwijl het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven met 10% daalde. De cijfers zijn afkomstig van de landbouwtelling en voor natuurbeheer aangevuld met gegevens van derden. Het meest opvallend is de zeer sterke daling tussen 2005 en 2007 van het aantal bedrijven met bewerking en huisverkoop van landbouwproducten (tabel 5.5). Deze daling laat zich zonder nader onderzoek lastig verklaren. Mede daarom is ook een voorbehoud op z'n plaats bij de cijfers over de andere activiteiten, en is een vergelijking gemaakt met andere bronnen.

Agrarisch natuurbeheer onder druk

Voor de ontwikkeling van het aantal bedrijven met agrarisch natuurbeheer is die bron de Dienst Regelingen, de uitvoerder van de SAN waaruit vrijwel al dit soort beheer wordt gefinancierd. Het aantal deelnemers - inclusief degenen die niet zijn geregistreerd in de landbouwtelling - is tussen 2005 en 2007 gestegen (zie tabel 5.5). Samen beheren ze ongeveer 79.000 hectare landbouwgrond in combinatie met natuur, tegen 71.000 hectare in 2004. Vanaf 1990 is het areaal gemiddeld met een kleine 4.000 hectare per jaar gestegen (MNP, Compendium). Uiteindelijk is het streven rond 2018 een areaal te beheren van circa 118.000 hectare. Een deel van het huidige SAN-areaal telt echter niet mee voor de doelstelling. Het gaat ten eerste om een oppervlakte van bijna

Tabel 5.5

Agrarische bedrijven met verbreding of verdieping, 2003-2007

	2003	2005	2007 (v)
Bedrijven met verbreding	14.491	13.705	14.114
waarvan met			
natuurbeheer ^a	9.578	9.311	10.353
recreatie	2.463	2.857	2.432
zorg	372	542	605
stalling	3.835	2.933	2.321
windmolens ^b	426	458	463
Bedrijven met verdieping	5.800	4.816	2.984
waarvan met			
bewerking van producten	1.106	1.057	686
huisverkoop van producten	5.380	4.532	2.851
Bedrijven met verbreding en/of verdieping	18.654	16.840	15.882

a De omvang in 2003 is gebaseerd op gegevens van de landbouwtelling, de Dienst Regelingen en de Dienst Landelijk Gebied; in 2005 op de landbouwtelling; in 2007 op Dienst Regelingen;

b in 2007 is dit het aantal bedrijven met een windmolen in (gedeeld) eigendom of bedrijven die grond verhuren voor een windmolen.

Bron: Landbouwtelling CBS, DLG en DR, bewerking LEI.

12.000 hectare, die valt onder de EU-probleemgebieden zonder een SAN-beheerspakket. Vanaf 2005 is de koppeling met de SAN verplicht, maar de 'losse' pakketten voor probleemgebieden die eerder zijn afgesloten mogen worden uitgediend (zie ook §5.3.2). Ten tweede blijft het (omgerekende) areaal van 7.600 hectare landschapsbeheer erbuiten. Zodoende is niet 79.000, maar 59.400 hectare gerealiseerd van de beoogde 118.000 hectare.

Vanaf 2006 kunnen ook geen pakketten voor nestbescherming meer worden afgesloten. Momenteel beslaan ze een (netto) oppervlakte van 8.000 hectare. Met de losse pakketten voor probleemgebieden is dit een areaal van 20.000 hectare waarvan voortzetting van het agrarisch beheer in een of andere vorm op korte termijn onzeker is.

Recreatie daalt, zorg blijft stijgen

Het aantal bedrijven met recreatie is volgens de landbouwtelling na een forse stijging tussen 2003-2005 weer terug op het niveau van 2003. Buiten de landbouwtelling zijn er geen bronnen met integrale cijfers over de gehele tak of voor afzonderlijke onderdelen, zoals agrarische kampeerterreinen. Wel zijn er gegevens over het totaal aantal kampeerterreinen en overnachtingen. Het aantal kampeerterreinen is tussen 2003 en 2007 met 10% gestegen, het aantal slaapplekken met 2,5%. Toch lijkt de belangstelling voor kamperen af te nemen; zo daalde het aantal overnachtingen in deze periode met 10%.

De zorgverlening op agrarische bedrijven is vooral door de invoering van het persoonsgebonden budget in 1999 zeer snel toegenomen, van nog geen 100 bedrijven in 1998 tot 839 in 2007 volgens de site van het Steunpunt Landbouw & Zorg (landbouwzorg.nl). Voor 2003 en 2005 geeft de landbouwtelling vrijwel dezelfde aantallen als het steunpunt, maar in 2007 komt de landbouwtelling uit op 'slechts' 605 bedrijven. Mogelijk dat het tijdstip van meten een deel van het verschil kan verklaren, maar een echte uitleg is vooralsnog niet te geven. Het aantal in de landbouwtelling is overigens wel bijna gelijk aan dat op een andere site van het steunpunt (zorgboeren.nl), waar de zorgboeren zich kunnen profileren.

Windmolens stabiel, stalling neemt sterk af

Het aantal bedrijven met een windmolen, of die daarvoor grond verhuren, is tussen 2005 en 2007 vrijwel gelijk gebleven. Dit zou te maken kunnen hebben met het stimuleringsbeleid voor duurzame energie. In augustus 2006 werd namelijk de subsidie Milieukwaliteit Elektriciteitsproductie (MEP) gesloten voor nieuwe projecten. Vanaf april dit jaar wordt de productie van duurzame energie gesubsidieerd op basis van de regeling Stimulering Duurzame Energieproductie (SDE).

Volgens de landbouwtelling is het aantal agrariërs dat stallingsruimte voor goederen of dieren verhuurt, tussen 2003 en 2007 met 40% afgenomen. Deze activiteit is vooral te vinden op kleine bedrijven, veelal overige graasdierbedrijven, met veel uit- en instroom.

De uitstroom bestaat uit bedrijven die stoppen of die onder de telgrens van de landbouwtelling komen, de instroom vooral uit afbouwende bedrijven. Deze dynamiek en het feit dat het aantal kleinere bedrijven sterker dan gemiddeld afneemt, zou de forse daling van de verhuur van stallingsruimte deels kunnen verklaren.

Raming omzet verbreding

De omzet uit verbreding kan van bedrijf tot bedrijf zeer sterk uiteenlopen, van een paar 100 euro tot meer dan 100.000. Daar het aantal bedrijven met verbreding in 2007 met de nodige onzekerheden is omgeven, is slechts een ruwe schatting van de omzet te geven. In het LEB 2006 resulteerde dat in een omzet op jaarbasis van circa 150 mln. euro.

Van agrarisch natuurbeheer is de omzet wel vrij nauwkeurig bekend, omdat die vrijwel geheel betaald wordt door het rijk. Via de SAN werd in het afgelopen jaar 57 mln. uitgegeven voor het beheer, inclusief de probleemgebiedenvergoeding zonder een SAN-beheerspakket. Daar komt nog een bedrag bij van meer dan 10 mln. euro voor de opvang van ganzen. Uitgaande van het aantal bedrijven in de landbouwtelling met agrarisch natuurbeheer (zie tabel 5.5) - die circa 90% van het totale agrarische natuurareaal beheren - resteert een omzet voor agrarisch natuurbeheer van circa 60 mln. euro.

De omzet van recreatie, zorg en stalling is gebaseerd op de gemiddelde opbrengst per bedrijf die voor het LEB 2006 is gebruikt, daar recentere cijfers ontbreken, en het aantal bedrijven volgens tabel 5.5. De jaaromzet van recreatie komt daarmee uit op 28 mln. euro, voor zorg is dat 42 mln. euro en voor stalling 9 mln. euro.

Voor een raming van de omzet uit windenergie in de landbouw, is uitgegaan van de gemiddelde Nederlandse molen op het land. Eind 2006 stonden er bijna 1.800 windmolens met een totaal vermogen van 1.450 MW (CBS-statline), ofwel gemiddeld 0,8 MW per molen. Bij een aantal van iets minder dan 400 molens in eigendom van de land- en tuinbouw, 1.800 vollasturen per molen en een vergoeding voor windenergie van 10 cent per kWh (inclusief MEP-subsidie), komt dat neer op een omzet van 56 mln. euro. Volgens Wind Service Holland (WSH) is 35% van het opgestelde vermogen in agrarisch eigendom (inclusief toelevering en verwerking). Bij dit aandeel en voor de rest gelijke uitgangspunten, zou de windenergie voor de gehele agrosector een omzet van 90 mln. euro opleveren.

De raming van de totale omzet van verbrede landbouw - agrarisch natuurbeheer, recreatie, zorg, stalling en windenergie - komt daarmee rond de 195 mln. euro.

Bewerking en huisverkoop van producten

De bewerking en huisverkoop van land- en tuinbouwproducten (verdieping) zijn afgaand op de gegevens van de landbouwtelling vooral na 2005 zeer sterk afgenomen.

Ook hier is het de vraag of deze cijfers een goed beeld geven van de realiteit. Het Productschap voor Zuivel heeft informatie over een van de belangrijkste takken, het maken van (boeren)kaas en andere zuivelproducten. Het aantal zelfkazende bedrijven daalt gestaag, van 540 à 580 in 1997 tot 300 à 330 in 2007 (PZ), een beeld dat redelijk spoort met de cijfers van de landbouwtelling en overeenkomt met de afname van het aantal melkveebedrijven (circa 4% per jaar). De huisverkoop loopt uiteen van een stalletje aan de weg tot een boerderijwinkel. In het bestand van de Stichting Vrienden van het Platteland zijn circa 1.450 boerderijwinkels opgenomen.

De teruggang van het aantal zelfkazers ging ook gepaard met een daling van de boerenkaasproductie, zij het minder hard. In de afgelopen tien jaar lag de afname op respectievelijk ruim 40% en 15%. De totale omzet van boerenkaas wordt voor het jaar 2006/07 geschat op 35 mln. euro, en voor de overige zuivelproducten op 25 mln. euro. Over de omzet van andere bewerkte producten zijn geen gegevens beschikbaar, maar deze zal waarschijnlijk veel lager zijn dan van zuivel.

Over de omzet van de huisverkoop ten slotte is vrij weinig bekend. Volgens het informatienet van het LEI werd in 2006 gemiddeld ongeveer 12.000 euro per bedrijf omgezet in de huisverkoop. Bij een aantal van 2.600 bedrijven met huisverkoop (exclusief de zelfzuivelaars) komt dat neer op een omzet van 31 mln. euro. In een onderzoek naar huisverkoop onder de bij de Stichting Vrienden van het Platteland aangesloten boerderijwinkels, is onder meer gevraagd naar de jaaromzet. Als de gemiddelde winkelomzet van 43.000 euro van de respondenten representatief is voor alle boerderijwinkels, zou dat neerkomen op een jaaromzet van 62 mln. euro.

Streven naar verdubbeling van de omzet

De Taskforce Multifunctionele Landbouw wil onder meer de economische waarde van multifunctionele landbouw versterken door een groei van 0,6 mld. naar 1,2 mld. euro in 2011 (LNV, 2007c). De 600 mln. euro is het dubbele van de hiervoor gemaakte raming van de omzet van verbreding (circa 195 mln. euro) en verdieping (90 à 120 mln. euro). In de raming van het bedrag dat de Taskforce als uitgangspunt neemt, is vermoedelijk de omzet van loonwerk meegeteld en is een veel hogere raming gemaakt van de omzet van verwerking en huisverkoop.

5.5 DE TERUGKEER VAN HET PAARD IN NEDERLAND

De afgelopen decennia lijkt het paard een opvallende comeback gemaakt te hebben in het Nederlandse landschap. Alhoewel in september 2004 een verplicht chipregistratiesysteem van het Productschap voor Vee en Vlees is ingevoerd, is niet bekend hoeveel paarden er precies in Nederland zijn. Schattingen gaan uit van 400.000 paarden en pony's en ongeveer 80.000 paardenhouders (LNV, 2006). De groeiende belangstelling

voor de ruitersport heeft geresulteerd in meer en grotere maneges, meer pensionstallen en meer particulieren die hobbymatig één of enkele paarden houden.

De ruimtelijke consequenties van de groei van de paardenhouderij zijn volop merkbaar. Een veel gehoorde kritiek is dat het leidt tot verrommeling van het landschap (Van der Windt et al., 2007). Het gaat dan om de landschappelijke impact van paardenbakken, lichtmasten, weilandjes met witte linten, zeecontainers of anderzortige bouwwerken die als stal moeten dienen. Ook verrijzen er grote rijhallen op bouwblokken van vrijkomende agrarische bebouwing. De ruimtelijke uitstraling van dergelijke hallen is vergelijkbaar met die van megastallen in de veehouderij. Over het algemeen blijkt deze 'verpaarding' het sterkst te spelen in kleinschalige gebieden op de zandgronden en aan de stadsranden.

De paardenhouderij wordt vaak opgevoerd als nieuwe economische drager voor het buitengebied, een voorbeeld van wat men ziet als de overgang van een productie- naar een consumptielandschap. Hierin wegen toeristisch-recreatieve behoeften steeds zwaarder. Als daarbij wordt ingezet op een groene omgeving - als visitekaartje van de ondernemer - dan kan paardenhouderij het landschap juist helpen versterken. Het paard als nieuwe economische drager voor het buitengebied of als bedreiging van het landschap, het lijken twee kanten van één medaille. In feite gaat het echter om twee verschillende verschijnselen. Immers, de (wild)groei van de paardenhouderij, ofwel de verpaarding van Nederland, wordt vooral veroorzaakt door de particuliere hobbyhouders, niet door ondernemers - al komen deze beide groepen samen bij de pensionstalling. Slechts vijf à tien procent van de paardenhouders kan aangemerkt worden als professioneel ondernemer.

Ruimtelijke beleid lokale overheden

De overheid heeft pas sinds enkele jaren specifiek aandacht voor de paardenhouderij. Gemeenten werken aan visie- en beleidsontwikkeling. Om dit proces te faciliteren heeft de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) samen met de Sectorraad voor Paarden (SRP) in mei 2006 de handreiking 'Paardenhouderij en Ruimtelijke Ordening' opgesteld (SRP & VNG, 2006). Het vormt een leidraad voor gemeenten hoe om te gaan met deze veelzijdige sector. Opvallend is dat de gedetailleerde aanwijzingen in de handreiking eigenlijk alleen van toepassing zijn op nieuwe aanvragen van professionele paardenbedrijven. Voor gemeenten is het juist ook de vraag hoe hobbypaardhouders aangesproken kunnen worden op een landschappelijke bijdrage of landschappelijke inpassing van paardenvoorzieningen. Ze zijn immers niet georganiseerd en daardoor moeilijk als groep te benaderen. Hiervoor is allereerst een visie voor het buitengebied nodig, om zo de plaats van de paardenhouderij te bepalen. Dit gebeurt reeds in een groot aantal gemeenten waar paardenhouderijbeleid een plaats heeft in, of getoetst wordt aan, het LandschapsOntwikkelingsPlan (LOP) of het Beeldkwaliteitsplan (BKP).

Kleine gemeenten met een beperkte ambtelijke capaciteit volgen hierin vaak het voorbeeld van een grotere buurgemeente.

Onderling hanteren gemeenten verschillende bestemmingscategorieën voor eenzelfde type voorziening. Zo valt een manege in sommige gemeenten onder een agrarische bestemming en in andere weer onder een speciale manegebestemming. Vergunningen aan particulieren voor vergunningplichtige paardenvoorzieningen blijken niet altijd verstrekt, waarna gemeenten verschillend omgaan met handhaving. In de relatie met landschapsontwikkeling kan via publieke weg een vergunning onder voorwaarden voor paardenvoorzieningen worden verstrekt. Dat stelt gemeenten in staat om landschappelijke inpassing van de paardenvoorziening af te dwingen. Een gemeente kan ook via een privaatrechtelijke overeenkomst een bijdrage van de initiatiefnemer verlangen. De gemeentelijke praktijk is ook op dit punt nogal divers, van geen koppeling van landschap in de vergunningverleningseisen tot aan een directe koppeling (met het LOP of BKP als grondslag voor deze aanvullende eisen).

Een vergaande, maar potentieel kansrijke vorm van zonerings is de ontwikkeling van 'paardenwoonwijken'. Onlangs kwam de gemeente Noordoostpolder in het nieuws met plannen voor de aanleg van een wijk voor paardenliefhebbers en hun paarden. Bewoners kunnen hier dicht bij hun paard wonen. In de woonwijk van ongeveer 50 huizen komen buitenbakken voor gemeenschappelijk gebruik en extra parkeerplaatsen voor paardentrailers. Onder de noemer thematisch wonen is het verschijnsel komen overwaaien uit de Verenigde Staten en wordt het mogelijk een nieuwe trend in Nederland. Het is een interessante benadering om de hobbymatige paardenhouderij enigszins te reguleren en landschappelijk in te passen.

Kernpunten:

- milieubelasting agrarische sector daalt trager
- milieukosten agrarische sector laatste jaren omlaag
- voedingsmiddelenindustrie loopt qua milieu-inspanningen in de pas
- verbruik chemische gewasbeschermingsmiddelen stijgt
- emissie broeikasgassen agrarische sector relatief sterk gedaald
- productie biobrandstoffen niet onomstreden
- glastuinbouw werkt aan handelssysteem voor emissierechten
- mineralenverliezen laatste jaren niet verder omlaag
- voorgenomen aanscherping normen kan leiden tot mestoverschot
- minister wil snel duurzame veehouderij
- bijna alle agrarisch afval hergebruikt

6.1 ALGEMEEN

In zijn Beleidsprogramma 2007-2011 kondigt het Kabinet Balkenende-4 aan dat het concrete stappen wil zetten naar een duurzame samenleving (Kabinet, 2007). Belangrijke onderdelen van de nogal ambitieuze beleidsvoornemens zijn: verantwoord en spaarzaam omgaan met energie en grondstoffen, duurzaam waterbeheer en bescherming van het landschap. Verschillende onderdelen raken ook de agrarische sector, zoals het voorgenomen beleid inzake klimaat en energie dat wordt vormgegeven in het project 'Schoon en zuinig' (zie §6.4.1). Verder wil het Kabinet milieuvriendelijke producten en diensten aantrekkelijker maken ten opzichte van niet-duurzame alternatieven. Landbouwminister Verburg heeft in aansluiting bij de kabinetsplannen een *Toekomstvisie op de veehouderij* uitgebracht, waarvan de kernboodschap is dat de veehouderij in Nederland over 15 jaar in alle opzichten duurzaam moet zijn (LNV, 2008a). In het algemeen ligt in het beleid de nadruk op het stimuleren van aanpassing en innovatie door het bedrijfsleven zelf (zie §6.7).

De mondiale dimensies van de duurzaamheidsproblemen krijgen steeds meer aandacht. 'Aarde raakt overbelast' luidde de kop van een persbericht van het MNP naar aanleiding van de tweede Duurzaamheidsverkenning (MNP, 2007a). Voor wat betreft de agrarische sector komt deze dimensie vooral naar voren bij de gevolgen van de productie van biobrandstoffen voor voedselvoorziening en biodiversiteit (zie §6.4.2) en bij de discussie

over de ecologische nadelen van vleesproductie en -consumptie (zie §6.7). Binnen de sector is er voor deze kant van de problematiek nog niet veel aandacht (Van Zeijts et al., 2007: 31)

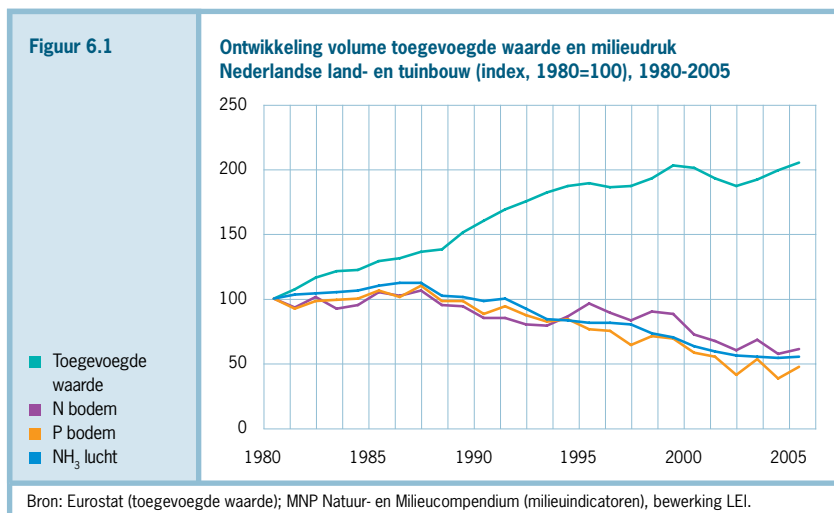
Milieudruk land- en tuinbouw gedaald

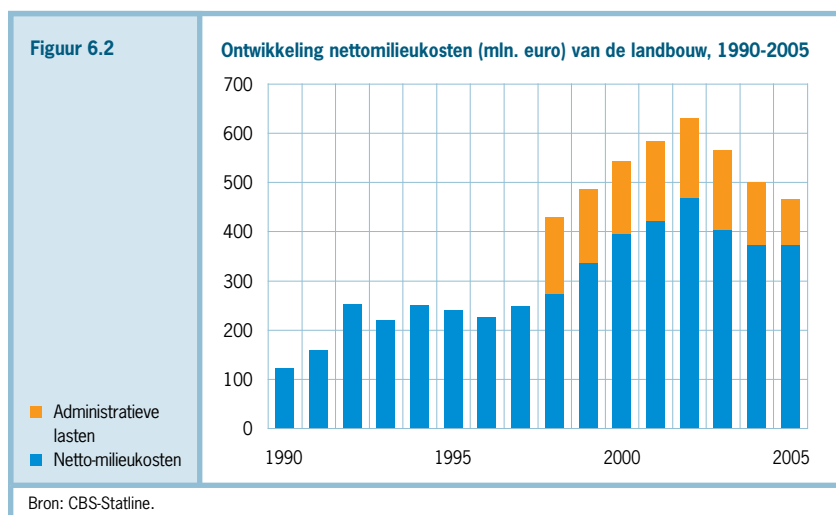
De milieudruk van de Nederlandse land- en tuinbouw is vanaf de tweede helft van de jaren tachtig aanzienlijk gedaald, ondanks de groei van de productie (figuur 6.1). Dat geldt ook voor niet in de figuur weergegeven onderdelen van de milieubelasting, zoals het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen (tabel 6.3) en de uitstoot van broeikasgassen (tabel 6.4). De laatste jaren lijkt de verbetering op verschillende punten te vertragen; tussen 2001 en 2006 verliep de reductie van diverse emissies vanuit de agrarische sector duidelijk langzamer dan in de vijf jaar daarvoor (Van Zeijts et al., 2007: 12). In de volgende paragrafen wordt hierop nader ingegaan.

In een evaluatie van de verduurzaming van de landbouw over de afgelopen jaren concludeert het MNP dat de milieudruk de laatste jaren is verminderd, maar dat het twijfelachtig is of de lange termijn doelstellingen uit het vierde Nationale Milieubeleidsplan (NMP4) gehaald zullen worden (Van Zeijts et al., 2007). Volgens het MNP lijken de ambities van de sector om verdergaande milieuwinst te realiseren, niet te zijn toegenomen. Voor een deel heeft dit te maken met ontwikkelingen in het milieubeleid. Dit is sinds 2001 weinig aangescherpt en er is onduidelijkheid en onzekerheid geweest rond de verdere ontwikkeling van het beleid, bijvoorbeeld voor mest (Van Zeijts et al., 2007: 8).

Milieukosten landbouw relatief hoog

Wellicht speelt bij de terughoudendheid van de sector ook het oplopen van de milieukosten een rol, waarmee de vermindering van de milieubelasting gepaard ging

(figuur 6.2). In 2005 bedroegen deze kosten (exclusief administratieve lasten) bruto 565 mln. euro (bron: CBS-Statline). Dat was ongeveer tweemaal zo hoog als tien jaar te voren. De laatste paar jaar gaven trouwens een daling te zien, vooral doordat de kosten van mestafvoer omlaag gingen. Ruim 40% van de bruto milieukosten hing samen met de mest- en ammoniakregels. Door de aanscherping van het mestbeleid gaan de kosten van mestafvoer stijgen (zie §6.5), waardoor mogelijk ook de totale milieulasten zullen toenemen.

Na aftrek van milieusubsidies (ruim 190 mln. euro) bedroegen de netto milieukosten (inclusief de administratieve lasten) in 2005 ongeveer 465 mln. euro. Dit kwam overeen met ruim 5% van de bruto toegevoegde waarde van de sector. Dat is ruwweg tweemaal zo hoog als het aandeel van de landelijke milieukosten in het binnenlands product. Tussen 1998 (voor eerdere jaren ontbreken gegevens over administratieve lasten) en 2003 lagen de administratieve lasten samenhangend met het milieubeleid voor de landbouw rond 160 mln. euro per jaar, in 2005 was dat teruggelopen tot ruim 90 mln. euro. Een groot deel van deze lasten hangt samen met het mineralenaangiftesysteem (MINAS).

6.2 MILIEUDRUK VOEDINGSMIDDELENINDUSTRIE

Het aandeel van de voedings- en genotmiddelenindustrie in enkele belangrijke onderdelen van de milieudruk ligt in dezelfde orde van grootte als het aandeel in de toegevoegde waarde van het bedrijfsleven. Alleen bij de afvalproductie is dit aandeel aanzienlijk groter (tabel 6.1). Dat hangt uiteraard samen met de aard van het productie proces: een flink deel van de grondstoffen die deze bedrijfstak gebruikt is niet geschikt voor

Tabel 6.1

Aandeel (%) voedings- en genotmiddelenindustrie in milieubelasting en toegevoegde waarde, 2002 – 2005

Milieuthema	2002	2003	2004	2005 (v)
Broeikaseffect	2,3	2,4	2,3	2,0
Verzuring	0,6	0,7	0,6	1,0
Vermesting	4,0	3,8	4,1	4,0
Afval, voor hergebruik ^a	16,3	17,5	17,5	18,0
Afval, na hergebruik ^b	9,8	9,3	4,2	5,0
Toegevoegde waarde bedrijfsleven	3,2	3,1	2,6	3,0

a 2002 = 2001 enz.;

b schatting LEI, op basis gegevens CBS-Statline.

Bron: MNP/CBS, Milieucompendium, diverse jaren.

Tabel 6.2

Nettomilieulasten (mln. euro) voedings- en genotmiddelenindustrie ^a, 2000-2005

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Nettomilieulasten	267	291	306	306	309	306
<i>Idem, in procenten bruto toegevoegde waarde</i>	2,7	2,8	2,8	2,7	2,7	2,8

a Alleen bedrijven met 10 of meer werknemers.

Bron: CBS-Statline.

(menselijke) consumptie. Van de reststoffen wordt overigens een aanzienlijk deel hergebruikt, onder meer in het veevoer en de laatste jaren ook voor energieproductie. Wanneer men rekening houdt met het hergebruik, komt het aandeel van de voedingsmiddelenindustrie in de afvalberg aanzienlijk lager uit.

Het aandeel van de voedingsmiddelenindustrie in de diverse onderdelen van de milieudruk blijft in de loop der jaren tamelijk stabiel. Dat wijst erop dat deze bedrijfstak qua milieu-inspanningen redelijk in de pas loopt met de rest van het bedrijfsleven.

De milieulasten van deze bedrijfstak zijn de laatste jaren opmerkelijk stabiel (tabel 6.2). In relatie tot de toegevoegde waarde zijn deze lasten voor de voedingsmiddelenindustrie ongeveer even hoog als voor het gehele bedrijfsleven, maar slechts half zo hoog als in de agrarische sector (vgl. §6.1).

6.3 GEWASBESCHERMING

Het gebruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen is in Nederland tussen het midden van de jaren tachtig en de eeuwwisseling ongeveer gehalveerd. De laatste jaren zet de daling echter niet door, maar is eerder sprake van een

Tabel 6.3

Verbruik van gewasbeschermingsmiddelen in de land- en tuinbouw, 1984-2007

Categorie	Verbruik (mln. kg actieve stof)							
	1984-88	1995	2000	2002	2004	2005	2006	2007(r)
Grondontsmetting	10,25	2,39	1,40	1,20	1,17	1,41	1,49	1,60
Onkruidbestrijding	4,60	3,98	3,50	3,32	3,59	3,50	3,28	3,50
Schimmelbestrijding	4,45	4,49	4,93	3,73	4,39	4,39	4,14	4,90
Insectenbestrijding	0,69	0,55	0,29	0,24	0,25	0,21	0,20	0,20
Overige	1,31	1,20	1,26	1,21	1,26	1,20	1,35	1,60
Totaal *	21,30	12,61	11,38	9,70	10,66	10,70	10,46	11,80

a Inclusief een beperkte hoeveelheid voor toepassing in openbaar groen, op verhardingen en particulier gebruik.

Bron: Plantenziektkundige Dienst/Regeling administratieve voorschriften gewasbeschermingsmiddelen (RAG); 2007: raming LEI op basis gegevens Nefyto.

stijgende tendens (tabel 6.3). Afgezien van schommelingen door weersomstandigheden, wordt het verbruik van chemische middelen vooral bepaald door de teeltwijze, het toegelaten middelenpakket en verschuivingen tussen teelten. In de meeste teelten is het verbruik van chemische middelen per hectare tussen 1997-1998 en 2004-2005 verminderd (Boone et al., 2007), nadat ook in de periode daarvoor al een daling was opgetreden. Het effect daarvan is voor een deel ongedaan gemaakt door een uitbreiding van teelten waarin veel middelen worden gebruikt. De middelen tegen schimmels hebben het grootste aandeel in het totale verbruik (tabel 6.3). Wellicht kan door betere preventie, gebruik van minder gevoelige gewassen, verbeterde bestrijdingsmethoden en andere vormen van schimmelbestrijding, bijvoorbeeld met ultraviolet licht in aardappelen en uien, het verbruik van deze middelen in de toekomst substantieel verlaagd worden (Gooijer et al., 2007; Knuivers, 2007).

Milieubelasting gewasbescherming fors gedaald

De milieubelasting door chemische middelen hangt niet alleen af van de verbruikte hoeveelheid, maar evenzeer van de samenstelling van het middelenpakket en van de manier van toepassen. Tussen 1998 en 2005 is de milieubelasting van het oppervlaktewater met 86% verminderd, waarmee de tussendoelstelling (75% reductie) uit de Nota Duurzame Gewasbescherming (LNV, 2004) ruimschoots werd gehaald. De daling was naar schatting voor driekwart het gevolg van maatregelen ter beperking van het wegwaaien van stoffen bij het spuiten, die grotendeels voortvloeiden uit het Lozingenbesluit Open Teelt en Veehouderij uit 2000. De rest hing samen met de aanpassing van het pakket aan toegelaten middelen (RIVM, 2006). Het overgrote

deel van de genoemde daling werd gerealiseerd in de jaren 1998-2001. Daarna trad een duidelijke vertraging op, waardoor onzeker is of de einddoelstelling (95% reductie in 2010) tijdig zal worden bereikt (Van Eerdt en van Zeijts, 2007).

Ondanks de reductie van de emissies wordt nog regelmatig geconstateerd dat de concentratie van gewasbeschermingsmiddelen in het oppervlaktewater de desbetreffende normen overschrijdt (MNP, 2007b:120/123). Overigens is niet alleen de agrarische sector daar debet aan.

Het gemiddelde verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen per hectare cultuurgrond (exclusief grasland) schommelt de laatste jaren rond 11 kg. In het algemeen is het verbruik in de tuinbouw hoger dan in de akkerbouw. Het gemiddelde verbruik in de glastuinbouw ligt de laatste jaren tussen 15 en 20 kg per ha (Boone et al., 2007: 83). Dat is een enorme daling ten opzichte van het midden van de jaren tachtig, toen het gemiddelde verbruik meer dan 120 kg per ha bedroeg (ibidem). Op dit punt zijn de doelstellingen van het GlaMi-convenant uit 1997 al bereikt. Volgens dit convenant zou het middelenverbruik in de glasgroenteteelt in 2010 met 88% moeten zijn verminderd ten opzichte van het midden van de jaren tachtig, en in de glassierteelt met 72%. Het aantal milieubelastingspunten - waarbij rekening wordt gehouden met de hoeveelheid actieve stof en de mate van schadelijkheid van de gebruikte middelen - per ha in de glasgroenteteelt was in 2005 ongeveer een derde lager dan in 2001/2003, maar in de sierteelt onder glas deed zich een stijging voor (Boone et al., 2007: 84).

Nieuwe wet gewasbeschermingsmiddelen van kracht

Het Nederlandse beleid inzake de gewasbescherming ligt in grote lijnen vast in de Nota Duurzame Gewasbescherming (LNV, 2004). Hoofddlijn is dat het gebruik van chemische middelen zoveel mogelijk wordt beperkt, waarbij het economisch perspectief voor de sector behouden blijft. Een van de instrumenten hierbij is het gewasbeschermingsplan dat iedere teler moet opstellen.

De toelating van gewasbeschermingsmiddelen wordt in Nederland geregeld in de Wet Gewasbeschermingsmiddelen en Biociden, die medio 2007 van kracht is geworden. Deze wet verving de Bestrijdingsmiddelenwet uit 1962, die inmiddels vele malen was gewijzigd. Een centrale rol bij de toelating van chemische middelen vervult het College voor de Toelating van Gewasbeschermingsmiddelen en Biociden (Ctgb, vroeger CTB). De Nederlandse regels inzake de toelating van middelen sluiten de laatste jaren aan bij de EU-regels. Rond 2000 was het Nederlandse beleid strenger, wat werd gemotiveerd met het relatief hoge middelenverbruik per hectare en met de grote kwetsbaarheid van het milieu vanwege het vele water. In de loop van de jaren negentig is het aantal toegelaten stoffen teruggebracht van ruim 300 tot iets minder dan 200. Volgens het agrarisch bedrijfsleven was het beschikbare

pakket daardoor te krap geworden en werd de concurrentieverhouding met omliggende landen verstoord. Het beleid is toen versoepeld. Vanaf 2001 neemt het aantal toegelaten middelen weer toe; eind 2006 bedroeg het ongeveer 230.

Op grond van een uitspraak van het College van Beroep voor het Bedrijfsleven moest een groot aantal gewasbeschermingsmiddelen door het Ctgb opnieuw worden beoordeeld. Eind 2007 was deze herbeoordeling afgerond, met als uitkomst dat ongeveer 2% van de beoordeelde middelen niet langer wordt toegelaten en dat voor ongeveer de helft de toepassing wordt beperkt (LNV, 2007a). Door deze aanscherpingen kunnen er enkele knelpunten optreden in bepaalde teelten, onder meer bramen, bessen en kersen. Overigens mag de minister van Landbouw in beperkte mate vrijstellingen verlenen om deze knelpunten op te lossen.

In de EU is een nieuwe ontwerpverordening voor de toelating van gewasbeschermingsmiddelen in behandeling. De versie die is aangenomen door het Europese Parlement kent zulke strenge criteria, dat volgens de Europese koepelorganisatie van de agrochemische industrie 75% van de op dit moment toegelaten middelen kan wegvallen (Nefyto, 2007). Zo'n inkrimping van het middelenpakket zou ingrijpende gevolgen hebben voor de land- en tuinbouw. De Europese Commissie gaat niet akkoord met de door het Parlement aangenomen versie. De ministers van de lidstaten moeten de ontwerpverordening nog bespreken.

6.4 ENERGIE EN BROEIKASGASSEN

6.4.1 ONTWIKKELING EMISSIES EN BROEIKASGASBELEID

In 2006 bedroegen de emissies van broeikasgassen uit de Nederlandse land- en tuinbouw ongeveer 30 mln. kg lachgas (N_2O), 415 mln. kg methaan (CH_4) en ruim 8,5 mln. ton kooldioxide (CO_2). Omdat de bijdrage aan het broeikaseffect per kg van de eerstgenoemde twee gassen veel hoger is dan van CO_2 , liggen de verhoudingen bij omrekening naar CO_2 -equivalenten duidelijk anders (tabel 6.4). De emissie van lachgas is voor het grootste deel afkomstig van (kunst)mest en die van methaan van herkauwers (80%) en de opslag van mest. De CO_2 -emissie is vooral afkomstig van de glastuinbouw, waar dit gas vrijkomt bij de verwarming en belichting van kassen. Naar schatting heeft de grondgebonden veehouderij een aandeel van ongeveer 44% in de totale broeikasgasemissie van de agrarische sector en de glastuinbouw circa 25% (Van Zeijts et al., 2007: 21).

Terwijl de totale nationale emissie met 7-8% afnam, is de emissie van broeikasgassen door de primaire agrarische sector sinds 1995 met bijna 20% verminderd en ten opzichte van 1990 met ongeveer 15%. De inkrimping van de veestapel onder invloed van melkquotering en mestbeleid leverde hieraan de belangrijkste

Tabel 6.4

Emissie (mrd. kg CO₂-equivalenten) van broeikasgassen door de land- en tuinbouw ^a, 1990-2006

	1990	1995	2000	2002	2004	2005	2006(v)
Kooldioxide (CO ₂), station. bronnen	8,5	8,5	7,6	7,4	7,1	7,1	7,1
Kooldioxide (CO ₂), werktuigen	1,2	1,6	1,5	1,4	1,4	1,5	1,4
Methaan (CH ₄)	10,5	10,4	9,1	8,7	8,8	8,8	8,7
Distikstofoxide ('lachgas', N ₂ O)	11,5	12,7	10,9	9,9	9,6	9,6	9,6
Totaal	31,7	33,2	29,1	27,4	26,9	27,0	26,8
<i>Idem, in procenten nationaal totaal</i>	<i>14,8</i>	<i>14,7</i>	<i>13,6</i>	<i>12,7</i>	<i>12,4</i>	<i>12,8</i>	<i>12,8</i>

a Alleen emissies die binnen de sector tot stand komen; conform IPCC-richtlijnen; zonder correcties voor temperatuurschommelingen; exclusief emissies visserij.

Bron: CBS-Statline, bewerking LEI.

bijdrage. De CO₂-uitstoot van de glastuinbouw vertoonde eveneens een dalende lijn. De Nederlandse taakstelling in het kader van het Kyoto-akkoord is een vermindering van de emissie van broeikasgassen met 6% tussen 1990 en 2012. Zoals aangegeven heeft de agrarische sector hieraan al een meer dan evenredige bijdrage geleverd. De laatste jaren is de daling van de broeikasgasemissies vanuit deze sector echter vrijwel tot stilstand gekomen. Zijn aandeel in de totale nationale emissie, dat tussen 1990 en het begin van deze eeuw en dalende lijn liet zien, neemt dan ook niet verder af (tabel 6.4).

Reductiedoelstellingen worden aangescherpt

Vanwege de verwachte gevolgen van de klimaatsverandering, zoals een toenemend overstromingsgevaar en een vermindering van de biodiversiteit, zijn in de afgelopen jaren doelstellingen geformuleerd die veel verder gaan dan het Kyoto-akkoord. Zo stelt de EU voor dat de ontwikkelde landen in 2020 30% minder broeikasgassen uitstoten dan in 1990 (MNP, 2007b: 76 e.v.). In ieder geval wil de EU zelf de emissie in 2020 met 20% verminderd hebben ten opzichte van 1990. Dat gaat aanzienlijk verder dan de verplichting die de EU heeft op grond van het Kyoto-akkoord, namelijk een reductie van 8% in 2012.

De EU wil dit bereiken door een forse energiebesparing, een grootschalige opslag van CO₂, het aandeel hernieuwbare energie in 2020 op 20% te brengen en voor te schrijven dat de transportbrandstoffen dan voor minstens 10% uit biobrandstof bestaan. Voor 2007 is dat 2% en voor 2010 5,75%. Naast een reductie van de CO₂-emissie hebben duurzame energiebronnen het voordeel dat de afhankelijkheid van een beperkt aantal olie- en gasleveranciers vermindert. De Nederlandse regering sluit zich voor wat betreft het aandeel van duurzame energie aan bij de EU en streeft naar een emissiereductie van 30% in 2020. Er bestaat

enige twijfel over de haalbaarheid van deze doelstellingen (zie Menkveld, 2007).

Een nieuw element is dat ook voor de land- en tuinbouw concrete reductiedoelstellingen gaan gelden. Volgens recente afspraken in EU-verband moet de uitstoot van CO₂ van deze sector in 2020 met 16% verminderd zijn ten opzichte van 2005 (*Agrarisch Dagblad*, 24-1-2008). Dat komt neer op een emissieplafond van ongeveer 6 mln. ton (vgl. tabel 6.4). Daarnaast wil het kabinet de landelijke emissie van andere broeikasgassen, vooral CH₄ en N₂O, met 25-30% verminderen (VROM, 2007a). Daarbij kan de agrarische sector, waaruit ongeveer de helft van deze emissies afkomstig is, niet buiten schot blijven. Ook indirect kan deze sector te maken krijgen met het voorgenomen klimaatbeleid, bijvoorbeeld doordat de milieukosten van goederenvervoer worden verwerkt in de transportprijs (VROM, 2007a: 36). Aangezien ongeveer een derde van het vervoer per vrachtwagen betrekking heeft op agrarische producten, kan dit substantiële gevolgen hebben (Brouwer et al., 2004: 35).

Veelheid van instrumenten

Zowel door de EU als nationaal is inmiddels een veelheid van instrumenten ontwikkeld om deze doelstellingen te bereiken. Daarbij gaat het onder andere om voorschriften (bijvoorbeeld inzake de bijmenging van biobrandstoffen in transportbrandstoffen), convenanten (zoals het GLAMI-convenant met de glastuinbouw), subsidies (zoals de MEP-subsidies voor onder meer warmtekrachtkoppeling), fiscale faciliteiten (zoals de VAMIL-regeling voor milieu-investeringen) en de handel in CO₂-emissierechten. Andere onderdelen van het overheidsbeleid hebben een reductie van de emissie van broeikasgassen als neveneffect. Voor de agrarische sector gaat het daarbij vooral om de melkquotering en het mestbeleid, die samen een neerwaarts effect hebben op de totale emissie van bijna 1 mln. kg CO₂-equivalenten (MNP, 2007b: 193). Het kabinet heeft aangekondigd dat bij afschaffing van de melkquotering moet worden voorkomen dat de uitstoot van broeikasgassen opnieuw gaat groeien (VROM, 2007a: 40).

Handel in CO₂-emissierechten wordt gezien als een kosteneffectieve mogelijkheid om de uitstoot van broeikasgassen terug te dringen (zie ook Rekenkamer, 2007). De eerste ronde van de officiële, op EU-niveau geregelde handel in deze rechten liep van 2005 tot 2007 en had alleen betrekking op de industrie en de energiesector. De werkelijke emissie van de onder het regime vallende bedrijven bleef de afgelopen jaren beneden het, nogal ruimhartig vastgestelde, plafond van de toegekende rechten. Daardoor ontstond een overschot en daalde de prijs van de rechten tot een zeer laag peil. Voor de volgende periode (2008-2012) zijn de plafonds ongeveer 10% lager dan voor de eerste periode (MNP, 2007b: 71). Naar verwachting zal dat tot schaarste aan emissierechten leiden, zodat de prijs ervan stijgt en bedrijven gestimuleerd worden de emissie te beperken. Er is inderdaad de laatste tijd sprake van oplopende prijzen voor CO₂-rechten (www.emissierechten.nl). In de nieuwe ronde doen meer bedrijven mee

dan in de vorige, waaronder een kleine honderd glastuinbouwbedrijven (EZ/VRM/SenterNovem, 2007).

6.4.2. DE LANDBOUW ALS ENERGIEPRODUCENT

Bij het streven naar een groter aandeel van duurzame energie is een belangrijke rol weggelegd voor de agrarische sector. Behalve aan het plaatsen van windmolens en het installeren van zonnepanelen op staldaken, valt te denken aan het benutten van aardwarmte en het opvangen van zonne-energie in kassen (zie §6.4.3). Veel aandacht krijgt ook de energieproductie uit biomassa, hetzij in de vorm van vloeibare transportbrandstoffen, hetzij in de vorm van gas, hetzij voor de productie van warmte of elektriciteit. Voor een deel gaat het hierbij om afvalstoffen, zoals plantenresten, hout en mest, maar ook bijvoorbeeld frituurvet en slachtafval. Agrariërs kunnen hiervan profiteren door hogere opbrengsten van (bij)producten of lagere kosten voor afval- en mestverwijdering. Een en ander wijst in de richting van een meer gedecentraliseerde energieopwekking, die wel nieuwe eisen stelt aan de betreffende transportnetwerken. Zo doen zich problemen voor bij de levering van kleinschalig opgewekte elektriciteit, doordat het elektriciteitsnet te weinig capaciteit heeft.

Energie uit reststromen

Niet alleen de agrarische sector als zodanig, maar ook de voedings- en genotmiddelen-industrie brengt een aanzienlijke hoeveelheid bijproducten voort, die ingezet kunnen worden voor biobrandstoffen. Naar schatting gaat het om zo'n 7,5 mln. ton (Bondt en Meeusen, 2008). In theorie zou daaruit de voor 2007 beoogde 2% biotransportbrandstoffen ongeveer geproduceerd kunnen worden, maar daarvoor moeten eerst nieuwe technieken worden ontwikkeld. Daarnaast laat de continuïteit van het aanbod te wensen over. Andere toepassingen, zoals vergisting zijn vaak aantrekkelijker. Genoemde auteurs concluderen dan ook dat de beschikbare reststromen in het algemeen niet aantrekkelijk zijn voor de productie van bio-ethanol, maar voor een deel wel voor biodiesel (Bondt en Meeusen, 2008). Zij verwachten dat de productie van biobrandstoffen weinig ingrijpende gevolgen zal hebben voor de veevoersector. Weliswaar komen er alternatieve toepassingsmogelijkheden voor een deel van de huidige reststromen die nu in veevoer worden verwerkt, maar er ontstaan ook omvangrijke nieuwe reststromen. Zo komen bij de productie van biodiesel of bio-ethanol raapzaadschroot, respectievelijk eiwitrijke graandelen beschikbaar, die bruikbaar zijn voor veevoer (ibidem, blz. 28).

Verscheidende ondernemingen in de agribusiness zijn al bezig met installaties voor het vergisten van afval, onder meer slachtafval (Boerderij, 2007a). Eind 2007 waren in Nederland naar schatting ongeveer 100 vergistingsinstallaties op land- en tuinbouw-

bedrijven in bedrijf en in Duitsland meer dan 3.000 (Trouw, 2007). Vooral onder veehouders is veel belangstelling voor vergisting van mest, samen met andere (afval-) producten. De ervaringen daarmee lijken tamelijk positief: de uitstoot van het broeikasgas methaan vermindert, dankzij de opgewekte energie gaat de emissie van CO₂ omlaag, en het restproduct ('digestaat') kan worden aangewend als vervanger van kunstmest (Biewenga et al., 2008). Daarmee wordt ook een bijdrage geleverd aan de oplossing van het mineralenprobleem (zie §6.5). Minpunt is dat dergelijke installaties tot dusver alleen min of meer rendabel zijn op grote bedrijven. Er wordt gewerkt aan een nieuwe generatie vergisters, die ook voor kleinere bedrijven toepasbaar zouden zijn (Nieuwe Oogst, 2007a). Er moet rekening mee worden gehouden dat een massale introductie van mestvergisting de prijsverhoudingen kan beïnvloeden, in die zin dat de prijzen van het digestaat omlaag gaan en de prijzen van de aan te voeren afvalproducten omhoog.

Energiegewassen vergen veel grond

De mogelijkheden voor de teelt van gewassen voor energieproductie zijn in Nederland beperkt vanwege de geringe oppervlakte en de hoge grondprijzen (zie bijvoorbeeld Annevelink et al., 2006; LNV, 2006). Daarom ligt het meer voor de hand dat Nederland biomassa of biobrandstof gaat importeren.

Over de vraag of dit evenzeer geldt voor de EU, zijn de meningen verdeeld. Zo zal volgens Banse et al. (2008) bij 10% bijmengverplichting in 2020, meer dan de helft van de benodigde biobrandstof uit import moeten komen. Ook het MNP komt tot de conclusie dat de 10%-doelstelling alleen haalbaar is door aanzienlijke hoeveelheden biobrandstoffen of biomassa van buiten de EU te importeren (MNP, 2008a). Daarentegen zijn er volgens berekeningen van het ECN in het kader van het Refuel-project, binnen de EU voldoende mogelijkheden om de genoemde doelstelling te realiseren, zelfs bij gebruik van conventionele gewassen (oliegewassen voor biodiesel en suikerbieten en granen voor bio-ethanol) en de huidige technologie (ECN, 2008). Vooral in Oost-Europese landen is een aanzienlijke verhoging van de productie per hectare mogelijk. Daardoor zou een uitbreiding van het bouwlandareaal niet nodig zijn.

Afgezien van de nadelige gevolgen voor landschap, natuur en biodiversiteit, levert omzetting van bos, grasland of natuurgebieden in bouwland, zoveel verlies van koolstof in de bodem op dat de beoogde reductie van de broeikasgassen wordt teniet gedaan (ECN, 2008). Ook aan een omvangrijke invoer van biomassa of biobrandstof uit andere delen van de wereld, kleven volgens het MNP zoveel bezwaren (verlies biodiversiteit, nadelen voor de voedselvoorziening) dat de genoemde doelstelling heroverwogen moet worden (MNP, 2008a: 12; zie ook: MNP, 2007a: 99 e.v.). Onder andere energieproductie uit palmolie, die vaak gepaard gaat met grootschalige ontbossing in de tropen, is omstreden (MNP, 2007b:70). Energieproductie uit de jatropa-noot, die goed

gedijt op arme gronden, of uit suikerriet, zou uit duurzaamheidsoogpunt minder ongunstig scoren (SNM, 2008; Boerderij, 2008a). Inmiddels betwijfelt ook het Europese Parlement of de 10%-doelstelling voor 2020 wel gehandhaafd moet worden (Trouw, 2008). Er zijn door de EU criteria opgesteld, waaraan de productie van biomassa moet voldoen, wil ze als duurzaam kunnen worden aangemerkt (MNP, 2007b: 82). Een van de criteria is dat de CO₂-emissie per saldo, dus rekening houdend met de fossiele energie die voor productie en transport nodig is, minstens 35% lager is dan bij fossiele brandstoffen.

Biobrandstof levert beperkte bijdrage aan reductie broeikasgasemissie

Daar voor de teelt van energiegewassen vrij veel fossiele energie nodig is, levert hij slechts een beperkte bijdrage aan de reductie van de broeikasgasemissie, zeker als dit wereldwijd wordt gezien (ECN, 2008; MNP, 2007b: 81). Er zou wel een aanmerkelijke verbetering kunnen worden bereikt door energiebesparing in de kunstmestindustrie (Menkveld, 2007: 35/36). De tweede generatie biobrandstoffen, die voornamelijk gemaakt zou worden uit reststoffen en hout- of grasachtige planten, kan per hectare veel meer biobrandstof leveren, gebruikt weinig of geen fossiele inputs en draagt daardoor meer bij aan de reductie van de CO₂-emissie. De hiervoor noodzakelijke technische en infrastructurele vernieuwingen laten echter nog enige tijd op zich wachten (MVO, 2007 en 2008; MNP, 2007a). Het MNP wijst erop dat ook voor de tweede generatie biobrandstoffen vrij veel grond nodig is, zodat ook daarbij concurrentie met andere belangen (voedselvoorziening, natuur) kan optreden (MNP, 2007a: 104). Overigens zou met behulp van algen per hectare nog veel meer biobrandstof kunnen worden geproduceerd (Worldwatch Institute, 2008). Het gebruik van biomassa voor energie- en/of elektriciteitsproductie is in het algemeen uit milieuoogpunt gunstiger, dan wanneer er eerst een (vloeibare) brandstof van wordt gemaakt (MNP, 2007b: 82). Tot dusver vergt de productie van biobrandstof aanzienlijke steun van de overheid, hetzij door subsidies of fiscale faciliteiten, hetzij doordat de consument c.q. de automobilist verplicht wordt deze brandstof af te nemen (LNV, 2006). Wanneer de olieprijs op het huidige hoge niveau blijven, kan deze steun waarschijnlijk verminderen.

6.4.3 GLASTUINBOUW EN ENERGIE

Zoals eerder is aangegeven, heeft de glastuinbouw binnen de agrarische sector het grootste aandeel in de uitstoot van CO₂ als zodanig. Deze emissie omvat trouwens minder dan een derde van de totale broeikasgasemissie van de agrarische sector (tabel 6.4). De glastuinbouw is, mede onder druk van de overheid, al geruime tijd bezig om het verbruik van energie en daarmee de uitstoot van CO₂ terug te dringen. Tot voor kort was de doelstelling vooral om de hoeveelheid energie per eenheid

product te verminderen. Volgens het GLAMI-convenant van 1997 zou er op dit punt in 2010 een verbetering moeten zijn bereikt van 65% ten opzichte van 1980. In 2006 was een verbetering gerealiseerd van ongeveer 55% (Van der Velden en Smit, 2007). De laatste jaren verbetert de energie-efficiency sneller dan in de jaren negentig. De verbetering werd bereikt met energiebesparende investeringen, zoals schermen en warmtepompen.

Een andere doelstelling is dat duurzame energie in 2010 een aandeel heeft van 4% in de totale energiebehoefte van de glastuinbouw. In 2005 was dit aandeel, ondanks een relatief snelle groei, nog slechts 0,4% (Van der Velden en Smit, 2007: 51).

Veel aandacht, zowel van het bedrijfsleven als van de overheid, krijgen de (semi-) gesloten kassen. Deze ingrijpende innovatie komt er op neer dat in de zomerperiode warmte wordt opgeslagen in diep grondwater, die in de winter weer kan worden gebruikt voor de gewassen. Door de kas min of meer gesloten te houden, zouden warmte-verliezen sterk beperkt kunnen worden en zou een energiebesparing van tientallen procenten kunnen worden gerealiseerd. Er zijn inmiddels enkele van deze kassen gebouwd. Op termijn zouden kassen zelfs warmte voor woningen of bedrijven kunnen gaan leveren, maar dat vergt wel de nodige infrastructurele en ruimtelijke aanpassingen.

De laatste jaren verschuift in het kader van het klimaatbeleid de aandacht van energie-efficiency naar emissiereductie. Een vermindering van de hoeveelheid energie per eenheid product betekent niet zonder meer dat de totale CO₂-uitstoot vermindert. Dat hangt af van de ontwikkeling van het productievolume. In de eerste helft van de jaren negentig gaf de totale CO₂-emissie van de glastuinbouw een stijging te zien. Daarna trad, bij een beperkte groei van de productie, een geleidelijke daling op (Van der Velden en Smit, 2007: 51). In 2006 bedroeg de CO₂-uitstoot - exclusief de uitstoot die samenhangt met de levering van elektriciteit - 5,7 mln. ton (ibidem, blz. 26). Dat is duidelijk lager dan de streefwaarde van 6,6 mln. ton die enkele jaren geleden is afgesproken (ibidem, blz. 15). Inmiddels heeft de sector in een convenant met de Stichting Natuur en Milieu zich voor 2020 verplicht tot een emissiereductie met 45% ten opzichte van 1990 (Nieuwe Oogst, 2007b), wat neerkomt op een 'streefplafond' van 3,5-4 mln. ton.

Door de sector en de overheid wordt gewerkt aan een verevenings- c.q. handels-systeem in emissierechten, dat op een of andere manier gekoppeld zou moeten worden aan het eerdergenoemde EU-handelssysteem (§6.4.1) voor emissierechten. De verdeling van de emissierechten binnen de glastuinbouw roept lastige vragen op. Het ziet er naar uit dat kleinere bedrijven er buiten zullen blijven, om de administratieve rompslomp binnen de perken te houden. Na aansluiting op het EU-systeem kan de glastuinbouw vrijkomende emissierechten verkopen aan andere deelnemende bedrijven. Het is echter de vraag of dat binnen afzienbare tijd aantrekkelijk is. Zo vermelden Bunte et al. (2007) dat de marginale kosten voor CO₂-reductie in de glastuinbouw al snel

oplopen tot 75 euro per ton uitgespaarde CO₂-emissie. Momenteel liggen de prijzen voor CO₂-emissierechten in het Europese handelssysteem in de orde van 20-25 euro per ton (www.emissierechten.nl). Dat is dus lager dan de reductiekosten. Bij de huidige stand van zaken zouden glastuinders dus voordeliger emissierechten kunnen aankopen dan zelf energiebesparende maatregelen treffen. Wanneer de prijzen van emissierechten fors gaan stijgen of wanneer nieuwe, goedkopere technische mogelijkheden voor emissiereductie beschikbaar komen, kan dat beeld veranderen.

6.5 MEST EN MINERALEN

Sinds het begin van het mest- en mineralenbeleid in het midden van de jaren tachtig is de totale mestproductie in Nederland met ruim een kwart verminderd. Dit ging gepaard met een daling van de aanvoer van mineralen naar landbouwgrond, die voor fosfaat werd versterkt door de verlaging van het fosfaatgehalte van het veevoer (tabel 6.5). Tegelijk ging ook het verbruik van kunstmest omlaag; tegenwoordig is de gemiddelde kunstmestgift zelfs duidelijk lager dan rond 1970. De afvoer van mineralen is ook gedaald, maar minder dan de aanvoer, zodat de overschotten aanzienlijk zijn verminderd. De laatste vijf jaar lopen de mineralenoverschotten per hectare niet verder terug (Van den Ham et al., 2007c). De pieken in de overschotten in 2003 en 2006 hebben waarschijnlijk vooral te maken met een verminderde afvoer door lagere opbrengsten als gevolg van droogte. Door de verminderde aanvoer van mest en door de verlaging van de gehalten van

Tabel 6.5		Stikstof- en fosfaatbalans van de Nederlandse cultuurgrond, 1970-2006								
	1970	1986	1990	1995	2000	2003	2004	2005	2006 (v)	
Stikstof (kg/ha)										
Aanvoer, totaal	332	508	459	472	394	353	351	344	338	
w.o. dierlijke mest	133	241	239	252	205	187	179	183	179	
kunstmest	185	249	201	201	169	146	150	140	139	
Afvoer	167	243	248	228	212	191	215	200	180	
Vershil aan/afvoer	165	265	211	244	182	161	136	144	158	
Idem, index 1970=100	100	161	128	148	110	98	82	87	96	
Fosfaat (kg/ha)										
Aanvoer, totaal	135	176	153	140	125	112	102	108	106	
w.o. dierlijke mest	80	128	108	101	87	79	75	77	75	
kunstmest	50	41	37	32	32	27	21	25	25	
Afvoer	50	73	71	64	68	60	67	64	55	
Vershil aan/afvoer	85	103	82	76	57	52	35	44	50	
Idem, index 1970=100	100	121	96	89	67	61	41	52	59	
Bron: MNP – www.milieuennatuurcompendium.nl.										

Bron: MNP – www.milieuennatuurcompendium.nl.

koper en zink in het varkensvoer, is ook de belasting van de bodem met zware metalen substantieel verminderd (Boone et al., 2007: 47). In samenhang met de vermindering van de mineralenverliezen vertoont ook de concentratie van stikstof in het grondwater een dalende lijn, al is deze vooral in de zandgebieden in het oosten en zuiden nog te hoog (MNP, 2007b: 116 e.v.). In 2015 zal naar verwachting nog 40% van de zandgronden niet aan de normen voldoen. Mede vanwege na-ijleffecten blijft het fosfaatgehalte in het grondwater de komende jaren stijgen; pas rond 2015 wordt een stabilisatie verwacht (Willems et al., 2008). Overigens zijn de nutriënten-emissies van de industrie en van rioolzuiveringsinstallaties sterker gedaald dan die vanuit de landbouw (MNP, 2007b: 121).

Gebruiksnormen geleidelijk scherper

Zoals eerder beschreven (zie bijvoorbeeld LEB 2006: 93 e.v.) is het Nederlandse mineralenbeleid onder invloed van een uitspraak van het Europese Hof in 2006 omgezet van een verliesnormensysteem in een gebruiksnormensysteem. Een van de normen betreft de maximale aanvoer van stikstof uit dierlijke mest naar grasland; normaliter is dat 170 kg per hectare. Mede op grond van onderzoeksresultaten hebben overheid en bedrijfsleven met succes bij de Europese Commissie een derogatie bepleit. Op grond daarvan mogen Nederlandse veehouderijbedrijven, waarvan ten minste 70% van de oppervlakte bestaat uit grasland, per hectare 250 kg stikstof uit mest van graasdieren aanvoeren. Voor 2008 hebben ongeveer 24.000 bedrijven een verzoek ingediend voor derogatie. De huidige mogelijkheid voor derogatie loopt tot en met 2009; het al dan niet verlengen hangt waarschijnlijk vooral af van het verloop van het nitraatgehalte in het grondwater. Een voorwaarde bij de derogatieverlening was, dat de productie van zowel stikstof als fosfaat in dierlijke mest niet hoger zou uitkomen dan in 2002 (Van den Ham en de Hoop, 2007: 41). Dat komt er op neer dat de Nederlandse veestapel maximaal 483.000 ton stikstof en 172.000 ton fosfaat mag produceren.

Onder de nieuwe wet zijn de gebruiksnormen voor stikstof geleidelijk aangescherpt; zo is de maximale stikstofgift voor grasland (met beweiding) op kleigrond verlaagd van 345 kg/ha in 2006 naar 325 kg/ha in 2008. De concentratie van nitraat in het grondwater in de zandgebieden, vooral in het zuiden van het land, voldoet nog niet aan de normen. Daarom worden voor enkele gewassen (o.m. consumptieaardappelen en maïs) in die gebieden de normen in 2008 en 2009 verder verlaagd (LNV, 2007b). Er bestaat enige twijfel of deze aanpassingen afdoende zullen zijn om aan de doelstellingen van de EU-Nitraatrichtlijn te voldoen (MNP, 2008b). Aan de andere kant zijn veel agrarische ondernemers van mening dat een aanscherping van de normen niet meer mogelijk is (Termeer et al., 2007: 11).

Door verlaging van de normen moeten veehouders meer mest buiten het bedrijf

afzetten. Tegelijk wordt de ruimte op akkerbouwbedrijven kleiner, onder meer doordat op kleigrond tussen 15 september en 1 februari geen mest meer mag worden uitgereden. Wel kan de akkerbouw het gebruik van kunstmest verder beperken (MNP, 2007b: 118). Onzekerheid over de precieze gehalten en de werking van dierlijke mest zijn voor akkerbouwers redenen om niet de maximaal mogelijke hoeveelheid dierlijke mest af te nemen (Van den Ham et al., 2007a: 17).

De fosfaatsnormen zullen de komende jaren zodanig worden aangescherpt, dat in 2015 'evenwichtsbemesting' is gerealiseerd. In de praktijk betekent dit dat het overschot beperkt blijft tot 5 kilogram per hectare (LNV, 2007c). Daardoor zal de binnenlandse afzetruimte voor fosfaat afnemen van 198 mln. kg in 2006 tot 146 mln. kg in 2015 (MNP, 2007c: 5). Er zal naar verwachting een 'fosfaatoverschot' ontstaan, dat oploopt tot 13 mln. kg per jaar in 2015, ondanks de in gebruikname van een grote verbrandingsinstallatie van pluimveemest in 2008 en een toenemende afzet buiten de Nederlandse landbouw (Luesink et al., 2008; LNV, 2007b). De oplossing wordt gezocht in een beperking van de mineralenproductie door aanpassing van de veevoeding en in het stimuleren van mestverwerking zodat het eindproduct kan dienen als kunstmestvervanger.

Zowel ten aanzien van de fosfaatsnormen als de stikstofnormen wordt nagedacht over een grotere differentiatie (LNV, 2007b). Daarbij kan meer rekening worden gehouden met verschillen in grondsoort, gewas, opbrengend vermogen etcetera. Dat is gunstig voor de betrokken bedrijven en voor het draagvlak, maar het systeem wordt wel ingewikkelder en wellicht minder goed handhaafbaar.

Mestbeleid geëvalueerd

Omdat het nieuwe beleid minder stimulansen bevat voor efficiencyverbetering in de mineralenaanwending en de veehouders meer mest moeten afvoeren, zijn de kosten ervan aanzienlijk hoger dan van het vroegere beleid (De Hoop et al., 2004). In 2006 waren de kosten voor mestafvoer naar schatting al 120 mln. euro hoger dan in 2005, vooral als gevolg van hogere afzetkosten per ton mest (Van den Ham et al., 2007a: 15). Ongeveer de helft van dit bedrag vormt inkomen voor akkerbouwers (MNP, 2007c: 107).

Uit de evaluatie van het mestbeleid blijkt verder dat circa de helft van de melkveebedrijven in 2006 mest moest afvoeren vanwege een te hoge stikstofproductie in dierlijke mest. Zonder derogatie was dat op 95% van alle melkveebedrijven het geval geweest (Van den Ham et al., 2007a). De normen voor fosfaat en voor de totale stikstofaanwending vormen voor melkveebedrijven voornamelijk een minder beperkende factor dan de gebruiksnorm voor stikstof uit dierlijke mest. Een deel van de bedrijven die vanwege de laatstbedoelde normen dierlijke mest moet afvoeren, heeft wel ruimte om extra kunstmest aan te kopen. Deze situatie

vormt voor de betrokkenen een bron van ergernis en is ook uit milieuoogpunt ongewenst. Gezien de dreigende stijging van de mestafzetkosten en/of een groei van de mestoverschotten bij aanscherping van de normen na 2009, lijkt het gewenst om in het beleid de vermindering van de excretie van de dieren en de substitutie van kunstmest door dierlijke mest te bevorderen (Van den Ham et al., 2007a). Dit probleem wordt groter wanneer na 2009 de derogatie niet meer onverkort zou worden voortgezet.

Dierrechten niet vervroegd afgeschaft

De totale hoeveelheid varkens- en pluimveerechten, omgerekend in kg fosfaat, is tussen 2002 en 2006 afgenomen met respectievelijk 7% en 9%, vooral door afroaming bij overdracht (Van den Ham en de Hoop, 2007: 34). In de beide concentratiegebieden van de varkens- en pluimveehouderij in het zuiden en het oosten van het land, daalde het aantal rechten wat sterker dan in de rest van Nederland. De feitelijke ontwikkeling van het aantal dieren loopt niet parallel met die van het aantal rechten, doordat de benutting van de toegekende rechten is toegenomen. Dat was vooral het geval buiten de concentratiegebieden. Daardoor is het aantal dieren in de rest van Nederland gegroeid, terwijl zich met name in het concentratiegebied 'Oost' een daling voordeed. Het aantal varkens was daar in 2006 meer dan 30% lager dan in 2001 (Van den Ham en de Hoop, 2007: 52). De totale mineralenproductie van de varkensstapel was in 2006 nauwelijks lager dan in 2002, maar die van de pluimveestapel en van de verder ingekrompen melkstapel wel. Daardoor bleef de totale mineralenproductie achter bij de eerdergenoemde plafonds. De mineralenexcretie per dier is de laatste jaren nauwelijks verminderd.

In de wet is vastgelegd dat de dierrechten in 2015 verdwijnen, dus ongeveer gelijktijdig met de afschaffing van de melkquotering. Dit kan, ondanks de verwachte stijging van de mestafzetkosten, leiden tot een toename van de mineralenproductie van meer dan 10% (ibidem, blz. 13). Het eerdergenoemde mineralenplafond zou dan worden overschreden. Omdat er, zeker op korte termijn, geen alternatieve beleidsinstrumenten zijn te vinden om de doelstellingen van het mineralenbeleid binnen bereik te houden, achten genoemde auteurs het niet mogelijk om het stelsel van dierrechten voor 2015 te beëindigen (ibidem, blz. 14). Deze conclusie wordt onderschreven door de minister van LNV (LNV, 2007b). Zelfs voor de periode na 2015 is het de vraag of er voldoende andere mogelijkheden zijn om het mineralenprobleem binnen aanvaardbare grenzen te houden, tenzij men erin slaagt de excretie per dier substantieel te verlagen (zie ook MNP, 2007c: 114).

Gevolgen kaderrichtlijn water hangen af van uitvoering

Volgens de Europese Kaderrichtlijn Water (KRW) moet een goede ecologische en chemische kwaliteit van het grond- en oppervlaktewater worden gerealiseerd (MNP, 2007b: 121). In beginsel moet dit doel bereikt worden in 2015, maar een uitloop tot 2027 is mogelijk. De nadere uitwerking van deze globale doelstelling wordt voor een belangrijk deel aan de lidstaten overgelaten, die daarbij rekening kunnen houden met verschillen in uitgangssituatie en met mogelijke economische schade. In 2009 moet deze uitwerking zijn geconcretiseerd. Het ziet er naar uit dat voor de meeste Nederlandse wateren niet voor strenge normen gekozen zal worden.

Voor de gebieden die vallen onder de EU-Vogel- en Habitatrichtlijn zal dat, conform de EU-regels, wel het geval zijn. Het hangt sterk van de uitvoering van de KRW af welke gevolgen deze uiteindelijk heeft voor de landbouw; duidelijk is wel dat deze richtlijn geen versoepeling van de vigerende nationale beleidsdoelstellingen toelaat. In ieder geval moet de fosfaatbelasting van het oppervlaktewater verder omlaag (MNP, 2007b: 122). Zelf wanneer in 2015 de beoogde fosfaat-evenwichtsbemesting is gerealiseerd, zal vanwege de langdurige naijl-effecten in 2027 pas in ongeveer de helft van de landbouwsloten en -beken de gewenste fosfaatconcentratie zijn bereikt (MNP, 2007c: 13). Om te vermijden dat de KRW tot te hoge kosten leidt, wordt sterk ingezet op innovatie, zoals nieuwe bedrijfssystemen (V&W, 2006). Het MNP is van mening dat deze aanpak “een aanzienlijk afbreukrisico voor het tijdig halen van de KRW-doelen” inhoudt (MNP, 2007b: 123).

6.6 AMMONIAK

De landbouw is verantwoordelijk voor ruim 40% van de totale verzurende emissie in Nederland. Daarbij gaat het om de uitstoot van stikstofoxiden, maar vooral om ammoniak (NH_3) vanuit de veehouderij. Sinds het midden van de jaren tachtig vertoont de ammoniakemissie een dalende lijn, met dien verstande dat de laatste jaren een stagnatie optreedt (zie figuur 6.1). In 2006 bedroeg deze emissie ongeveer 120 mln. kg. Dat was zo'n 45% lager dan in 1980. Van die 120 mln. kg was ongeveer 60 mln. kg afkomstig uit de rundvee- en schapenhouderij en ruim 30 mln. kg uit de varkenshouderij (Van Zeijts et al., 2007). De rest kwam uit andere veehouderijsectoren en uit kunstmest (Boone et al., 2007).

Behalve door de inkrimping van de veestapel, is de ammoniakemissie in de jaren negentig vooral afgenomen door het verplicht emissiearm uitrijden van mest. De laatste jaren speelt met name de opkomst van emissie-arme stallen een rol. Interessant is dat van tijd tot tijd onderzoeksresultaten worden gepresenteerd, die er op wijzen dat bij een eiwitarm en vezelrijk dieet in de melkveehouderij ook bij het ‘klassieke’ bovengronds uitrijden de ammoniakemissie aanzienlijk kan worden beperkt (zie bijvoorbeeld Stuiver, 2008).

Beleidsdoelstelling voor 2010 haalbaar?

In het kader van de NEC-richtlijn zou Nederland in 2010 maximaal 128 mln. kg NH_3 mogen uitstoten. Voor de landbouw komt dat neer op hoogstens 114 mln. kg. Volgens het MNP kan deze doelstelling worden gehaald, maar zeker is dit niet (MNP, 2007b: 130/131). In het *Vierde Nationaal Milieubeleidsplan* (VROM, 2001) is voor 2010 als inspanningsverplichting vastgelegd dat de totale ammoniakemissie hoogstens 100 mln. kg mag bedragen, wat voor de landbouw neerkomt op 86 mln. kg. Deze doelstelling lijkt niet haalbaar; zelfs als dat wel het geval was, zou nog een aanzienlijk deel van de natuurgebieden onvoldoende worden beschermd.

Een van de onzekerheden is of de verplichting tot emissiearme huisvesting van varkens en kippen per 2010 voor alle bedrijven wordt gehandhaafd. De sector heeft gevraagd om enkele jaren uitstel in verband met het van kracht worden van EU-richtlijnen voor dierenwelzijn in 2012 (kippen) en 2013 (varkens). Grote bedrijven die vallen onder de IPPC-richtlijn - dat wil zeggen met meer dan 40.000 kippen, 750 zeugen of 2.000 vleesvarkens - moeten in principe vanaf 1 november 2007 aan strenge emissienormen voldoen, hoewel daarop inmiddels ook uitzonderingen mogelijk zijn (VROM, 2007b). Voor grondgebonden melkvee-bedrijven bestaat geen verplichting tot emissiearme huisvesting, maar wordt getracht de ammoniakuitstoot te beperken door aanpassing van het voeder. Het ureumgetal van de melk vormt daarvoor een indicator. In 1999 lag dit getal op ruim 29 mg per 100 gram en de laatste jaren schommelt het rond 25 mg. Het streven is een ureumgetal van 20 mg (Boone et al., 2007: 118/119).

Zonering rond natuurgebieden

De ruimtelijke component van het ammoniakbeleid is voornamelijk geregeld in de Wet Ammoniak en Veehouderij (WAV). Daarin wordt een zonering gehanteerd ter bescherming van (zeer) kwetsbare natuurgebieden. Bedrijven binnen deze zones moeten aan strenge emissienormen voldoen. Wanneer ze voor een deel van het bedrijf de emissie sterk weten terug te brengen, bijvoorbeeld met een luchtwasser, mogen ze zogenaamde interne saldering toepassen. Dan hoeven niet alle stallen aan dezelfde strenge normen te voldoen. Luchtwassers halen, afhankelijk van het type, 70 tot 95% van de ammoniak en fijn stof uit de lucht die uit de stal komt. Ze vergen echter forse investeringen, gebruiken vrij veel energie, de luchtkwaliteit binnen de stal verbetert niet, er komt veel spoelwater bij vrij en bij een deel ervan is zwavelzuur nodig (Van Dam en de Haan, 2007).

Als uitvloeisel van de EU-Vogel- en Habitatrichtlijn zijn op grond van de wet Natuurbeheer begin 2007 een aantal gebieden, zogenaamde Natura-2000 gebieden, aangewezen waarvoor beheersplannen moeten worden vastgesteld zodanig dat de natuurdoelstellingen worden gerealiseerd (zie ook §5.3.3).

Een onderdeel van die plannen is de maximale ammoniakdepositie die voor deze gebieden acceptabel is. Voor minder intensieve graasdierbedrijven gelden geen beperkingen, van de intensievere graasdierbedrijven kunnen vooral bedrijven binnen 1 kilometer van het natuurgebied beperkingen ondervinden (Van Bommel et al., 2007a). Vooruitlopend op de vaststelling van de beheersplannen was een concept Toetsingskader ammoniak Natura 2000 opgesteld, waaraan de aanvragen voor milieuvergunningen van veehouderijbedrijven zouden worden getoetst. Een vergunning voor uitbreidingsplannen zou alleen worden gegeven als de depositie binnen nauwe grenzen blijft. Onlangs heeft de Raad van State geoordeeld dat het Toetsingskader te weinig zekerheid biedt dat natuurwaarden in Natura 2000-gebieden niet worden aangetast, waarmee het Toetsingskader van de baan is (Boerderij, 2008b; LNV, 2008b). Er is een Taskforce ingesteld die een alternatieve oplossing moet vinden.

6.7 VEEHOUDERIJ, VLEESCONSUMPTIE EN MILIEU

In de voorgaande paragrafen is naar voren gekomen dat de veehouderij een belangrijke bijdrage levert aan enkele milieuproblemen: de klimaatverandering (lachgas, methaan, zie §6.4.1), de mineralenoverschotten (§6.5) en de verzuring (ammoniak-emissie, §6.6). Naast het dierenwelzijn vormt de milieubelasting een van de punten van de toenemende kritiek op de (moderne) veehouderij. De groei van de kritiek kwam onder andere tot uiting in de komst van de Partij voor de Dieren in het parlement, in de totstandkoming van een film over de dierlijke productie ('Meat, the Truth') en in het eerste Burgerinitiatief in de Tweede Kamer. Dit initiatief beoogde de intensieve veehouderij in Nederland te halveren en de overblijvende dieren min of meer overeenkomstig de normen van de biologische veehouderij te huisvesten. Het initiatief is door de Tweede Kamer verworpen, omdat de gevolgen voor de Nederlandse economie en voor de schatkist omvangrijk zouden zijn en de voordelen voor het milieu beperkt (MNP-CPB, 2007). Daarnaast bieden EU-kaders en WTO-afspraken weinig ruimte om veehouders een passende vergoeding te geven voor de structureel hogere kostprijs die uit de aanpassingen zou voortvloeien.

Minister streeft naar duurzame veehouderij

De minister van Landbouw streeft er naar dat de Nederlandse veehouderij binnen 15 jaar in alle opzichten duurzaam is (LNV, 2008a). Dat houdt onder meer in dat de emissies van broeikasgassen, ammoniak, fijn stof en geur 'vergaand geminimaliseerd' zijn. De "voer-mest kringlopen zijn grotendeels gesloten op bedrijfs-, nationaal of Noordwest-Europees niveau" (LNV, 2008a: 3). Dit laatste moet kennelijk niet absoluut worden genomen, want de minister voegt er meteen aan toe: "Het veevoer dat van

buiten die regio wordt geïmporteerd is gegarandeerd duurzaam geproduceerd.” (ibidem, blz. 4).

Zoals eerder in dit hoofdstuk aangegeven, is de milieubelasting van de veehouderij de afgelopen decennia duidelijk verminderd, zij het dat het tempo de laatste jaren lijkt te vertragen. Om de bovenbedoelde, nogal ambitieus geformuleerde doelstellingen binnen 15 jaar te bereiken, zal een substantiële versnelling van dit tempo noodzakelijk zijn. Om dat te bereiken zet de minister vooral in op systeeminnovaties, zoals nieuwe huisvestingssystemen en energiebesparing. In het kader van het project ‘Zien is geloven’ wordt getracht praktische mogelijkheden te vinden om de uitstoot van broeikasgassen door de veehouderij te verminderen (Boerderij, 2007b). Vooral de mogelijkheden om de voederrantsoenen aan te passen krijgen daarbij aandacht.

Daarnaast zal een verantwoorde consumptie worden gestimuleerd, onder meer door etikettering en voorlichting. Maatregelen om de vleesconsumptie neerwaarts te beïnvloeden zijn voorlopig niet te verwachten (LNV, 2007d). De ‘hamvraag’ blijft - zeker wereldwijd gezien - of door innovatie en efficiencyverbetering de milieubelasting per dier zodanig kan worden gereduceerd, dat de totale milieubelasting van de veehouderij omlaag gaat, ondanks een forse groei van de productie.

De inzet van financiële instrumenten blijft in de visie van de minister hoofdzakelijk beperkt tot het stimuleren van innovatie en van duurzame investeringen. Een heffing op vlees om de (groei van de) consumptie af te remmen of premies voor duurzaam producerende veehouders, zoals voorgesteld in het genoemde Burgerinitiatief, vormen geen onderdeel van de in de ministeriële visie genoemde instrumenten. In de literatuur worden heffingen en premies (‘financiële prikkels’) vaak wel gezien als geschikte instrumenten om gedrag(sverandering) te beïnvloeden (zie bijvoorbeeld MNP, 2007a). In het geval van een heffing op vlees worden echter vraagtekens gezet bij de effectiviteit (MNP, 2007a: xviii) en bij de uitvoerbaarheid (MNP/CPB, 2007: 65/66).

Veehouderij belast mondiaal milieu

Ook wereldwijd gezien komt er meer aandacht voor de milieunadelen van de veehouderij, mede omdat deze een sterke groei vertoont, die zich naar verwachting de komende decennia zal voortzetten. In 2050 zal de mondiale vleesconsumptie ongeveer twee keer groot zijn als in 1990 (Steinfeld et al., 2006). Het aandeel van de totale veehouderij (dus de productie van vlees, melk, wol en eieren) in de wereldwijde emissies van broeikasgassen wordt door de FAO geschat op 18%, vooral door de uitstoot van lachgas en methaan (Steinfeld et al., 2006). Daarnaast heeft de veehouderij een groot aandeel in mineralenemissies naar bodem en water en gebruikt deze sector verhoudingsgewijs veel water en veel grond (zie ook World Bank, 2005; Worldwatch Institute, 2004). Voor de productie van een kilo graan is 1.500 liter water nodig, voor een kilo pluimveevlees 6.000 liter en voor een kilo rundvlees 15.000 liter

(Unesco, 2003). Van de 50 mln. km² die wereldwijd in gebruik zijn voor landbouw, is zo'n 40 mln. km² bestemd voor veehouderij: 35 mln. km² grasland en 5 mln. km² voor de teelt van veevoer (MNP, 2007a, blz. 64). Inmiddels verdwijnt ongeveer 40% van de wereldgraanoogst in dierenmagen (Aiking en de Boer, 2007). Het relatief grote grondgebruik, met alle nadelen van dien voor natuur en biodiversiteit, hangt voor een deel samen met de weinig efficiënte manier waarop dierlijke producten worden voortgebracht. Voor een kilogram dierlijk eiwit in rundvlees is mondiaal gezien gemiddeld tien keer zoveel grond nodig als voor een kilogram plantaardig eiwit (ibidem). Voor kippenvlees zijn de verhoudingen veel gunstiger: per kilocalorie uit kip is slechts ongeveer 2,5 zoveel land nodig als voor een kilocalorie graan (ibidem).

Er moet wel rekening mee worden gehouden dat een deel van de dierlijke productie gebaseerd is op rest- en afvalproducten, die niet geschikt zijn voor menselijke consumptie. Ook is een deel van het graasland in de wereld voor weinig andere doeleinden te gebruiken dan voor de productie van rund- of schapenvlees. Deze nuanceringen nemen niet weg dat dierlijke productie vrijwel altijd een groter beroep doet op schaarse inputs dan plantaardige. Daarom zou een vermindering van de consumptie van dierlijk eiwit, eventueel gecompenseerd met een toename van het verbruik van plantaardig eiwit (de zogenaamde 'eiwittransitie'), bijdragen aan een meer duurzame omgang met de hulpbronnen van de aarde (zie bijv. LNV, 2007d).

Tegenover de genoemde nadelen van de dierlijke productie staat dat deze belangrijk bijdraagt in de eiwitvoorziening van de mens en dat ze een grote economische betekenis heeft. Zo zijn wereldwijd 1,3 mrd. mensen - 20% van de wereldbevolking - betrokken bij de dierlijke productie (Steinfeld et al., 2006: 271).

6.8 AFVAL

In 2000 werd de top van de Nederlandse afvalberg bereikt. Sindsdien loopt de afvalproductie geleidelijk terug (tabel 6.6). Voor een deel kan dit te maken hebben met de geringe economische groei. Inmiddels wordt bijna 85% van het afval nuttig gebruikt; in 1990 was dat nog maar circa 60%. In de statistieken wordt verbranden niet als een 'nuttige toepassing' gezien.

De afvalproductie van de voedingsmiddelenindustrie vertoont de laatste jaren eveneens een dalende lijn. Bijna de helft van het afval van de V&G-industrie komt voor rekening van de groenten- en fruitverwerking. Het hergebruik van V&G-afval nadert de 95%, waardoor het aandeel van deze bedrijfstak in de hoeveelheid afval dat verbrand of gestort wordt, aanzienlijk lager is dan in de bruto afvalproductie.

De totale afvalproductie (exclusief mest) van de land- en tuinbouw, die een aandeel heeft van circa 4% in de nationale afvalproductie, vertoont de laatste jaren eveneens een licht dalende tendens (tabel 6.6). In 2005 werd meer dan 99% van dit afval,

Tabel 6.6

Vrijkomen en bestemming van afval (mln. ton), 1990-2005

	1990	1995	2000	2002	2004	2005 (v)
Nationaal totaal	50,92	52,77	63,24	62,54	60,78	60,19
w.v. nuttige toepassing (hergebruik)	31,36	38,44	50,93	49,85	50,42	50,46
verbranden/storten/lozen	19,57	14,33	12,32	12,69	10,35	9,73
Voedingsmiddelenindustrie, totaal ^a	-	-	10,13	9,70	8,44	8,1
w.v. nuttige toepassing (hergebruik)	-	-	9,45	8,46	8,01	7,66
verbranden/storten/lozen	-	-	0,68	1,24	0,43	0,44
Land- en tuinbouw (exclusief mest)	2,34	2,41	2,50	2,45	2,39	2,33
w.v. nuttige toepassing (hergebruik)	1,96	2,03	2,45	2,42	2,36	2,31
verbranden	0,08	0,08	0,04	0,02	0,01	0,01
storten/lozen	0,31	0,31	0,01	0,01	0,01	0,01

a Voor 1990 en 1995 zijn geen vergelijkbare cijfers beschikbaar wegens definitiewijziging; cijfers 2004 en 2005 niet geheel vergelijkbaar met voorgaande jaren.

Bron: MNP/CBS, Milieucompndium; CBS-Statline; SenterNovem/Afval Overleg Orgaan.

waartoe ook stro en wegbermmaaisel worden gerekend, hergebruikt. In 1990 was dat nog maar 84%. Een verdere toename van het hergebruik van agrarisch afval is nauwelijks mogelijk. Wel is denkbaar dat een groter deel van het agrarisch afval gebruikt gaat worden voor energieproductie, in plaats van de huidige vorm van hergebruik. Een dergelijke verschuiving zal zich alleen voordoen als dat economisch aantrekkelijk is. Overigens zijn voor een deel van de agrarische reststromen ook andere aanwendingsmogelijkheden mogelijk, bijvoorbeeld in de chemische en farmaceutische industrie of als grondstof voor verpakkingsmateriaal. In jaren met uitbraken van besmettelijke veeziekten of incidenten rond voedselveiligheid, moeten vaak dieren worden vernietigd en stijgt de niet nuttig aangewende hoeveelheid afval. Zo werd in 2003 bijna 60.000 ton aan pluimvee en eieren vernietigd in verband met de vogelpest. Afgezien van stro, levert de champignonteelt de grootste bijdrage aan de agrarische afvalberg (SenterNovem, 2005). Daarnaast hebben de fruitteelt (takhout) en de glastuinbouw een belangrijk aandeel (plantenresten, resten van de substraatteelt).

6.9 VERDROGING

Verdroging vormt een belangrijke bedreiging voor het behoud van natuurwaarden (MNP, 2007b: 114). In 2004 werd de oppervlakte die aan verdroging onderhevig was, geschat op ruim 400.000 ha (IPO/RIZA, 2005). Daarvan had circa 285.000 ha de hoofdfunctie natuur. Met een afdoende aanpak van de verdroging zou naar

schatting een bedrag van 2 mrd. euro gemoeid zijn (MNP, 2007b: 132). De hoge kosten vormen een belangrijke reden waarom het antiverdrogingsbeleid slechts moeizaam van de grond komt en waarom de doelstellingen tot dusver niet worden gehaald. Recente berichten in de landbouwpers, die er op neerkomen dat volgens nieuw onderzoek de ernst van de verdroging is overschat, worden door de Minister van LNV tegengesproken (LNV, 2008c).

In 2006 en 2007 hebben de Provincies zogenaamde TOP-lijsten vastgesteld van natuurgebieden waar de verdroging voor 2015 tot aanvaardbare proporties moet zijn teruggedrongen. In totaal gaat het om een kleine 90.000 ha. Volgens het MNP bestaat de kans dat dit beleid tekort schiet om in 2015 te voldoen aan de Kaderrichtlijn Water (MNP, 2007b: 132).

Om de verdroging van natuurgebieden terug te dringen is het vaak nodig dat de grondwaterstand in omliggende zones wordt verhoogd. Dat kan nadelige gevolgen hebben voor de landbouw in die zones. Naar schatting is dit aan de orde op 7% van de oppervlakte landbouwgrond en zou het gaan om een financieel nadeel tussen 25 en 100 mln. euro per jaar (MNP, 2007b: 135). Een systeem van vergoedingen op basis van extra kosten en/of gederfde opbrengsten is het meest geschikt om de betrokken agrariërs voor deze schade te compenseren (Van Bommel et al., 2007b). Bij zo'n systeem is vooral van belang om strijdigheid met de EU-regels inzake staatssteun te vermijden.

Structuur primaire land- en tuinbouw

7

Kernpunten:

- schaalvergroting vooral in niet-grondgebonden sectoren
- grote maatschappelijke weerstand tegen megastallen in de veehouderij
- is ontwikkeling speciale bedrijventerreinen voor megastallen een oplossing?
- zorgen over slecht imago werk in land- en tuinbouw bij jongeren
- forse stijging agrarische grondprijs, voorbode nieuwe zeepbel?
- onteigenen maakt natuurbeleid mogelijk duurder
- pachtersbond wil aanpassingen in het nieuwe pacht prijsensysteem
- prijs melkquotum bereikt voorlopig dieptepunt
- beleid dierenwelzijn afstemmen met andere landen
- afnemers hebben grote invloed op invoeren maatregelen dierenwelzijn

7.1 BEDRIJFSSTRUCTUUR

7.1.1 ONTWIKKELING AANTAL BEDRIJVEN

Het aantal geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven met een omvang van minimaal 3 nge is in 2006-2007 met 2.700 afgenomen, een daling van 3,4% (tabel 7.1). Dat komt overeen met de gemiddelde jaarlijkse vermindering tussen 2000 en 2005 (3,2%). In de akkerbouw nam het aantal bedrijven in vergelijking met voorgaande jaren vrij sterk af (6,6%), onduidelijk is waarom. Na de forse sanering van de intensieve veehouderij tussen 2000 en 2003, door de opkoopregelingen om het mestoverschot te verminderen en de matige bedrijfsresultaten, is het aantal bedrijven in deze sector na 2003 vrijwel gelijk gebleven. De toch al vrij sterke afname van het aantal glastuinbouw- en champignonbedrijven kreeg in de afgelopen twee jaar nog een versnelling, de daling was meer dan 7%. Vanaf 2000 komt dat neer op een krimp van meer dan een derde. De vermindering van het aantal opengrondstuinbouw-, melkvee-, overige graasdier- en gecombineerde bedrijven in 2007 ligt op het gemiddelde van de periode 2000-2005.

Tabel 7.1

Land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfstype, 1990-2007

	Aantal bedrijven					Verschil (%) 2006-2007
	1990	1995	2000	2006	2007 (v)	
Glastuinbouw- en champignonbedrijven	11.032	10.048	8.424	5.941	5.504	-7,4
Opengrondstuinbouwbedrijven	13.162	12.004	10.364	8.528	8.242	-3,4
Akkerbouwbedrijven	16.258	14.650	13.749	12.171	11.366	-6,6
Melkveebedrijven	39.553	33.296	26.820	19.697	18.899	-4,1
Overige graasdierbedrijven	17.499	20.255	18.974	19.101	18.991	-0,6
Intensieve veehouderijbedrijven	13.082	11.549	9.663	6.923	7.009	1,2
Gecombineerde bedrijven	14.317	11.525	9.489	7.074	6.730	-4,9
Land- en tuinbouwbedrijven, totaal	124.903	113.327	97.483	79.435	76.741	-3,4

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

7.1.2 SCHAALVERGROTING

De schaalvergroting - bedrijfsbeëindiging van vooral kleinere bedrijven en bedrijfsvergroting - heeft zich in 2007 verder doorgezet. De afname van het aantal bedrijven zat in dat jaar volledig bij de bedrijven kleiner dan 150 nge (bijna 3.000 bedrijven). Het aantal bedrijven groter dan 150 nge groeide licht met bijna 300; deze bedrijfsomvang komt in 2007 overeen met circa 125 melkkoeien (zonder jongvee en voedergewassen), 3.400 vleesvarkens, 1 ha losse tomaten of 185 ha winterarwe. Ook over een langere periode bezien is de afname van het aantal bedrijven het grootst in de categorie tot 70 nge. Het aantal kleine bedrijven daalde sinds 1980 met 65%; de daling was het sterkst bij de melkvee- en glastuinbouwbedrijven (tabel 7.2).

Tabel 7.2

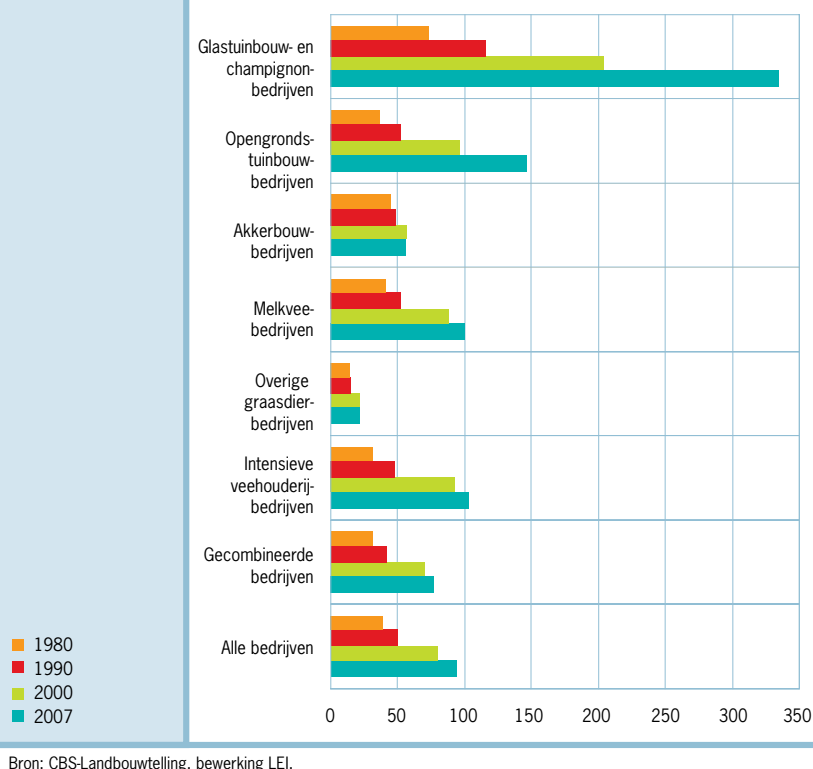
Land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfsomvang, 1990-2007

	Klein		Midden		Groot	
	<70 nge		70-150 nge		>150 nge	
	1980	2007 (v)	1980	2007 (v)	1980	2007 (v)
Glastuinbouw- en champignonbedrijven	7.133	1.180	3.649	1.185	951	3.139
Opengrondstuinbouwbedrijven	13.150	4.144	1.456	2.020	361	2.078
Akkerbouwbedrijven	13.766	8.260	2.657	2.208	300	898
Melkveebedrijven	51.822	5.408	7.843	11.002	371	2.489
Overige graasdierbedrijven	9.810	17.950	177	870	16	171
Intensieve veehouderijbedrijven	12.909	2.991	812	2.697	146	1.321
Gecombineerde bedrijven	16.332	4.306	1.217	1.469	116	955
Land- en tuinbouwbedrijven, totaal	124.922	44.239	17.811	21.451	2.261	11.051

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Figuur 7.1

Ontwikkeling gemiddelde bedrijfsomvang (nge) naar bedrijfstype, 1980-2007

Van de hier onderscheiden sectoren kende per saldo de glastuinbouw (inclusief champignon-bedrijven) de sterkste schaalvergroting. Zo steeg het aandeel van de grotere bedrijven in deze sector van 8% in 1980 tot 57% in 2007. Ook de ontwikkeling van de gemiddelde bedrijfsomvang (in nge) laat zien hoe sterk de schaalvergroting binnen de glastuinbouw is geweest (figuur 7.1).

Verschillen in ontwikkeling per deelsector

Aan het proces van schaalvergroting ligt een complex van factoren ten grondslag. In de kern komt het erop neer dat het voor individuele boeren aantrekkelijk is - als een van de vele aanbieders veelal prijsnemer - om mee te gaan in technische, veelal arbeidsbesparende, ontwikkelingen. De technische ontwikkeling wordt in belangrijke mate gedreven door de prijsverhoudingen tussen de verschillende productiefactoren en richt zich op het verminderen van de inzet van de relatief dure productiefactor. Op die manier is het mogelijk de

productiekosten te verlagen en het inkomen te vergroten of op peil te houden.

Globaal gesproken verliep de schaalvergroting het snelste in de niet-grondgebonden veehouderij (Bruchem en Silvis, 2008). Zo steeg het gemiddelde aantal varkens op alle bedrijven met varkens van circa 35 midden jaren zestig, tot ongeveer 1.200 in 2007; het gemiddelde aantal legkippen nam in dezelfde periode toe van 170 tot 20.000 stuks (ibid.). In de grondgebonden veehouderij en in de plantaardige sectoren is de schaalvergroting in een veel langzamer tempo gegaan. In de jaren zestig had een bedrijf met rundvee gemiddeld 24 runderen, tegen 98 in 2004. De bedrijfsomvang van een bedrijf met akkerbouw groeide in deze periode van gemiddeld 5,5 ha tot 18 ha (ibid.). In de snelle ontwikkeling van de varkenshouderij speelt de zogenaamde ontmenging van bedrijven een rol. Begin jaren zeventig waren de grondgebonden bedrijven al veel meer gespecialiseerd. In de melkveehouderij kwam bijvoorbeeld in 1970 bijna een kwart van de productie van gespecialiseerde bedrijven, in de akkerbouw lag het aandeel op 40% en in de tuinbouw zelfs boven de 70% (LEB 1972, p. 48). In de varkenshouderij was in 1970 slechts ruim 5% van de productie afkomstig van gespecialiseerde bedrijven en werden varkens nog grotendeels gehouden op bedrijven waar ook de melkveehouderij van groot belang was. Ook in de ontwikkeling van de pluimveehouderij speelt dit een rol, zij het in mindere mate. De snellere groei van de schaal van de bedrijven in de niet-grondgebonden sectoren laat zich mede verklaren uit deze niet-grondgebondenheid. Voor de grondgebonden bedrijven is de beschikbaarheid van grond in Nederland de beperkende groeifactor; in de niet-grondgebonden sectoren is dankzij arbeidsbesparende investeringen - denk aan de legbatterij - eenvoudiger een schaa sprong te maken.

7.1.3 MEGABEDRIJVEN EN MEGASTALLEN

Een klein deel van de bedrijven groeit door naar een omvang die veel groter is dan het 'normale' gezinsbedrijf. Dergelijke bedrijven worden wel aangeduid als 'megabedrijven', waarbij de ondergrens - arbitrair - is gelegd bij 500 nge (zie bijvoorbeeld RLG, 2006). Tussen 1980 en 2007 is het aantal megabedrijven toegenomen van circa 100 tot ruim 1.600. Het leeuwendeel is glastuinbouw (61%) en opengrondstuinbouwbedrijven (21%). In de glastuinbouw heeft een megabedrijf, afhankelijk van de teelt, een kassencomplex dat 3 ha of meer beslaat. Bij de andere bedrijfstypen beperkt het aantal megabedrijven zich tot enkele tientallen. Zo waren er in 2007 ongeveer 60 megabedrijven in de intensieve veehouderij. Het grootste deel van de megabedrijven ligt in de provincies Noord- en Zuid-Holland, Noord-Brabant en Limburg (figuur 7.2).

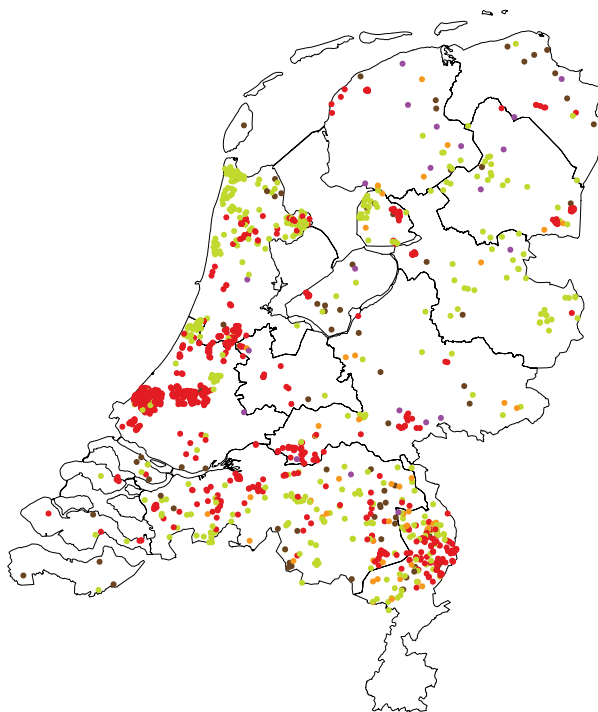
Maatschappelijke discussie over megastallen

De maatschappelijke discussie over deze bedrijven concentreert zich de laatste maanden op de intensieve veehouderij en dan met name op de megastallen. De term megastal

Figuur 7.2

Megabedrijven naar bedrijfstype, 2006

- Glastuinbouw en champignons
- Opengrondstuinbouw
- Intensieve veehouderij
- Melkvee en overige graasdieren
- Akkerbouw en gecombineerd

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

wordt in een tweetal studies gebruikt wanneer meer dan 300 nge van dezelfde diersoort zijn gehuisvest op één locatie; bij een megabedrijf kan sprake zijn van verschillende nevenvestigingen van een bedrijf - ieder op zich niet per definitie mega - die samen een megabedrijf vormen (Gies et al., 2007; Van der Peet et al., 2008).

Er zijn verschillende rapporten verschenen waarin de gevolgen voor milieu, landschap, dierenwelzijn en volksgezondheid van megastallen zijn onderzocht (zie RLG, 2008a; Zeijts et al., 2008; Van der Peet, 2008). Ultgezonderd het aspect van de volksgezondheid - grotere bedrijven zouden de kans op van dier op mens overdraagbare ziekten kunnen vergroten - komen de onderzoekers tot de conclusie dat er geen grote bezwaren klevan aan megastallen. Het is met name de afruil van lokale lasten versus regionale baten die zorgt voor de discussie die nu is ontstaan. Lokaal immers kan een megastal tot meer overlast leiden, bijvoorbeeld doordat er meer transport plaatsvindt en de hinder door

geur en fijn stof toeneemt. Regionaal en nationaal verbetert echter de milieukwaliteit (Zeijts et al., 2008). De megastallen kunnen ook leiden tot aantasting van het landschap, het gaat immers om grote complexen, met een bouwblok dat al gauw 1 tot 1,5 ha beslaat (Peet et al., 2008). De landschappelijke inbedding vereist dan ook aandacht; dat geldt overigens niet alleen voor bedrijven in de intensieve veehouderij, maar ook voor die in andere sectoren. Zo is het aantal zeer grote tuinbouwbedrijven een veelvoud van het aantal in de intensieve veehouderij.

In de eerder genoemde rapporten wordt benadrukt dat de landschappelijke inpassing geen groot probleem hoeft te zijn. De maatschappelijke aanvaarding van dergelijke grote bedrijven in de veehouderij is dat eerder, omdat bij megastallen de associatie met bio-industrie makkelijk kan worden gelegd (Peet et al., 2008). Vermoedelijk is dat ook de reden waarom de weerstand tegen zeer grote tuinbouwbedrijven veel geringer is, ook al is de aanwijzing van gebieden waar glastuinbouwbedrijven zich mogen vestigen niet altijd zonder slag of stoot gegaan. Het feit dat tuinbouwbedrijven werkgelegenheid creëren, gemiddeld zo'n zes arbeidskrachten per hectare, draagt waarschijnlijk eveneens bij aan de grotere acceptatie.

Ontwikkeling speciale bedrijventerreinen?

Bedrijven mogen zich vestigen mits het bouwplan voldoet aan de vereisten van het bestemmingsplan. Bij gebrek aan specifieke toetscriteria - bouwhoogte bijvoorbeeld - heeft de gemeente geen mogelijkheid om op grond van planologische overwegingen een bedrijf te weren (LNV, 2007a). Megastallen bevinden zich nu dan ook op diverse locaties, zowel binnen als buiten de reconstructiegebieden. De landbouwontwikkelingsgebieden in de reconstructiegebieden, in de woorden van het College van Rijksadviseurs (2007:25) 'een - zij het - sectorale bedrijvenzone waar aan de intensieve veehouderij expansiemogelijkheden worden geboden', zijn bij uitstek de locaties waar megastallen geplaatst zouden kunnen worden, maar het lokale verzet is groot. Dit verzet komt zowel van burgers, die overlast vrezen, als van lokale boeren, die bang zijn dat deze grote bedrijven hun eigen groeimogelijkheden beperken. Het college adviseert 'om niet-familiebedrijven en/of stallen met meerdere verdiepingen door te verwijzen naar daartoe geschikte bedrijven- of industrieterreinen' (2007: 5). De meeste bestemmingsplannen voorzien echter (nog) niet in deze mogelijkheid, omdat de plannen onderscheid maken tussen bestemmingen voor bedrijfsdoeleinden/bedrijventerreinen en voor agrarische doeleinden, en intensieve veehouderijbedrijven onder de laatste categorie vallen (LNV, 2007a).

De trends van de afgelopen jaren voortzettend zal het aantal megabedrijven en -stallen alleen maar verder groeien. Dit maakt het, ook met het oog op het behoud van het landschap, van belang dat er planologische duidelijkheid komt over de voorwaarden bij vestiging. De ministers van VROM en LNV hebben aangegeven in gesprek te zullen gaan met de provincies en gemeenten 'om de ontwikkeling van megastallen te sturen'

(VROM/LNV, 2007:3), vanuit de gedachte dat het niet wenselijk is dat overal megastallen kunnen ontstaan. De gesprekken zouden moeten leiden tot randvoorwaarden aan de vestiging van megastallen; provincies en gemeentes blijven verantwoordelijk voor het bepalen van de locaties die wel of niet geschikt zijn voor megastallen. Bruil (2008:10) wijst erop dat gemeentes voldoende mogelijkheden hebben 'om scherper te reguleren dan tot nu toe gedaan is'. De discussie over vestiging van dit type bedrijven - met name in de intensieve veehouderij - op bedrijventerreinen zou daarbij niet uit de weg gegaan moeten worden.

7.1.4 BIOLOGISCHE LANDBOUW

Het aantal gecertificeerde biologische bedrijven is tussen 2004 en 2007 vrijwel gelijk gebleven, terwijl het areaal in 2007 iets is gedaald (tabel 7.3). De stagnatie is ondermeer te wijten aan een overschot aan biologische producten in voorgaande jaren en door vergrijzing van de ondernemers in de biologische landbouw.

Tabel 7.3		Biologische land- en tuinbouw, 1999-2007					
	1999	2001	2003	2005	2006	2007	
Aantal gecertificeerde bedrijven	936	1.202	1.434	1.377	1.362	1.372	
Areaal gecertificeerd (1.000 ha)	27,0	38,0	41,9	48,8	48,4	47,0	
Aandeel in areaal cultuurgrond (%)	1,1	2,0	2,2	2,5	2,5	2,5	
Bron: Biologica (2007).							

Doelstellingen beleid aangepast

De minister van LNV formuleerde in de *Beleidsnota biologische landbouw 2005-2007* twee doelstellingen, 5% van de uitgaven aan voedsel in 2007 wordt besteed aan biologische levensmiddelen en 10% van de landbouwgrond wordt in 2010 gebruikt voor biologische productie. Deze laatste doelstelling bleek niet realistisch te zijn (LNV, 2007b). De eerste doelstelling komt wel geleidelijk in beeld voor een aantal producten, waaronder aardappelen, groenten en fruit en verse zuivel, exclusief kaas en boter. Voor deze producten is het aandeel biologisch bijna 4%. In plaats van de beoogde 5% wordt nu ongeveer 2% aan biologische producten uitgegeven (zie ook §4.8) (Biologica, 2008).

In de nieuwe beleidsnota *Biologische landbouwketen 2008-2011* zijn een groei van het marktaandeel met jaarlijks 10% en een jaarlijkse groei van het areaal met 5% belangrijke doelstellingen (LNV, 2007b). Gegeven de ontwikkelingen tot nu toe, zijn dit ambitieuze doelstellingen.

7.2 ARBEID

7.2.1 ARBEIDSVOLUME

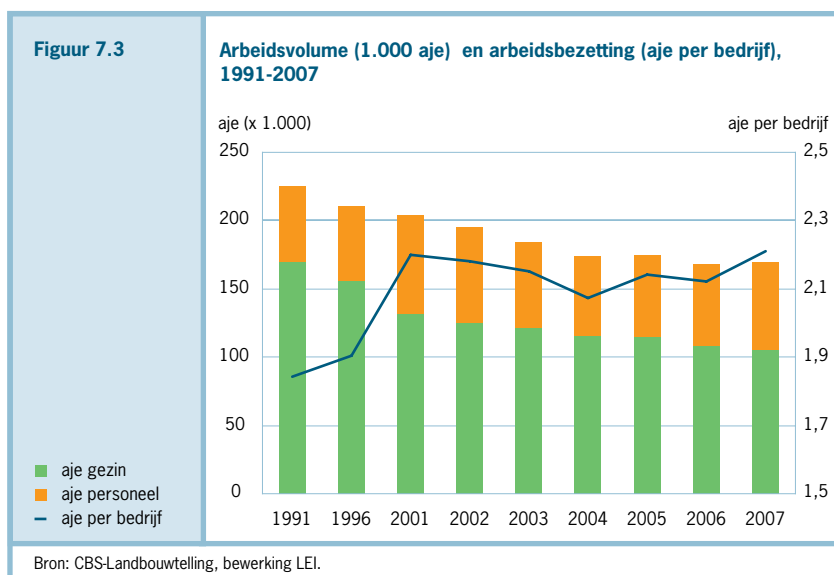
In 2007 bood de primaire Nederlandse land- en tuinbouw werk aan ongeveer 224.000 bedrijfshoofden, overige gezinsleden en vaste medewerkers, wat vrijwel gelijk is aan het aantal in 2006. Vanaf 1991 is het aantal arbeidskrachten gedaald met ruim een vijfde. Het aantal gezinsarbeidskrachten nam in deze periode af met 75.000 tot 156.000, en het aantal vaste personeelsleden steeg met 11.000 tot ruim 68.000.

Naast de gezinsleden en vaste medewerkers wordt hoofdzakelijk in de tuinbouw een beroep gedaan op tijdelijke krachten, veelal scholieren, huisvrouwen en werknemers uit Midden- en Oost-Europa. Deze kunnen in dienst zijn van de agrarische bedrijven zelf of worden ingehuurd via derden, meestal uitzendbureaus. Over het totaal aantal tijdelijke arbeidskrachten zijn geen betrouwbare cijfers beschikbaar. Volgens de landbouwtelling hadden de agrarische bedrijven in 2005 ongeveer 38.000 arbeidskrachten in tijdelijke dienst. Het Centrum voor Werk en Inkomen en LTO ramen de omvang van de seizoenarbeid in de agrarische sector anno 2004-2005 op 110.000 personen (Besseling et al., 2006). Waarschijnlijk is dit zowel personeel in tijdelijke dienst van de agrarische bedrijven als ingehuurd personeel.

Omerekend naar voltijdbanen bedroeg de werkgelegenheid van de gezinsleden en het personeel (met vast of tijdelijk dienstverband) in het afgelopen jaar bijna 170.000 arbeidsjaareenheden (figuur 7.3).

7.2.2 VRAAG EN AANBOD PERSONEEL

De animo onder jongeren om in de land- en tuinbouw aan de slag te gaan loopt terug. Volgens de Agrarische Bedrijfsverzorging Nederland associëren jongeren de land- en tuinbouw met veel lichamelijk werk, waar je vroeg bij moet opstaan en waar je vieze handen van krijgt (Colijn, 2008). Dit is vooral een probleem voor de tuinbouw als grootste werkgever binnen de primaire sector. Meer dan 80% van het personeel met een vast of tijdelijk dienstverband werkt op de tuinbouwbedrijven. In 2006 was 68% van de vaste werknemers in de tuinbouw jonger dan 44 jaar, tegen 78% in 2002 (ECORYS, 2007). Naast de vergrijzing geeft de dalende instroom voor tuinbouwrichtingen binnen de groene opleidingen reden tot zorg. Als de afname zo blijft doorgaan, zal er volgens Mentjox en Boon (2006) over tien jaar een tekort zijn aan personeel met een tuinbouwopleiding op middelbaar en hoger niveau. De vraag naar hoger opgeleid personeel neemt toe door schaalvergroting, internationalisering en de voortschrijdende technologische ontwikkelingen binnen de bedrijven (Kooren en Boon, 2005; Mentjox en Boon, 2006). Overigens hoeft dat niet per se personeel met een groene opleiding te zijn, maar dat

heeft wel de voorkeur. Indirect heeft de dalende instroom ook nadelige gevolgen voor de kennis over de tuinbouw in het onderwijs en uiteindelijk zouden tuinbouwrichtingen binnen het onderwijs kunnen verdwijnen. Om het tij te keren is een verbetering van het imago van de sector nodig, bijvoorbeeld door voorlichting en kennismaking van (potentiële) leerlingen met de tuinbouw (Mentjox en Boon, 2006).

Steeds meer flexibele arbeid gevraagd

Volgens de gegevens van de landbouwteiling steeg het aantal voltijdbanen (uitgedrukt in arbeidsjaareenheden, aje) voor tijdelijk werk in 2006 met 8% en in 2007 met 11%. Het aantal bedrijven dat gebruik maakt van tijdelijke krachten steeg in beide jaren met 18% tot 28.500. Het aantal bedrijven met vaste krachten nam in 2007 met 7% af tot 15.300. Het lijkt erop dat vaste krachten vervangen worden door losse krachten. Voor laag- geschoold werk wordt het inhuren via derden - meestal uitzendbureaus - steeds belangrijker, met name door de ingewikkelder wordende wet- en regelgeving (Mentjox en Boon, 2006). Een behoorlijk deel van de vraag naar losse arbeidskrachten wordt inmiddels vervuld door werknemers uit de nieuwe EU-landen.

Beschikbaarheid buitenlandse werknemers

In Nederland werken naar schatting ten minste 100.000 mensen uit de Midden- en Oost-Europese (MOE-) lidstaten die sinds 1 januari 2004 lid zijn van de Europese Unie (Polen, Tsjechië, Slowakije, Hongarije, Slovenië, Estland, Letland, Litouwen). Dit komt

overeen met circa 1,5% van de Nederlandse beroepsbevolking. Deze arbeidsmigranten werken deels in loondienst en deels als zelfstandige. De overgrote meerderheid - naar schatting ruim vier op de vijf - komt uit Polen. De arbeidsmigranten uit de hiervoor genoemde landen werken vooral in sectoren waar werkgevers moeilijk aan mensen kunnen komen, zoals de land- en tuinbouw, transport, vlees, bouw en metaal (Van den Berg et al., 2007). In de begeleidende brief bij dit onderzoek geeft de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid aan dat het erop lijkt dat de invoering van vrij werknemersverkeer niet heeft geleid tot een extra stijging van het aantal arbeidsmigranten uit de MOE-landen (SZW, 2007). Voor Polen lonkt inmiddels een verbeterde arbeidsmarkt in eigen land, waar de lonen stijgen. Daarnaast doen meerdere Nederlandse sectoren een beroep op de Polen. 'De krapte in de agrarische sector is dan ook te verklaren. De lonen zijn laag en bovendien werken de mensen liever in de fabriek dan op het land of in de kas', aldus een beleidsmedewerker van de LLTB (Agrarisch Dagblad, 2008a). LTO Nederland spant zich daarom in voor een nieuwe regeling voor goedkopere gelegenheidsarbeid en voor de vrije toegang van Roemenen en Bulgaren op de Nederlandse arbeidsmarkt. Tegelijk benadrukt LTO de noodzaak om op de langere termijn te investeren in een beter arbeidsmarktbeleid, omdat 'we voor ons personeel de EU niet kunnen blijven uitbreiden, tot straks onze tomatenplukkers uit Kazachstan komen', aldus de LTO-voorzitter (Scheer, 2008).

7.3 GROND

7.3.1 GRONDGEBRUIK

Het areaal cultuurgrond is volgens de Landbouwtelling in 2007 met 5.400 ha afgenomen (tabel 7.4), wat overeenkomt met de gemiddelde jaarlijkse afname sinds 1990.

Tabel 7.4		Agrarisch grondgebruik ^a , 1990-2007				
	Areal (1.000 ha)					Vershil (%)
	1990	1995	2000	2006	2007 (v)	2006-2007
Grasland	1.096,5	1.048,5	1.011,9	1.019,2	1.016,4	-0,3
Snijmais	201,8	219,2	205,3	218,0	221,6	1,7
Akkerbouw	603,6	588,7	622,8	587,5	580,2	-1,2
Tuinbouw open grond	94,0	98,7	101,4	84,6	85,8	1,4
Tuinbouw onder glas	9,8	10,2	10,5	10,4	10,4	0,0
Cultuurgrond, totaal	2.005,6	1.965,3	1.955,5	1.919,7	1.914,3	-0,3
a Met ingang van 2006 zijn de 'natuurlijke graslanden' gerekend tot de cultuurgrond, en zijn de groenten verdeeld in akkerbouwmatig en tuinbouwmatig geteelde groenten.						
Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.						

Van het totaal areaal cultuurgrond van ruim 1,9 mln. ha is nu 53% in gebruik als grasland (blijvend, tijdelijk en natuurlijk grasland), 12% voor snijmaïs, 30% voor overig bouwland, 4,5% voor opengrondstuinbouw en 0,5% voor glastuinbouw.

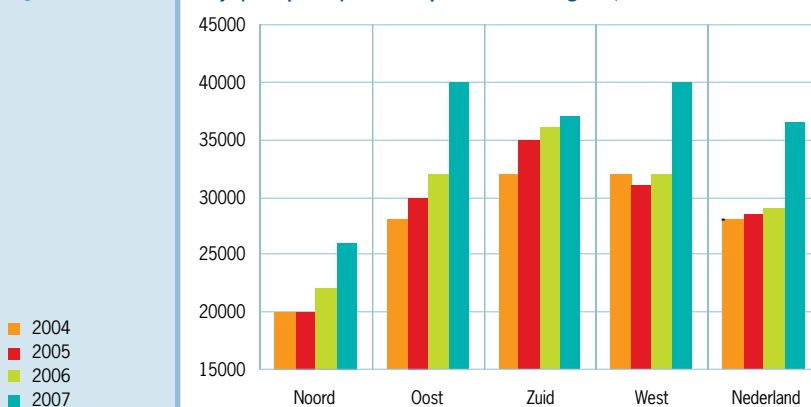
7.3.2 GRONDMARKT

De agrarische grondprijs is in 2007 gestegen van 29.000 tot 36.500 euro per hectare (figuur 7.4). Deze forse toename (26%) volgde op de scherpe daling van de grondprijs tussen 2001 en 2003, en enkele jaren (2003-2006) waarin de prijs vrij stabiel bleef. De daling van de agrarische grondprijzen ten opzichte van de licht stijgende prijzen op de andere onroerend goed markten (figuur 7.5) werd mede veroorzaakt door de matige inkomensontwikkeling in de agrarische sector. Andere verklaringen voor de daling zijn de tijdelijke staking van de aankopen van landbouwgrond voor de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) tijdens het 1e kabinet Balkenende en de malaise door opeenvolgende dierepidemieën.

De sterke stijging van de agrarische grondprijs in het afgelopen jaar heeft zowel te maken met nationale als internationale ontwikkelingen. Door de wereldwijde toename van de vraag naar landbouwproducten - mede voor biobrandstoffen - bij een krap aanbod, zijn de prijzen voor onder meer graan en melk sterk gestegen. De hogere melkprijs heeft de Nederlandse melkveehouderij financieel meer ruimte gegeven om te investeren in grond. Verder is binnen de (melk)veehouderij meer behoefte aan grond, onder andere om de sterk gestegen mestafzetkosten te verlagen. Ook in de VS ging de agrarische grondprijs vorig jaar behoorlijk omhoog (met gemiddeld 13%; VILT, 2008). Opmerkelijk is dat in de VS de (vrije) pacht prijzen

Figuur 7.4

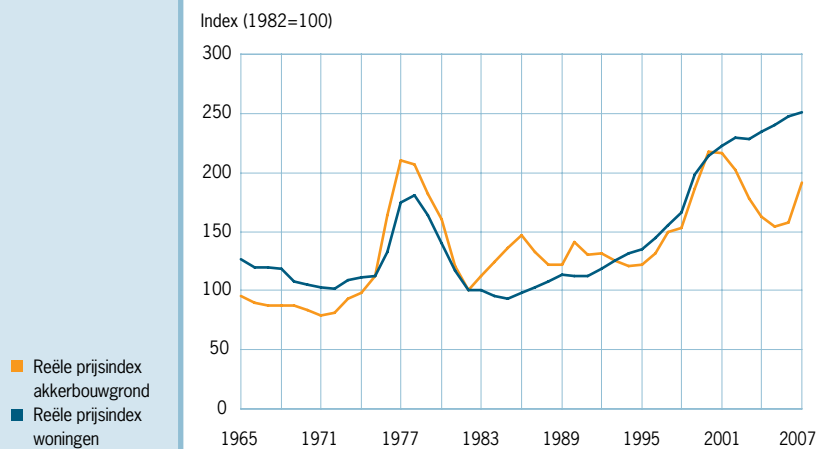
Prijs (euro per ha) van onverpachte landbouwgrond, 2004-2007

Bron: NVM.

Figuur 7.5

Ontwikkeling reële prijs (index) landbouwgrond en woningen, 1965-2007

Bron: CBS, DLG en NVM; bewerking LEI.

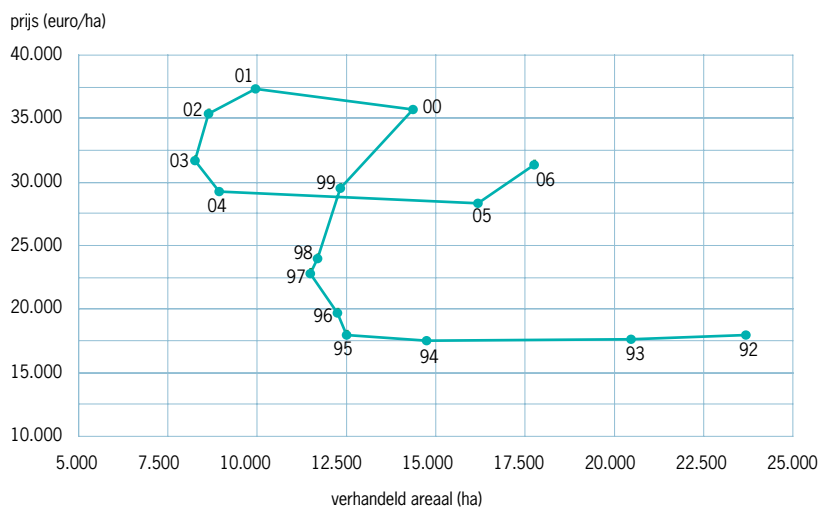
tot nu toe minder sterk zijn gestegen. Vorig jaar ging het om een stijging van 7% tot gemiddeld 210 dollar per hectare (ibid.). Dat zou erop kunnen wijzen dat investeerders een verdere stijging van de grondprijzen verwachten en daardoor meer voor het eigendomsrecht van grond betalen dan voor het gebruiksrecht, het pachtcontract.

Is er een nieuwe zeepbel op komst?

Het is niet ondenkbaar dat de scherpe stijging van de grondprijzen in 2007 tot een nieuwe zeepbel leidt, zoals ook eind jaren zeventig en eind jaren negentig het geval was. Met een zeepbel wordt in de literatuur een door speculatie doorgeschoten grondprijs bedoeld, die na enige tijd gevolgd wordt door een iets minder grote daling, het onvermijdelijke uiteenspatten. Een belangrijke indicator daarvoor is de ontwikkeling van de grondmobiliteit, het areaal landbouwgrond dat jaarlijks wordt verhandeld. Zowel eind jaren zeventig als eind jaren negentig (figuur 7.6) halveerde de grondmobiliteit in de aanloop naar de zeepbel. Na de forse daling van de agrarische grondprijs tussen 2001 en 2003 neemt het aantal verkopen weer toe en stabiliseert de prijs. Volgens dit mechanisme zou de grondmobiliteit in 2007 substantieel moeten zijn afgenomen, omdat grondeigenaren de grond zullen vasthouden in de verwachting van een verdere grondprijsstijging. Gegevens hierover zijn echter nog niet beschikbaar.

Figuur 7.6

Grondmarktcyclus rond de eeuwwisseling, 1992-2006

Bron: Luijt, 2006.

Invloed DLG op de agrarische grondmarkt

In de landbouwbladen en in de Tweede Kamer is de afgelopen tijd aandacht gevraagd voor de invloed van de grondverwerving van de Dienst Landelijk Gebied (DLG) op de agrarische grondprijs (zie bijvoorbeeld LNV, 2008a). Deze dienst is een agentschap van het ministerie van LNV, een van de kernactiviteiten is het verwerven van landbouwgrond in het kader van landinrichtingsprojecten en natuurontwikkeling. Tussen 1963 en 2005 kocht DLG jaarlijks gemiddeld circa 6.100 ha aan op een verhandeld areaal op de agrarische grondmarkt van ongeveer 19.700 ha (tussen 1968-2002), waarmee het langetermijnaandeel van DLG uitkomt op 31%. Voor 2006 was het aandeel 23% (DLG, 2007). Bij een dergelijk aandeel heeft deze dienst invloed op de hoogte van de agrarische grondprijs. Die invloed werd bijvoorbeeld zichtbaar tijdens de grondprijzdaling tussen 2001 en 2003, die ondermeer samenviel met een opschorting van de grondaankopen van DLG voor de EHS. Het DLG-aandeel is overigens berekend over de grondtransacties die door DLG zelf zijn geselecteerd om de agrarische grondprijs te berekenen. Weggelaten zijn bijvoorbeeld de grondoverdrachten in familieverband en de aankopen voor 'rode doelen' (wonen, werken, infrastructuur). Zonder deze selecties is het DLG-aandeel op de grondmarkt wel wat lager.

Een andere vraag is of de grondaankopen van de DLG in de tijd cyclisch - een groter

aandeel van de DLG bij een stijgende marktprijs, waardoor de prijsstijging wordt gestimuleerd - of juist anticyclisch waren. Het blijkt dat de DLG-grondaankopen in de tijd noch een cyclische, noch een anticyclische beweging te zien geven.

7.3.3 ONTEIGENEN VOOR NATUURDOELEN

Pleidooi voor onteigenen voor realisatie EHS ...

De gronden voor de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) worden in principe op basis van vrijwilligheid aangekocht. Dat is in 1989 in de Tweede Kamer en meer recent bij het vaststellen van de provinciale natuurgebiedsplannen toegezegd. Omdat de realisatie van de EHS volgens de Raad voor het Landelijk Gebied (RLG) stagneert, adviseert hij meer gebruik te maken van het onteigeningsinstrument, zoals dat nu vaak gebeurt voor de aanleg van woningen en bedrijfsterreinen (RLG, 2008). Dat kan alleen als deze 'rode' bestemmingen zijn vastgelegd in een geldig bestemmingsplan of als een vrijstelling is verleend op grond van artikel 19 van de Wet op de ruimtelijke ordening. Onteigenen van grond door de overheid voor deze doelen vormt het sluitstuk als vrijwillige werving niet lukt, en ook andere manieren om de nieuwe bestemming te realiseren - zoals realisatie door de eigenaar - niet mogelijk zijn. De vergoeding voor de grond - met de mogelijkheid tot onteigenen - is gebaseerd op een volledige schadeloosstelling, inclusief inkomensschade en andere schades. Dit bedrag ligt over het algemeen veel hoger dan de vergoeding bij vrijwillige aankoop zonder de mogelijkheid tot onteigenen, volgens de raad gemiddeld 30% (ibid.).

De aankoop van grond voor de EHS gebeurt vrijwel uitsluitend op vrijwillige basis, niet alleen omdat het zo is afgesproken, maar ook omdat de nieuwe bestemming 'natuur' meestal nog niet is opgenomen in een geldig bestemmingsplan. De Dienst Landelijk Gebied koopt de gronden voor de EHS en draagt ze over aan de grote natuurbeschermingsorganisaties (Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en de Provinciale Landschappen). Eenmaal in beheer bij deze terreinbeherende organisaties is het gebruik van de voormalige landbouwgronden als 'natuurterrein' een feit. De aanpassing van het bestemmingsplan vindt - als dat al gebeurt - achteraf plaats (MNP, 2005).

... niet met gejuich ontvangen

De raad meent - zoals gezegd - dat de mogelijkheid van onteigenen nodig is om de EHS tijdig te realiseren. Voor boeren biedt dit volgens Segeren van het Ruimtelijk Planbureau een aantal voordelen, zoals volledige schadeloosstelling, minder lange doorlooptijd om grond aan te kopen en duidelijkheid over de bestemming van de grond (BN/De Stem, 2008). De Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland (LTO) noemt het echter een illusie dat met onteigenen de EHS sneller af is (LTO, 2008). Ze wil

doorgaan op de huidige weg, een gebiedsgerichte aanpak waarbij gronden op vrijwillige basis worden aangekocht, en naast aanleg van natuur aandacht wordt besteed aan de inrichting van de overblijvende landbouwgronden. De Jager (2008) vermoedt sowieso dat de rol van onteigenen beperkt zal blijven, niet alleen door de hoge kosten en bestaande afspraken over vrijwillige verwerving, maar ook door de te verwachten vele verweren die gebruikelijk zijn bij onteigeningsverschillen. De gemeenten zullen niet warmlopen voor onteigenen, omdat de ontwikkeling van natuur in tegenstelling tot ontwikkeling van bouwlocaties voor wonen financieel onaantrekkelijk is. Verder kost het afstemmen van de ontwikkeling van de EHS met andere gemeenten veel energie. Realisatie van de EHS met inzet van onteigenen is eerder weggelegd voor het Rijk en de provincies, die daarbij gebruik kunnen maken van nieuwe instrumenten van de nieuwe Wet ruimtelijke ordening (zie §5.1.1). Dat zal overigens wel de nodige afstemming met de betrokken gemeenten vergen.

Toepassing complexwaarde maakt onteigenen duur

Een ander punt dat bij het pleidooi voor onteigenen aandacht vraagt, is het gebruik van de zogenaamde 'complexwaarde' (zie kader). Zo heeft een Haagse rechter onlangs bepaald dat gronden waarop de Wet voorkeursrecht gemeenten van kracht is voor de aanleg van natuurgebied 'Waterparel' in de Zuidplaspolder volgens de complexwaarde moeten worden gewaardeerd (Nieuwe Oogst, 2008). In dit geval betekent dat geen vergoeding van 68.000 euro, maar van 225.000 euro per hectare.

In de praktijk gaat het om de vraag wat een 'complex' is. Voorwaarde is dat het in het vrije verkeer als één geheel - dus rode en groene functies en openbare voorzieningen - kan worden geëxploiteerd, zonder dat daar op een gekunstelde wijze onderdelen aan zijn toegevoegd of afgehaald (Overwater, 2007). Grondeigenaren met minder rendabele bestemmingen zullen proberen het complex zo op te rekken dat er

Complexwaarde

Het begrip 'complexwaarde' is vastgelegd in de Onteigeningswet (artikel 40d, lid 1b en lid 2): 'Bij het bepalen van de prijs van een onroerende zaak wordt rekening gehouden met alle bestemmingen die gelden voor zaken, die deel uitmaken van het complex, in die zin dat elke bestemming van een zaak de waardering van alle zaken binnen het complex beïnvloedt. Onder een complex wordt verstaan de als één geheel in exploitatie gebrachte of te brengen zaken'. Voor het gebruik in de praktijk moeten volgens Overwater (2007) '... alle lasten, baten en bestemmingen worden omgeslagen over de binnen het complex gelegen grond, waardoor een gemiddelde voor het gehele complex geldende grondprijs resulteert'. Dit wordt ook wel aangeduid met de 'egalisatieregel'.

meer rendabele bestemmingen onder vallen, en de grondeigenaren met rendabele bestemmingen zullen proberen de minder rendabele bestemmingen er buiten te houden. Voor partijen die grond voor natuur en partijen die grond voor woningen moeten kopen, geldt een vergelijkbaar verhaal om de grond zo goedkoop mogelijk in handen te krijgen (ibid.). Overigens geldt deze problematiek met name voor het realiseren van groen om steden en in mindere mate voor de realisatie van de EHS.

Is onteigening voor natuurdoelen wel raadzaam?

De Raad voor het Landelijk Gebied slaat met haar advies een weg in, die niet garandeert dat het tempo waarin de EHS wordt gerealiseerd toe zal nemen, terwijl het natuurbeleid wel aanzienlijk duurder wordt. Dat laatste is niet alleen vanwege de dure schadeloosstelling bij onteigening en de kosten van de aanpassing van het bestemmingsplan, maar ook door de mogelijkheid dat grondeigenaren via de rechter betaling volgens de complexwaarde zullen gaan afdwingen.

7.3.4 PACHTPRIJZENBESLUIT 2007

Sinds september 2007 worden de pachtnormen (maximale pachtprizen) berekend volgens het advies van de Commissie Pachtnormen (2006). Dat leidt voor de komende twee jaar tot een maximale gemiddelde stijging van de pachtprizen van 21% (tabel 7.5). Maximaal, omdat niet iedere verpachter de maximale stijging zal willen doorvoeren.

Omdat in het Bedrijven-Informatienet van het LEI de betaalde pacht wordt geregistreerd inclusief de aan de pachter doorberekende waterschapslasten, is daarvoor bij de berekening gecorrigeerd. De netto pachtbetalingen stijgen van gemiddeld 390 euro per ha voor september 2007 naar 470 euro daarna. Inclusief het pachtersaandeel van de waterschapslasten stijgen de pachtbetalingen van 416 euro tot 496 euro per ha.

Een derde van de pachters betaalt meer dan de pachtnorm

In het nieuwe systeem voor het bepalen van pachtprizen is onderscheid gemaakt tussen bestaande contracten voor reguliere pacht en nieuwe contracten voor reguliere pacht en geliberaliseerde pacht langer dan zes jaar (een nieuwe vorm van pacht). Voor bestaande contracten mag de pachtprijs per 1 september vorig jaar worden aangepast met een veranderpercentage - dat per pachtprijsgebied is vastgesteld - met een maximum van 25% (zie ook tabel 7.5). Voor nieuw af te sluiten contracten voor reguliere pacht en geliberaliseerde pacht langer dan zes jaar, mag de pachtprijs niet hoger zijn dan de regionale pachtprijs. Eigen aan het systeem is dat in individuele gevallen de nieuwe pachtprijs voor een bestaand contract boven de regionale pachtprijs kan uitstijgen. Als de maximale verhoging van de pachtprijs zou zijn doorgevoerd, zal op basis van het LEI-informatienet naar schatting een derde van de bestaande

Tabel 7.5

**Maximale pacht (euro/ha) naar pacht prijsgebied op basis
Pachtprijzenbesluit 2007**

Pachtprijsgebied	Pacht per ha ^a	Water- schapslasten per ha ^b	Netto pacht per ha	Verander- percentage ^c (max. 25%)	Maximale pacht per ha ^d
	2004/05	2004/05	2004/05	2007	2007/09
Bouwhoek en Hogeland	362	31	331	25	414
Veenkoloniën en Oldambt	332	38	294	10	324
Noordelijk weidegebied	390	30	360	23	443
Oostelijk weidegebied	395	24	371	25	464
IJsselmeerpolders	486	4	482	25	602
Westelijk weidegebied	452	28	424	10	466
Zuidwestelijk akkerbouwgebied	446	35	411	25	513
Zuidelijk weidegebied	410	17	393	25	491
Nederland	416	26	390	21	470

a inclusief aan pachter doorberekende waterschapslasten;

b aan pachter doorberekende waterschapslasten;

c volgens Pachtprijzenbesluit 2007 (LNV, 2007c);

d exclusief aan pachter doorberekende waterschapslasten.

Bron: Unie van Waterschappen, LEI en Luijt et al. (2007).

pachtcontracten uitkomen op een prijs boven de regionale pachtnorm. De Bond van Landpachters en Eigengrondgebruikers (BLHB) vindt dit onrechtvaardig, en heeft mede hierom de Tweede Kamer gevraagd om op korte termijn het systeem aan te passen (BLHB, 2008).

De nieuwe pacht prijs - voor bestaande en nieuwe, in de praktijk zeer waarschijnlijk geliberaliseerde pachtcontracten langer dan zes jaar - voor een perceel los land mag overigens niet hoger zijn dan 2% van de vrije verkeerswaarde bij voortgezet agrarisch gebruik van dat perceel. Gezien de recente grondprijsontwikkelingen (zie §7.3.2) zal dat bij de eerstvolgende aanpassing van het Pachtprijzenbesluit in 2009 echter niet snel een beperking zijn voor de hoogte van de pacht prijzen.

Versoepeling voorkeursrecht leidt mogelijk tot hogere pacht normen

Een van de wijzigingen die is aangebracht in de nieuwe pacht wetgeving die per 1 september 2007 is ingevoerd, is de inperking van het voorkeursrecht bij reguliere pacht. Het voorkeursrecht - bij verkoop van verpachte grond heeft de pachter als eerste het recht de grond te kopen - kan worden gepasseerd als de nieuwe eigenaar schriftelijk verklaart de pacht relatie in stand te houden. Deze eigenaar wordt aangeduid als een 'veilige' verpachter. De regionale grondkamers hebben tot vorig jaar september, bij een geschil over de waarde van verpachte grond tussen de verpachter en de zittende pachter die van zijn voorkeursrecht gebruik wenste te maken, de waarde van landbouw-

grond in verpachte staat doorgaans op ongeveer 50% van de waarde in vrije staat getaxeerd. Onduidelijk is overigens waarom ze meestal op dit percentage zijn uitgekomen. Nu verpachters de grondkamer kunnen omzeilen zou dat percentage, volgens geluiden uit de praktijk, door een toegenomen concurrentie van 'veilige' verpachters wel eens hoger kunnen komen te liggen. Mocht dat gebeuren, dan heeft dat niet alleen gevolgen voor het (indirecte) rendement van de verpachter - een toename van dat rendement door een waardestijging van verpachte grond - maar ook voor de berekening van de nieuwe pachtnormen in 2009 en volgende jaren (eens in de twee jaar). In de nieuwe berekeningswijze van de pachtnormen wordt namelijk rekening gehouden met de eisen van de verpachters aan het directe rendement, een percentage van de verpachte waarde. Als de marktprijs van verpachte grond na september 2007 hoger zou blijken te zijn dan 50% van de prijs van onverpachte grond, stijgt daardoor het vereiste directe rendement en kan de pachtnorm hoger uitkomen. De aanpassingen van de pachtnorm op grond van de rendementseis zijn in het systeem evenwel beperkt tot maximaal plus of min 10% van de grondbeloning, wat bij de huidige pachtnormen overeenkomt met gemiddeld 45 euro per hectare.

7.4 PRODUCTIERECHTEN EN TOESLAGRECHTEN

Productierechten of quota bepalen in een aantal sectoren van de landbouw de per bedrijf toegestane omvang van de productie. Dit geldt onder meer voor melk, suiker, varkens en pluimvee. Elk productierecht heeft een waarde, die bepaald wordt door vraag en aanbod. Aankoop van productierechten geeft mogelijkheden tot schaalvergroting en is vaak voor de continuïteit van het bedrijf nodig om de kostprijs te verlagen. De ontwikkelingen op de markten voor productierechten worden echter ook beïnvloed door overheidsbeleid. Met name besluiten in Europees of nationaal verband kunnen een sterke invloed op de prijs van een productierecht hebben. De prijsontwikkeling van het melkquotum in de afgelopen jaren is hiervan een illustratie.

7.4.1 PRODUCTIERECHTEN

Prijs melkquotum na forse daling vrij stabiel

De prijs van melkquotum is in 2006 gedaald van 50 naar 25 euro per kg vet. In de zomer van 2007 bereikte de quotumprijs een voorlopig dieptepunt van 15 euro. Daarna herstelde de prijs zich enigszins naar een niveau van ongeveer 20 à 25 euro aan het einde van 2007 en het eerste kwartaal van 2008. Tot midden 2006 werd nog ongeveer het dubbele betaald voor melkquotum. De forse daling is hoofdzakelijk het gevolg van de verwachte afschaffing van de quoterings, en in mindere mate van de ontkoppeling van de melkpremie in 2007. Het herstel is vooral te danken aan de sterk gestegen melkprijs, waardoor het

inkomen van de melkveehouders duidelijk is toegenomen en de financiële mogelijkheden om melkquota aan te kopen zijn verruimd.

De leaseprijs van melkquotum lag in 2007/08 weliswaar ook lager dan in voorgaande jaren, maar met een prijs van 4 tot 5 euro per kg vet bedroeg deze circa 20% van de aankoopprijs. In het verleden was dat slechts 10%. Het relatief duurder worden van leasemelk heeft te maken met de verwachting dat de quotering over enige jaren (in 2014/15) gaat aflopen. Kennelijk geven veehouders vanwege de onzekere toekomst van de Europese melkquotering meer de voorkeur aan een tijdelijke (lease) verplichting dan aan aankoop van quotum. In 2007/08 steeg de verhuur van melkquotum met 37%, terwijl bijna een kwart minder quotum werd verhandeld dan in het voorgaande jaar (PZ, 2008).

Daling omvang en prijs suikerquotum

De prijs van suikerquotum bij transacties tussen telers lag in 2007/08 op circa 41 eurocent per kg polsuiker, lager dan in 2006/07 (45 eurocent) en aanzienlijk lager dan voorgaande jaren, toen die boven de 50 eurocent lag. De prijsdaling is vooral het gevolg van de Europese besluiten over het suikerbeleid uit 2006, op grond waarvan de prijs is verlaagd en de productie verminderd. Verder speelt de ont koppeling in 2006 een rol. Hierdoor is in de quotumprijzen geen vergoeding opgenomen voor de compensatie die de bietentelers ontvangen voor de prijsdaling van suiker. Door de daling van de prijzen van suiker neemt de financiële aantrekkelijkheid van de teelt duidelijk af ten opzichte van andere gewassen, zoals granen. Bovendien is vanaf 2006 de graanteelt aantrekkelijker geworden door de forse stijging van de graanprijzen.

In 2006 heeft de EU ook maatregelen genomen om de omvang van de suikerproductie te verlagen. In dit verband is door de Nederlandse suikerproducent Cosun 13,5% van het quotum, tegen een vergoeding van 35 eurocent per kg polsuiker bij de EU ingeleverd. Om de korting voor de individuele telers die doorgaan te beperken, konden andere telers die de teelt willen beëindigen of verminderen eind 2007 en begin 2008 quotum aanbieden. Dit aanbod bedroeg uiteindelijk circa 9% van het totale Nederlandse suikerquotum. Hierdoor blijft de 'gedwongen' krimp voor de bedrijven die bieten blijven telen beperkt tot circa 5%.

Prijzen aandelen zetmeelteelt onder druk

De financiële aantrekkelijkheid van de teelt van zetmeelaardappelen staat onder druk als gevolg van de besluiten die de EU mogelijk op dit terrein gaat nemen. De besluiten kunnen leiden tot een volledige ont koppeling van de steun en een afbouw van de markt-ondersteuning - met onder meer een minimumprijs voor de aardappelen binnen het quotum (De Bont et al., 2007). Gelijktijdig heeft de forse graanprijsverhoging van de laatste jaren invloed op de animo om zetmeelaardappelen te telen. Door de hogere graanprijzen stijgen ook de marktprijzen van zetmeel en zetmeelproducten. AVEBE is

hierdoor en door herstructureringsmaatregelen binnen het concern in staat geweest in 2007/08 een hogere prijs per kg aardappelen aan de telers te betalen dan in het voorgaande jaar (zie ook hoofdstuk 8). Dit neemt niet weg dat de prijzen van het aandeel (of leveringsrecht c.q. -plicht aan AVEBE) de laatste tijd onder druk staan als gevolg van de onzekerheid over de toekomst van de teelt en verwerking van zetmeel-aardappelen. Een aantal telers zou begin 2008 de aandelen zelfs zonder hiervoor een prijs te vragen van de hand willen doen om van de leveringsplicht af te zijn.

Dierrechten vrij verhandelbaar door heel het land

Dierproductierechten zijn ingesteld om de omvang van de mineralenproductie door de intensieve veehouderij te beteugelen (zie §6.5). Nederland kent onderscheiden productierechten voor pluimvee en varkens (vanaf 1 januari 2006 is het onderscheid tussen zeugen- en andere varkensrechten weggenomen). Tot 1 januari 2008 waren zowel de varkens- als pluimveerechten alleen vrij verhandelbaar binnen drie regio's, de concentratiegebieden Zuid- en Oost-Nederland en overig Nederland. Met ingang van 1 januari 2008 is deze zogenaamde compartimentering vervallen en kunnen dierrechten vrij verhandeld worden door heel Nederland (LNV, 2007d). Volgens De Nederlandse Vereniging van Makelaars (NVM) is de tendens dat de varkensrechten in het noorden van het land worden gekocht door bedrijven in de concentratiegebieden, maar landbouworganisaties vinden het nog te vroeg om dit te onderschrijven (Vermaas, 2008). De eerste cijfers voor Noord-Brabant geven aan dat 0,6% van de verhandelde dierrechten van elders komen (Smit, 2008). Op welke plek de rechten uiteindelijk benut zullen worden, is van te voren niet zeggen. Een koper van dierrechten die bijvoorbeeld in Noord-Brabant woont, kan besluiten de rechten elders in het land te gebruiken.

Door de vrije verhandelbaarheid van de dierrechten zijn de prijsverschillen tussen de gebieden verdwenen. In de maanden februari-mei dit jaar lag de prijs voor varkensrechten rond de 200 euro per recht (Varkensrechten.nu). Voor de prijszetting van de rechten is het verder van belang dat geadviseerd wordt het stelsel van varkens- en pluimveerechten (nationaal productieplafond) nu nog niet op te heffen, omdat de risico's voor vooral de overschrijding van het door de EU ingestelde productieplafond voor stikstof en fosfaat in dierlijke mest nog te groot zijn, zolang de excretie per dier niet wezenlijk vermindert (Van den Ham en De Hoop, 2007).

7.4.2 TOESLAGRECHTEN

De hervorming van het EU-landbouwbeleid heeft een nieuw soort rechten opgeleverd, de toeslagrechten. Deze bepalen de omvang van de bedrijfstoeslagen (zie §8.3) - de ontkoppelde inkomenssteun - waarop aanspraak kan worden gemaakt. De toeslagrechten zijn overdraagbaar, waardoor ze een ook een waarde krijgen. Het aantal

agrariërs met toeslagrechten dat een aanvraag voor betaling van de bedrijfstoelage heeft ingediend, is ongeveer 65.000. Per 27 maart 2008 had ruim 90% hiervan de toeslag over 2007 uitbetaald gekregen. Per genoemde datum was een bedrag van ruim 580 mln. euro uitgekeerd (LNVloket.nl).

Bedrijfstoelagen zijn van toepassing voor een groot aantal landbouwbedrijven op basis van de productie van onder meer melk, graan en suikerbieten in eerdere jaren, waardoor rechten op bedrijfstoelagen zijn ontstaan. Daarnaast kan door de aankoop en huur van toeslagrechten de hoogte van de toeslag zijn gewijzigd. De rechten kunnen met of zonder land worden verworven, maar bij aankoop zonder grond is wel nodig dat de koper over grond beschikt om de toeslag uitbetaald te krijgen. Om het toeslagrecht te benutten in een bepaald jaar moet de transactie voor 31 maart zijn gemeld bij de Dienst Regelingen van LNV. De gemiddelde prijs van toeslagrechten in 2007/08 ligt op ongeveer drie maal het toeslagbedrag (Toeslagrechten.nu). Dit betekent dat een investering in toeslagrechten in beginsel, wanneer de jaarlijkse betaling op hetzelfde niveau blijft, in drie jaar kan worden terugverdiend. Het beleid rond de bedrijfstoelagen is voorlopig nog in beweging (zie §3.1.1). De onzekerheid die dit met zich meebrengt is mede bepalend voor de (relatief lage) marktwaaarde van de toeslagrechten en de beperkte animo om hierin geld te investeren.

Volgens een voorlopig overzicht van de Dienst Regelingen zijn in 2008 ruim 33.000 toeslagrechten, ruim 2% van het totale aantal rechten, overgedragen (DR, 2008). Dit is aanzienlijk minder dan in 2007, toen ging het om circa 135.000 rechten. Waarschijnlijk heeft het opnemen van de melkpremie in de toelagen en de mogelijkheid om de waarde van de rechten te verhogen door het zogeheten 'indikken' - verkoop van een aantal rechten om de premie over minder rechten te kunnen verdelen - bijgedragen aan de handel in 2007. De meeste rechten zijn ook in 2008 van boer naar boer overgedragen door verkoop en voor een kleiner deel via verhuur. Aan de Nationale Reserve zijn nog geen 600 rechten verkocht.

Per 2007/08 is de Europese braaklegregeling opgeschort. Wanneer deze regeling vanwege de schaarste op de graanmarkt definitief wordt beëindigd, zullen ook de afzonderlijke braaktoeslagrechten vervallen. De 'AGF-clausule' - geen toelagen worden verleend op areaal waarop aardappelen (behalve zetmeelaardappelen), groente en fruit worden geteeld - is al vervallen. Dit betekent dat het totale areaal landbouwgrond waarop 'gewone' toeslagrechten kunnen worden 'belegd' is vergroot.

Hebben verpachters recht op de helft van de waarde?

Het is nog niet duidelijk van wie de toeslagrechten zijn. Weliswaar heeft de pachtkamer van de rechtbank in Zwolle vorig jaar - in een proefproces aangespannen door de Federatie Particulier Grondbezit en LTO - beslist dat aan het einde van een pachtovereenkomst, de verpachter recht heeft op de helft van de waarde van de

toeslagrechten die op deze gronden zijn opgebouwd (De Rechtspraak, 2007).

Maar de pachters zijn in hoger beroep gegaan bij het gerechtshof in Arnhem om de beschikking te krijgen over de volledige toeslagrechten. Ze hebben in ieder geval het Nederlandse kabinet en de Europese Commissie aan hun zijde. Beide zijn van mening dat de toeslagrechten volledig toebehoren aan de pachter (LNV, 2008b).

De Commissie heeft in een reactie op verzoek van de minister van LNV aangegeven, dat de bedrijfstoelageregeling bedoeld is ter ondersteuning van degenen die landbouwactiviteiten verrichten. Verpachters van landbouwgrond behoren daar volgens de Commissie niet toe, en kunnen daarom geen aanspraak maken op de toeslagrechten, tenzij de pachter en verpachter daar een overeenkomst voor hebben afgesloten (ibid.). De Federatie Particulier Grondbezit is echter overtuigd dat in hoger beroep de uitspraak van de rechtbank in Zwolle zal worden bevestigd, en ook de directeur van het Instituut Agrarisch Recht denkt dat het gerechtshof in Arnhem niet tot een ander vonnis zal komen (*Agrarisch Dagblad*, 2007 en 2008b).

7.5 DIEREN EN DIERENWELZIJN

7.5.1 ONTWIKKELING AANTAL DIEREN

Vanaf 1990 is zowel de rundveestapel - met uitzondering van de vleeskalveren - als de varkensstapel ingekrompen (tabel 7.6). Het aantal melkkoeien daalde met een kwart als gevolg van de melkquotering en de stijging van de melkproductie per koe.

De varkensstapel is tussen 1990 en 2007 per saldo met 15% afgenomen, vooral door de varkenspest in 1997 en de twee opkoopregelingen (Regeling beëindiging veehouderijtakken) in de jaren 2001-2003. De varkensrechten (§7.4.1) hebben mede bijgedragen aan de vrij stabiele omvang van de varkensstapel de afgelopen jaren. Stoppende bedrijven kunnen immers hun varkensrechten verkopen aan bedrijven die willen groeien. De uitbraak van vogelpest in 2003 leidde tot een forse inkrimping van het aantal kippen, van ruim 100 mln. in 2002 tot circa 80 mln. in 2003. Daarna trad een gedeeltelijk herstel op tot het niveau van 1990 (93 mln.). De omvang van de pluimveestapel wordt begrensd door de pluimveerechten. In 2006 werden die bijna volledig benut.

7.5.2 DIERENWELZIJN

Beleid voor diergericht ontwerpen van stallen

Als reactie op de sterk toegenomen maatschappelijke en politieke belangstelling voor het welzijn van dieren, heeft de minister van LNV vorig najaar de *Nota Dierenwelzijn* uitgebracht (LNV, 2007e). Dierenwelzijn wordt hierin omschreven als 'de kwaliteit van het

Tabel 7.6

Aantal dieren (1.000 stuks), 1990-2007

	Aantal dieren					Verschil (%) 2006-2007
	1990	1995	2000	2006	2007 (v)	
Rundvee, totaal	4.926	4.654	4.070	3.745	3.763	0,5
w.v. melkkoeien	1.878	1.708	1.504	1.420	1.413	-0,5
jongvee melkproductie	1.729	1.590	1.335	1.125	1.130	0,4
vlees- en weidevee	718	687	448	357	360	0,9
vleeskalveren	602	669	783	844	860	1,9
Varkens, totaal	13.915	14.397	13.118	11.356	11.663	2,7
w.v. fokzeugen	1.272	1.287	1.129	946	966	2,1
biggen	5.191	5.596	5.102	4.647	4.837	4,1
vleesvarkens	7.025	7.124	6.505	5.476	5.559	1,5
Kippen, totaal	92.764	89.561	104.015	91.782	92.763	1,1
w.v. leghennen	33.199	29.272	32.573	30.845	31.428	1,9
vleeskuikens	41.172	43.827	50.937	41.914	43.352	3,4

Bron: CBS-Landbouwtelling.

leven van het dier, waarbij de houder de 'vijf vrijheden' (volgens de commissie Brambell, 1965) respecteert en daarmee de grenzen van het adaptatievermogen van het dier niet overschrijdt'. Belangrijke elementen hierin zijn dat dieren de vrijheid hebben om natuurlijk, soorteigen gedrag te vertonen en dat chronische stress wordt voorkomen. In de nota is een mix te vinden van vooral algemene doelstellingen en een aantal heel concrete maatregelen. Eén van de belangrijkste doelstellingen is de ontwikkeling van nieuwe, integraal duurzame stalsystemen. Deze nieuwe systemen zouden ook het verrichten van ingrepen aan het dier overbodig moeten maken. Binnen vijftien jaar zouden ingrepen als het couperen van staarten en knippen van tanden bij varkens, of snavelbehandelen bij legkippen in principe tot het verleden moeten behoren. In bestaande ('prikkelarme') stalsystemen zou meer en beter afleidingsmateriaal moeten worden aangeboden. Verder zouden er robuustere dieren moeten komen, die veranderingen in de leef-omgeving beter kunnen opvangen. Subsidies en fiscale faciliteiten worden genoemd om de ontwikkeling van nieuwe stalsystemen van de grond te krijgen (ibid.).

Nauw verweven met het welzijn is de gezondheid van dieren, waarvoor het beleid is uitgewerkt in een aparte nota, de *Nationale Agenda Diergezondheid*. Hierop wordt in deze paragraaf niet ingegaan.

De economische gevolgen voor de landbouw van de in de *Nota Dierenwelzijn* genoemde beleidsdoelstellingen hangen van diverse factoren af, zoals het soort maatregelen, de invoeringstermijnen, de invulling van het begrip 'integraal duurzame

stalsystemen' en de afstemming met internationaal dierenwelzijnsbeleid. Het is nu nog moeilijk in te schatten wat de feitelijke gevolgen zullen zijn, omdat veel onderdelen de komende jaren concreter zullen worden uitgewerkt.

Roep om praktische haalbare maatregelen, ruime overgangstermijnen, ...

Vanuit het sectorbelang geredeneerd is het de kunst maatregelen op te stellen die én effectief én praktisch haalbaar zijn. Zo kan er in een varkensstal op uiteenlopende manieren afleidingsmateriaal worden aangeboden. Heel eenvoudig en goedkoop is het ophangen van een ketting, waarmee de varkens kunnen spelen. Het welzijn wordt hierdoor maar beperkt verbeterd. Effectiever is het aanbieden van stro als afleidingsmateriaal. Echter, als grote hoeveelheden stro zouden moeten worden gebruikt voor een ligbed, kan dit leiden tot een forse kostprijsverhoging. Een kostenstijging van naar schatting circa 5% (6 cent per kg) zou een halvering van het gezinsinkomen op vleesvarkensbedrijven betekenen. Bovendien kunnen problemen ontstaan doordat de mest niet meer verpompbaar is, roosters verstopt raken, de diergezondheid geschaad wordt door toxinen in het stro en de arbeidsomstandigheden verslechteren door stof. Ervaringen in Denemarken laten zien dat strogebruik bepaald niet populair is en dat er grote problemen zijn met verstopping van mestafvoersystemen. Het kan echter ook anders. Uit onderzoek is namelijk gebleken dat 'slim' verstrekken van kleinere hoeveelheden stro het welzijn van varkens al sterk kan verbeteren en preventief werkt tegen staartbijten bij ongecoupeerde dieren (Zonderland, 2007). De *Nota Dierenwelzijn* noemt op dit specifieke punt overigens geen concrete maatregelen.

Daarnaast zijn de gevolgen van maatregelen afhankelijk van de tijd die de veehouders krijgen om ze in te passen in het investeringsritme van het bedrijf en in de normale bedrijfsvoering. Te korte overgangstermijnen leiden tot kapitaalvernietiging. Uit de nota blijkt dat de minister zich hiervan bewust is, onder meer als het gaat om aanpassing van ligboxen aan de grootte van melkkoeien. Opmerkelijk is dat in het beleidsprogramma van het 4e kabinet Balkenende al is opgenomen dat in 2011 5% van de stallen 'integraal duurzaam' zou moeten zijn, onder meer gelet op vergunningstrajecten die enkele jaren tijd vergen. Een voorbeeld van een stalsysteem dat 'integraal duurzaam' kan worden genoemd is de *Comfort Class*-stal voor varkens, waarvan een proefstal in 2006 in Raalte is geopend.

... geïntegreerd overheidsbeleid en een gelijkwaardig speelveld

Afstemming van het beleid en de regelgeving voor dierenwelzijn op dat voor andere terreinen, zoals het milieu, is eveneens van belang. Welzijnsmaatregelen leiden namelijk soms tot problemen in de bedrijfsontwikkeling, doordat diervriendelijke systemen een hogere emissie van ammoniak, geur en fijn stof hebben. Omschakeling is dan alleen mogelijk als het aantal dieren wordt verminderd. Een ontwikkeling naar integraal

duurzame houderijsystemen vereist dat beleid en regelgeving daarop integraal afgestemd worden, zodat bedrijfsontwikkeling mogelijk blijft.

Tenslotte is het van belang in hoeverre Nederland gelijke tred houdt met andere landen, zowel binnen als buiten de EU, in verband met de concurrentiepositie. De nota onderkent de betekenis van dit *level playing field*, waarbij niettemin ruimte wordt gelaten om zaken nationaal te regelen als het binnen de EU niet snel genoeg gaat of de sector zijn verantwoordelijkheid niet neemt. Door milieu- en welzijnsbeleid zijn de kosten voor huisvesting en mestafzet in Nederland al relatief hoog. Door nieuwe welzijnsmaatregelen op nationaal niveau zouden de kosten verder kunnen toenemen.

Een voorbeeld is het Varkensbesluit, waarin een wettelijke eis van 1,0 m² leefoppervlak per varken is opgenomen, die per 2013 leidt tot extra huisvestingskosten van 2,8 cent per kilogram slachtgewicht (Hoste en Bondt, 2006). In de meeste EU-landen wordt de Europese norm van 0,65 m² per varken tot 110 kg gehanteerd (zie ook §3.2.2). Een voorbeeld in de legkippensector is - naast het verbod op de traditionele kooihuisvesting (legbatterijen) - het verbod in Nederland op de 'verrijkte kooi' met ingang van 2009 (LNV, 2008c). Deze kooi - met meer ruimte dan de traditionele kooihuisvesting, en met legnesten, zitstokken en strooisel - is volgens een EU-richtlijn wel toegestaan. In Nederland is in de toekomst alleen kooihuisvesting mogelijk in het zogenoemde 'kleinvoliëresysteem', dat is afgeleid van het Duitse *Kleingruppenhaltung*-systeem. Deze vorm van huisvesting is eigenlijk een iets ruimere versie van een verrijkte kooi, met doorgaans een groepsgrootte van 40 tot 60 hennen. De regelgeving voor het kleinvoliëresysteem zal waarschijnlijk begin 2009 van kracht worden via een wijziging van het Legkippenbesluit 2003 (ibid.). Door het verbod op de verrijkte kooi kan de Nederlandse leghennenhouderij te maken krijgen met een extra kostprijsverhoging van 1,5 à 2 cent per kg eieren (Van Horne et al., 2007).

De Nederlandse Organisatie van Pluimveehouders acht het uitfasen van de verrijkte kooi logisch: 'Nederland richt zich op de Duitse markt. Met de *Kleingruppenhaltung* wordt daar aansluiting bij gezocht' (Severt, 2008). Scharrelkippenhouders kunnen nadelige gevolgen ondervinden van dit beleid. Er is nu namelijk al een overaanbod aan scharreleieren, en door een verdere toename daarvan zullen de opbrengstprijzen verder dalen, waardoor deze pluimveehouders te maken krijgen met inkomensschade. Voor alle scharrelbedrijven samen kan deze schade oplopen tot 40 mln. euro per jaar (Van Horne et al., 2007).

Castreren van biggen

Onlangs is nagegaan wat de economische gevolgen zijn van het per direct stoppen met het onverdoofd castreren van biggen. Uit de resultaten van het verkennend onderzoek blijkt dat de bruto toegevoegde waarde voor de vleesvarkenshouderij en de slachterij met circa 90 mln. euro (ongeveer 10%) per jaar zal dalen. Direct, eenzijdig

stoppen met castreren zou de Nederlandse varkenssector in grote problemen brengen. Vooral het werken aan acceptatie door de internationale markt van vleesproducten van varkens op een hoog geslacht gewicht biedt perspectief (Baltussen et al., 2008). De discussie over castratie moet daarom niet alleen in Nederland worden gevoerd, maar zeker ook in andere landen. Voor Nederland is met name de opstelling van Duitse supermarkten belangrijk. Naast het bewerken van de markt is ook fokkerij en detectie van berengeur aan de slachtlijn van belang. Zolang castreren nog onvermijdelijk is, zal dit volgens de *Nota Dierenwelzijn* zo mogelijk uiterlijk per 2011 bij alle biggen onder verdoving moeten gebeuren. Daarbij wordt verdoven nadrukkelijk niet als een eindoplossing beschouwd, maar als een noodzakelijke tussenstap naar volledig afzien van castratie. Alle betrokken partijen in de Nederlandse varkenshouderij hebben verklaard zich in te willen zetten voor het verdoofd castreren van biggen, via een methode die door de varkenshouder zelf uitgevoerd kan worden. Voor 2015 moet, aldus deze verklaring, helemaal gestopt worden met het castreren van beertjes als dit op verantwoorde wijze mogelijk is.

Recent is er in de media veel te doen geweest over consumentenonderzoek van Wageningen UR (Backus en Baltussen, 2008) waaruit zou blijken dat het probleem van berengeur zeer gering zou zijn. Door velen werd hieruit de conclusie getrokken dat het castreren daarom ook niet echt noodzakelijk is. Schattingen in de literatuur over het percentage van de volwassen beren met berengeur lopen ver uiteen, van tientallen procenten tot niet meer dan 1,5% in het hiervoor genoemde onderzoek. Ook bij een dergelijk laag percentage zullen veel consumenten berengeur ervaren. Een ruwe, conservatieve schatting - waarbij is verondersteld dat slechts 1% van de beren een berengeur heeft en maar een op de tien consumenten gevoelig is voor berengeur - leert dat zonder castreren wekelijks 70.000 consumenten in Nederland berengeur waarnemen als ze varkensvlees bereiden en eten.

Wil de consument betalen voor dierenwelzijn?

De *Nota Dierenwelzijn* stelt dat het belangrijk is dat de consument zich meer bewust wordt van de impact van zijn aankoop- en consumptiegedrag. De consument zou via het winkелwagentje zijn verantwoordelijkheid moeten nemen voor een beter dierenwelzijn. Hiervoor is het - volgens de nota - nodig dat er diervriendelijke 'plusproducten' beschikbaar komen en er meer transparantie komt in de productiewijze. Voor dit laatste aspect zou een betere etikettering gewenst zijn.

Volgens de *Nota Dierenwelzijn* is een aanzienlijk deel van de consumenten bereid 10 tot 20% meer te betalen voor vlees dat diervriendelijker is geproduceerd. Een meerprijs is voornamelijk van toepassing voor onverwerkte producten. Van vlees is bekend dat maar ongeveer twee derde van het levend gewicht van runderen en varkens geschikt is voor humane consumptie en dat niet meer dan een derde van het eetbare

deel van een dier in een onverwerkte vorm verkocht wordt. Dit betekent dat de 10 tot 20% meerprijs geldt voor iets meer dan 20% van het levend gewicht en dat dus voor de veehouder een meerprijs van ongeveer 2 tot 4% haalbaar is. Of andersom: als de meerkosten van welzijnsmaatregelen voor de veehouder 5% zijn, dan is een meerprijs in de winkel nodig van 25%. Meerkosten kunnen overigens niet altijd direct vertaald worden in een meerprijs, maar in bepaalde gevallen geeft het toegang tot een afzetmarkt (Ingenbleek et al., 2006).

De nota besteedt veel aandacht aan de consument, die een keuze zou moeten maken. Echter, een deel van de consumenten blijkt het logisch te vinden dat niet zij zelf maar de overheid zorg draagt voor noodzakelijke veranderingen die het dierenwelzijn bevorderen (Beekman et al., 2002). De noodzaak van overheidsoptreden op dit terrein is eerder overtuigend beschreven door Diederer (2003). Heel bepalend is ten slotte wat de inkopers van de grote (Duitse) supermarkten en de voedingsmiddelenindustrie gaan doen; blijven zij vragen om goedkope producten, afkomstig van gangbare houderijsystemen, of maken ze een bewuste keuze voor alternatieven uit diervriendelijker systemen? Bij eieren is dit al het geval en kopen supermarkten geen batterij- of kooieieren.

Resultaat en financiering

Kernpunten:

- toeleverende industrie grootste aandeel in toegevoegde waarde agrocomplex
- productiewaarde 2007 hoger, maar kosten ook
- inkomen per bedrijf blijft gemiddeld op niveau
- grote verschillen in inkomen tussen bedrijven
- forse inkomensschommelingen per bedrijf tussen jaren
- toeslagen belangrijk voor veel bedrijven
- rentabiliteit van biologische bedrijven hoger dan van gangbare
- landbouwbedrijf vraagt veel kapitaal
- vreemd vermogen per bedrijf sterk toegenomen

In dit hoofdstuk komt het resultaat van de agrarische sector aan bod. Allereerst wordt ingegaan op de resultaten van het agrocomplex. Die uitkomsten zijn gebaseerd op de agrarische input-outputtabel van het CBS en geven een beeld van de toegevoegde waarde per schakel in de keten. Daarna komt het resultaat van de primaire agrarische sector aan de orde, ook gebaseerd op gegevens van het CBS. Dit sectorresultaat wordt bepaald aan de hand van de agrarische productie, verbruikte goederen en diensten en bijhorende prijzen. Vanaf paragraaf 8.3 worden resultaten van groepen bedrijven uit de primaire land- en tuinbouw besproken. Deze gegevens komen van de steekproefbedrijven uit het Bedrijven-Informatienet van het LEI.

8.1 TOEGEVOEGDE WAARDE DEELCOMPLEXEN

De toegevoegde waarde van het agrocomplex op basis van binnenlandse grondstoffen bedroeg in de jaren 2004-2006 gemiddeld bijna 23 miljard euro (tabel 8.1). Het grootste deelcomplex is de grondgebonden veehouderij, met in totaal 6,6 miljard euro aan toegevoegde waarde. Deze sector neemt daarmee bijna 30% van de totale waarde voor haar rekening. De toegevoegde waarde in de deelcomplexen glastuinbouw en intensieve veehouderij was over de onderzoeksperiode ongeveer even groot. Beide droegen voor ruim een vijfde deel bij aan het totaal.

De toegevoegde waarde is opgebouwd uit een viertal schakels in de keten: primaire productie, verwerking, toelevering en distributie. In Van Leeuwen (2008) is een toelichting

Tabel 8.1		Toegevoegde waarde ^a (mrd. euro) van diverse deelcomplexen uit het agrocomplex op basis van binnenlandse grondstoffen, gemiddelde 2004-2006				
	Totaal	Glastuinbouw	Opengronds- tuinbouw	Akkerbouw	Grond- gebonden veehouderij	Intensieve veehouderij
Totale toegevoegde waarde	22,7	4,9	2,0	4,3	6,6	4,9
Idem in % van totaal	100,0	21,8	8,6	18,9	29,3	21,4
Toegevoegde waarde per schakel						
Primaire productie	7,4	3,1	1,1	0,9	1,6	0,7
Verwerking	3,7	0,0	0,1	1,1	1,5	1,1
Toelevering	8,9	1,5	0,6	1,4	3,0	2,4
Distributie	2,6	0,3	0,2	1,0	0,6	0,6
Idem in % van totaal						
Primaire productie	32,7	63,3	55,0	20,5	23,9	14,6
Verwerking	16,4	.	5,0	25,0	22,4	22,9
Toelevering	39,4	30,6	30,0	31,8	44,8	50,0
Distributie	11,5	6,1	10,0	22,7	9,0	12,5
a In lopende prijzen.						
Bron: Agrarische input-outputtabel, LEI.						

gegeven op de betekenis van die schakels. Ongeveer eenderde deel van de toegevoegde waarde (7,4 miljard euro) wordt gerealiseerd in de schakel van de primaire productie, maar het belang van de primaire productie verschilt sterk per sector. In de tuinbouwsectoren maakt de primaire productie meer dan de helft uit van de totale toegevoegde waarde, terwijl dat aandeel bij akkerbouw en veehouderij beperkt blijft tot minder dan 25%. Bij de primaire productie levert dan ook niet de grondgebonden veehouderij, maar de glastuinbouw de belangrijkste bijdrage aan het totaal.

In de veehouderijcomplexen wordt het merendeel van de toegevoegde waarde gecreëerd in de toeleverende industrie. Het gaat daarbij grotendeels om de zakelijke dienstverlening (zie §4.2). In de glastuinbouw wordt de toegevoegde waarde in de toeleverende industrie voor een belangrijk deel gerealiseerd door de energiebedrijven, die hun productie afzetten binnen het glastuinbouwcomplex.

In het akkerbouwcomplex is de toegevoegde waarde vrij gelijkmatig over de vier schakels verdeeld, mede omdat relatief weinig akkerbouwproducten onbewerkt richting de consument gaan. In de glastuinbouwsector daarentegen ondergaan veel producten geen bewerking en is het aandeel van de verwerkende schakel dan ook vrijwel nihil.

Rendement van het eigen vermogen

Uit onderzoek naar de rendementen per schakel in de agroketens van zuivel, varkensvlees, groenten en fruit komen aanzienlijke verschillen naar voren tussen de vier ketens

én tussen de schakels in deze ketens (Backus et al., 2007). In het onderzoek stond de toegevoegde waarde per eenheid eigen vermogen over de periode 2002-2004 centraal. De rendementen op het eigen vermogen liggen in de primaire sectoren gemiddeld beduidend lager dan in de andere schakels. Bij elke schakel is bovendien sprake van een zeer grote spreiding, wat aangeeft dat er ruimte is voor verbetering. De niet-primaire schakels in de 'plantaardige' ketens behaalden hogere rendementen op het eigen vermogen dan die in de 'dierlijke' ketens.

De lagere rendementen in de primaire sector hangen samen met het relatief grote aantal kleine aanbieders en de geringe mogelijkheden tot alternatieve aanwending van eigen arbeid en kapitaal. Ook de relatief grote omvang van de aangewende vermogens, in verhouding tot de ingezette arbeid, speelt een rol. Om bij toenemende internationale concurrentie toch concurrentievoordelen te creëren en te behouden, dienen vooral bedrijven in de dierlijke vleesketens meer te innoveren en samen te werken. Een betere samenwerking kan het rendement op het eigen vermogen in de primaire schakel met 1 à 1½ procentpunt verbeteren.

8.2 SECTORRESULTAAT VAN DE PRIMAIRE LAND- EN TUINBOUW

De brutoproductiewaarde van de primaire Nederlandse land- en tuinbouw was in 2007 met bijna 23 miljard euro ongeveer vier procent hoger dan in 2006 (tabel 8.2). Het grootste deel van deze groei is te danken aan betere prijzen voor veel producten, glasgroenten en varkens uitgezonderd. In de tuinbouwsector droeg vooral de sierteeltsector bij aan de hogere productiewaarde. De ontwikkeling van de productiewaarde in de rundveehouderij wordt sterk vertekend door de gewijzigde uitbetaling van de melkpremie. In 2006 was de melkpremie (370 mln. euro) nog gekoppeld aan de productie en opgenomen in de productiewaarde rundveehouderij. In 2007 is de melkpremie ontkoppeld en verrekend in de post 'saldo heffingen en subsidies'. In de intensieve veehouderij was de ontwikkeling van de productiewaarde divers; naast fors hogere prijzen voor pluimveevlees en eieren, was er een scherpe daling van de prijzen in de varkenshouderij.

De totale productie van de Nederlandse landbouw was vrijwel gelijk aan 2006. De intensieve veehouderij is met een volumegroei van bijna 5% een uitzondering. Vooral de productie van pluimveevlees nam sterk toe.

De prijsstijging van de producten werkte ook door aan de inputkant. Met name veevoer nam door de hoge graanprijs zeer sterk toe in prijs, de veevoerkosten stegen dan ook met 22% tot bijna 4,2 miljard euro. Ook andere kosten stegen, waardoor de hogere productiewaarde volledig teniet werd gedaan: de bruto toegevoegde waarde daalde met ruim 0,5% ten opzichte van 2006, naar bijna 9 miljard euro.

Tabel 8.2

Productiewaarde, kosten en inkomen (mln. euro) van de primaire land- en tuinbouw, 2005-2007

		Waarde			Index 2007 (2006=100)		
		2005	2006 (v)	2007 (r)	Volume (r)	Prijs (r)	Waarde (r)
Bruto productiewaarde	(+)	20.749	22.110	22.940	101,0	102,8	103,8
w.v. akkerbouwproducten		2.003	2.547	2.676	100,2	104,9	105,1
tuinbouw		8.164	8.606	8.850	100,1	102,7	102,8
rundveehouderij		4.579	4.620	4.785	100,1	103,5	103,6
intensieve veehouderij		3.770	4.071	4.314	104,7	101,2	106,0
overige landbouw		2.233	2.267	2.315	100,6	101,5	102,1
Aangekochte goederen en diensten	(-)	12.432	13.061	13.954	100,3	106,6	106,8
w.o. veevoeder		3.313	3.434	4.188	100,0	122,0	122,0
energie		1.740	2.146	2.146	99,0	101,0	100,0
Bruto toegevoegde waarde	(=)	8.317	9.049	8.986	102,0	97,4	99,3
Afschrijvingen	(-)	2.698	2.756	2.798	100,0	101,5	101,5
Saldo heffingen en subsidies	(+)	-112	93	414			445,2
Netto toegevoegde waarde	(=)	5.507	6.386	6.603			103,4
Betaalde factorkosten	(-)	3.128	3.398	3.573			105,2
Resterend inkomen	(=)	2.379	2.988	3.030			101,4

Bron: CBS, raming 2007 LEI.

Tussen de bruto en de netto toegevoegde waarde vindt een aftrek plaats van de afschrijvingen (die in 2007 licht opliepen) en een saldering van betaalde en ontvangen heffingen en subsidies. Dit saldo liep in 2007 sterk op, vooral door de ontkoppeling van de melkpremie. De netto toegevoegde waarde, de beloning voor de inzet van arbeid, grond en kapitaal, liep door bovengenoemde ontwikkelingen op tot 6,6 miljard euro. Van dit bedrag moet de inzet van derden betaald worden. Dit bedrag nam ongeveer 5% toe, vooral door hogere rente op kortlopende leningen. De lagere lasten voor de werkgevers en een teruglopend aantal betaalde arbeidskrachten compenseerden de iets hogere lonen vrijwel geheel, waardoor de betaalde loonsom slechts minimaal toenam. Per saldo bleef daarmee ruim 3 miljard euro over aan 'resterend inkomen'. Dit is ruim 40 miljoen (1,4%) meer dan in het voorgaande jaar.

Het resterend inkomen maakt in totaal ongeveer 13% uit van de bruto productiewaarde. De groei van het inkomen komt dus slechts neer op een aandeel in de productiewaarde van nog geen 0,2%. Gegeven de onzekerheden in de berekeningen is het beter te spreken van een min of meer gelijkblijvend inkomen. In reële cijfers is het inkomen in 2007 vrijwel gelijk aan dat in 2001 (De Bont et al., 2007a).

De resultaten in deze en volgende paragrafen zijn gebaseerd op gegevens van de steekproefbedrijven uit het Informatienet, uitgezonderd de resultaten van 2007. Voor dat jaar zijn nog geen bedrijfsgegevens beschikbaar en is voor diverse groepen op basis van externe informatie een raming gemaakt van de ontwikkeling van het groepsresultaat. De steekproefpopulatie bestond in 2007 uit ongeveer 59.000 bedrijven. Het Informatienet beschrijft dus niet alle bedrijven en ook niet de volledige productie, dit in tegenstelling tot het macroniveau van de sectorrekening in §8.2 (zie ook Vrolijk et al., 2006). Daarnaast gelden in het Informatienet andere uitgangspunten en definities dan bij de sectorrekening. Dit kan leiden tot verschillen in de ontwikkeling van kengetallen.

Inkomensvorming

De resultaten van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf waren in de periode 2001-2004 relatief laag. In 2005 trad hierin een flinke verbetering op, die in 2006 doorzette. Voor 2007 wordt een inkomen uit bedrijf van gemiddeld 51.000 euro geraamd, nagenoeg gelijk aan 2006, en dus nog steeds op een relatief hoog niveau (tabel 8.3 en figuur 8.1). De opbrengsten namen in 2007 toe, zowel door een groei van de gemiddelde bedrijfsomvang als door hogere prijzen van diverse producten, met name melk, eieren en pluimveevlees. Door de toename van de opbrengsten van landbouwproducten liep het aandeel van de subsidies en toeslagen iets terug, tot 4,7% van de totale opbrengsten (tabel 8.3). De groei van de bedrijven leidde ook tot hogere gemiddelde kosten, de hogere prijzen voor voer en energie droegen hierin ook bij.

Behalve inkomen uit bedrijf behalen veel bedrijven ook inkomsten van buiten het bedrijf. Die inkomsten bestaan uit arbeid die door de ondernemers en hun partners buitenshuis is aangewend en uit overige inkomsten zoals sparen, beleggen en (sociale) uitkeringen. De inkomsten van thuiswonende kinderen uit het gezin zijn daarin nadrukkelijk niet meegenomen. Het belang van de inkomsten van buiten bedrijf neemt toe. Dit blijkt zowel uit het gemiddelde niveau van de inkomsten, als uit het aandeel van de bedrijven waar het om substantiële bedragen gaat. In de periode 2001-2003 had 18% van de bedrijven meer dan 20.000 euro aan inkomsten buitenshuis, in de periode 2004-2006 25%. Vooral bij kleinere bedrijven (<70 nge) zijn de inkomsten uit arbeid buitenshuis gemiddeld hoog. Bij de grotere en middelgrote bedrijven is het vaak lastig om inkomsten uit arbeid buitenshuis te halen, omdat het bedrijf alle tijd en aandacht opeist.

Van het inkomen moeten belastingen worden betaald en kunnen de privé-bestedingen worden gefinancierd. Gemiddeld wordt de laatste jaren ruim 20.000 euro per bedrijf bespaard. Dit bedrag kan aan het eigen vermogen worden toegevoegd en is in principe beschikbaar voor uitbreidingsinvesteringen.

Tabel 8.3

Resultaat en inkomen (1.000 euro) van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf, 2001-2007

		2001-2005	2006	2007 (r)
Opbrengsten	(+)	275,8	324,6	343,6
w.v. landbouwproductie (%)		94,1	91,1	91,6
verbreding e.d. (%)		3,1	3,9	3,7
subsidies (%)		2,9	5,0	4,7
Betaalde kosten en afschrijvingen	(-)	237,5	272,5	292,5
Inkomen uit bedrijf	(=)	39,3	52,0	51,0
Inkomen buiten bedrijf	(+)	11,6	18,4	18,4
w.v. arbeid		5,5	7,6	7,6
overig		6,1	10,8	10,8
Totaal inkomen	(=)	50,8	70,4	69,4
Belastingen	(-)	3,4	3,8	3,8
Privé-bestedingen	(-)	37,5	43,5	44,0
Besparingen	(=)	10,0	23,1	21,6

Bron: Informatienet.

Inkomensverschillen en lage inkomensproblematiek

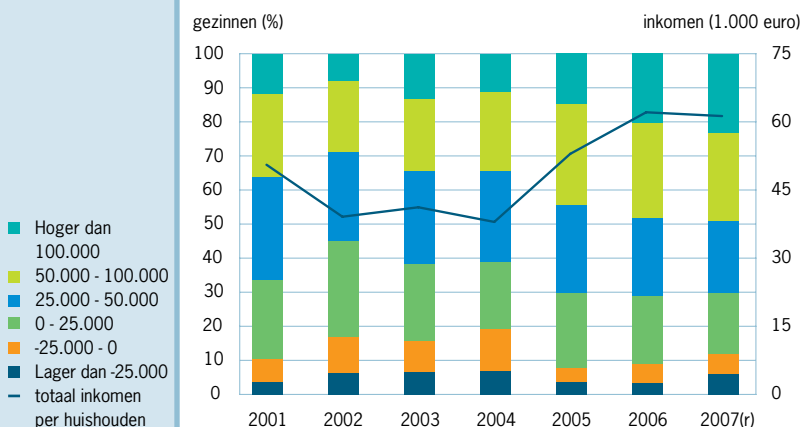
Er zijn grote verschillen tussen bedrijven wat betreft organisatievorm, aantal ondernemers en inzet van onbetaalde (eigen) arbeid. Gemiddeld zijn er 1,65 ondernemers per bedrijf en 1,45 onbetaalde arbeidsjaareenheden. Voor het grootste deel behoren de ondernemers per bedrijf tot hetzelfde huishouden, het zijn vaak partners of ouders en thuiswonende kinderen. Gemiddeld moet het inkomen over 1,15 huishoudens verdeeld worden, zodat het totaal inkomen per huishouden op de agrarische bedrijven in Nederland ongeveer 60.000 euro is. De spreiding in inkomen tussen huishoudens is groot. Ruim 10% van de huishoudens behaalde in 2007 een negatief inkomen, één op de vijf huishoudens had een inkomen hoger dan 100.000 euro (figuur 8.1).

Het modale inkomen in Nederland bedraagt ongeveer 30.000 euro per werkzaam persoon. Om het totaal inkomen in de agrarische sector daarmee te vergelijken, moet de 69.000 euro uit 2007 verdeeld worden over de 1,45 onbetaalde aje, wat neerkomt op ongeveer 47.500 euro. Ten opzichte van het modale inkomen is het inkomen in de agrarische sector in 2007 dus hoog, in vergelijking met de inzet van arbeid en kapitaal (gemiddeld 1,8 miljoen euro per bedrijf, zie §8.5) echter niet. Voor die inzet in het bedrijf wordt gemiddeld ongeveer 90.000 euro per bedrijf in rekening gebracht, de beloning voor arbeid en kapitaal is gemiddeld dan ook bij lange na niet marktconform.

Het zijn niet altijd dezelfde bedrijven die een laag inkomen behalen. Er is tussen de jaren sprake van een zekere schommeling in de inkomens, die een verschuiving van bedrijven

Figuur 8.1

Verdeling (%) van het aantal huishoudens op land- en tuinbouwbedrijven naar totaal inkomen per huishouden, 2001-2007

Bron: Informatienet.

over klassen veroorzaakt. Die schommeling is onder andere afhankelijk van de marktsituatie en de productprijzen. Daarentegen zijn er ook bedrijven die wel langdurig goed of slecht scoren. Om incidentele schommelingen uit te sluiten, wordt in onderzoek vaak gewerkt met meerjarige gemiddelden per bedrijf. Die methode is ook toegepast bij onderzoek naar de lage-inkomensproblematiek in de land- en tuinbouw, waar in beeld werd gebracht in welke mate huishoudens boven of onder een minimuminkomensgrens zitten (Van Everdingen et al., 1999). Deze grens, nu gebaseerd op de IOAZ-regeling (Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen), bedraagt ongeveer 22.000 euro per huishouden.

Over de periode 2004-2006 blijkt gemiddeld 34% van de huishoudens onder dit minimum te vallen als enkel het inkomen uit bedrijf wordt meegenomen. Voor veel bedrijven zijn de inkomsten buiten bedrijf van groot belang, want dan zakt het percentage naar 23. Dit is een relatief laag percentage, in andere periodes lag het meestal tussen 40 en 50, met een uitschieter over de periode 2002-2004 van 53. Gezien de matige prijzen in de periode 2004-2006 in de pluimveehouderij bleven veel pluimveehouders (60%) onder de grens, terwijl in de varkenshouderij juist sprake was van goede resultaten en dus weinig huishoudens (16%) onder de grens bleven. Een gemiddeld inkomen boven het minimum over de hele driejaarsperiode betekent niet dat dit in ieder afzonderlijk jaar ook het geval is. Van die groep had bijvoorbeeld circa één op de vijf huishoudens in 2004 een totaal inkomen onder de minimumgrens.

Inkomensschommelingen

De in voorgaande paragraaf beschreven schommelingen in het inkomen worden vooral veroorzaakt door veranderingen in het inkomen uit bedrijf en niet zozeer door fluctuerende inkomsten van buiten bedrijf. Niet elk bedrijf heeft in dezelfde mate met schommelingen te maken, het is onder meer afhankelijk van de markt waarvoor geproduceerd wordt en het markt- en prijsbeleid dat voor die producten wordt gevoerd. De bedrijven met traditionele 'marktorderingsproducten' (o.a. melk, granen, suiker, zetmeel, rundvlees) lieten in het verleden een stabiel beeld zien dan bedrijven met meer vrije marktproducten. Mede door de veranderingen in het gemeenschappelijk landbouwbeleid lijkt die stabiliteit te verminderen.

Naast markt- en prijsontwikkelingen hebben individuele bedrijven ook te maken met schommelingen in productie, zowel structureel door groei of krimp als incidenteel door bijvoorbeeld weersinvloeden. Ook kunnen zich op bedrijfsniveau 'incidenten' voordoen die het inkomen beïnvloeden, zoals ziekten (van persoon, vee of gewas), incidentele mee- of tegenvallers of boekwinsten of -verliezen bij verkoop van machines of installaties. Ten slotte, veranderingen in opbrengsten dragen in het algemeen meer bij aan de fluctuaties in het inkomen dan variaties in de kosten, wat niet wegneemt dat ook de kosten een rol kunnen spelen.

In de groepsgegevens worden veel van die plussen en minnen 'weggemiddeld'. Het gemiddelde inkomen uit bedrijf per ondernemer veranderde in de periode 2001-2006 per jaar maximaal met 9.400 euro (tabel 8.4). Wordt echter naar de absolute verandering (dus onafhankelijk van de dimensie van de verandering) van dat inkomen gekeken, dan gaat het jaarlijks om gemiddeld circa 25.000 euro per ondernemer. Bij ongeveer de helft van de ondernemers blijft de inkomensverandering beperkt tot hooguit 10.000 euro, maar bij jaarlijks 10 tot 13% van de ondernemers is sprake van een toe- of afname van meer dan 50.000 euro. Bij glasgroente- en

Tabel 8.4

Inkomensverandering (euro per ondernemer) van land- en tuinbouwbedrijven, 2001-2006

	Jaar op jaarmutatie				
	2001-2002	2002-2003	2003-2004	2004-2005	2005-2006
Gemiddeld	-8.800	-2.500	-2.500	+9.400	+2.200
Idem, in absolute waarden	26.000	23.000	26.300	23.800	22.300
Aantal ondernemers (%) naar absolute inkomensverandering					
0-10.000 euro	46	55	45	44	46
10-25.000 euro	29	23	26	30	30
25-50.000 euro	13	12	16	16	13
>50.000 euro	12	11	13	10	11
Bron: Informatienet.					

pluimveebedrijven is de variatie tussen jaren het grootst, bij melkveebedrijven het kleinst.

Om schommelingen van opbrengsten en inkomens enigszins te beperken, kunnen bedrijven bijvoorbeeld afzetcontracten afsluiten. Ook zijn er beperkte mogelijkheden voor verzekeringen. Uit een onderzoek onder akkerbouwers blijkt vooral belangstelling voor een continuïteitsverzekering en minder voor een inkomensverzekering (Van der Meer et al., 2007). Af en toe een slecht jaar is dus acceptabel tot het moment dat het voortbestaan van het bedrijf in gevaar komt.

Bedrijfstoeslagen belangrijk voor veel bedrijven

Door de hervorming van het Europese landbouwbeleid zijn directe betalingen aan landbouwbedrijven in enkele jaren van grote betekenis geworden voor het inkomen. In de periode 2001-2003 maakten de premies en subsidies nog ongeveer 2% uit van de opbrengsten van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf. Met de introductie van de melkpremie en de compensatie van de verlaging van de suikerprijzen is het aandeel van bedrijfstoeslagen (en andere subsidies) in de opbrengsten inmiddels opgelopen naar ongeveer 5%. Daarmee neemt ook de gevoeligheid toe van veel bedrijven voor veranderingen in het beleid op het gebied van bedrijfstoeslagen.

Een groot deel (77%) van de land- en tuinbouwbedrijven ontving in 2006 Europese toeslagen (bedrijfs- en gekoppelde toeslagen). Om het belang van die toeslagen aan te geven in relatie tot het inkomen uit bedrijf, zijn de ontvangen toeslagen in 2006 afgezet tegen het gemiddelde inkomen uit bedrijf in de jaren 2004-2006. Deze techniek is eerder toegepast in Van der Meer (2008). Voor de helft van de bedrijven met een inkomen tussen 0 en 25.000 euro bestaat het inkomen voor meer dan 75% uit EU-toeslagen (tabel 8.5). Ook bij de hogere inkomensklassen zijn er groepen bedrijven die dit inkomen vooral realiseren vanwege de toeslagen. Voor deze bedrijven zijn de toeslagen dus van substantieel belang om inkomen uit bedrijf te realiseren. Aan de andere kant zijn er ook bij de lage inkomensklassen bedrijven die geen of nauwelijks toeslagen ontvangen. Voor deze bedrijven hebben eventuele kortingen dus ook geen effect op het inkomen. Van de totaal uitbetaalde toeslagen gaat 34% naar de bedrijven die een inkomen realiseren van meer dan 75.000 euro. Dit betreft 20% van de land- en tuinbouwbedrijven.

De melkveebedrijven krijgen 57% van de toeslagen uitgekeerd, wat neerkomt op gemiddeld ruim 23.000 euro per bedrijf. Een kwart van de melkveebedrijven realiseert 75% of meer van het inkomen met de toeslagen. Bij de akkerbouwbedrijven is dit percentage 54, beduidend hoger. De gemiddelde toeslag per bedrijf ligt er op een kleine 20.000 euro.

Tabel 8.5

Verdeling (%) van land- en tuinbouwbedrijven naar het belang van EU-premies in de inkomensvorming, 2006 ^a

	Aandeel EU-premies in inkomen uit bedrijf					Aantal bedrijven	Premie (%)
	< 1%	1-25%	25-75%	75-100%	>100%		
Aantal bedrijven	9.780	9.360	18.970	2.900	18.490	59.490	100
Percentage	16	16	32	5	31	100	
Bedrijven naar inkomensklasse (%)							
<0	0	0	0	0	100	11.236	9
0-25.000	17	7	24	11	41	14.791	17
25.000-50.000	17	18	54	5	6	12.554	21
50.000-75.000	18	24	47	6	6	8.198	20
>75.000	28	32	38	1	1	12.707	34
Bedrijven naar type (%)							
Akkerbouw	0	17	28	14	40	8.048	19
Melkveehouderij	0	9	67	6	18	19.521	57
Overig	31	19	12	2	37	31.918	24

a De ontvangen toeslagen in 2006 afgezet tegen het gemiddelde inkomen uit bedrijf in de jaren 2004-2006.

Bron: Informatienet.

Mogelijke veranderingen in toeslagen in de komende jaren

Bedrijfstoeslagen kennen geen inflatiecorrectie of een compensatie voor de jaarlijkse stijging van de kosten voor de landbouw, in reële termen worden de toeslagen dus geleidelijk minder waard. Daarnaast kunnen de toeslagen (nominaal) worden verlaagd door besluiten van de EU. De reden kan zuiver budgettair zijn, als de EU-landen minder geld wensen te besteden aan landbouw en meer prioriteit willen geven aan andere doelen. Dit kan aan de orde komen bij de vaststelling van de meerjarenbegroting van de EU, de huidige loopt tot en met 2013.

Een andere reden voor verlaging van de toeslagen kan de wens zijn meer geld vrij te maken voor het Europese plattelandsbeleid (zie §3.1). Daarnaast kan de Health Check-discussie ook leiden tot een vereenvoudiging van de toeslagstelsels. Het gelijk stellen van de toeslagbedragen per hectare, bekend onder de term *flat rate*, zou voor veel Nederlandse bedrijven een forse verandering inhouden (zie LEB 2007, p. 129-130). Ook de mogelijke ontkoppeling van een aantal nog aan de productie gekoppelde toeslagen - het gaat om onder meer zetmeelaardappelen, vleeskalveren, vlas en gedroogd groenvoeder - is nog onderwerp van discussie. Het al dan niet ontkoppelen kan van invloed zijn op de omvang van de betreffende sectoren (De Bont et al., 2007b, 2007c).

Andere veranderingen die nog aan de orde kunnen komen zijn het vaststellen van

een minimumtoeslagbedrag per bedrijf en de *cross compliance*-voorwaarden waaraan het landbouwbedrijf voor het ontvangen van de toeslagen moet voldoen.

Gezien het belang van de EU-premies voor de inkomensvorming op veel bedrijven, is het zaak om zorgvuldig de gevolgen van beleidswijzigingen te analyseren. Voor veel bedrijven spelen de toeslagen een grote rol bij de continuïteit van het bedrijf.

8.4 BEDRIJFSRESULTATEN NAAR BEDRIJFSTYPE

8.4.1 VERGELIJKING VAN TYPEN

Om land- en tuinbouwbedrijven in te delen naar gelijksoortige groepen, is de NEG-typering in gebruik (zie bijlage Begripsomschrijvingen). Van een aantal veelgebruikte bedrijfstypen zijn enkele uitkomsten opgenomen in tabel 8.6.

De bedrijfsomvang wordt vaak gemeten in Nederlandse grootte-eenheden (nge). Het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf binnen de steekproefpopulatie heeft een omvang van 110 nge. Van de in de tabel gepresenteerde bedrijfstypen zijn de akkerbouw-, vleeskalver-, en fruitbedrijven kleiner dan gemiddeld en met name de glastuinbouw-, champignon-, en bloembollenbedrijven veel groter.

Een andere grootte om de omvang van bedrijven te meten is de omzet (opbrengsten). De statistische bureaus van de EU (Eurostat, FADN) stappen voor land- en tuinbouwbedrijven in 2010 over naar een typeringssysteem op basis van de Standard Output (opbrengsten) in plaats van het saldo (bss, ege, nge) (EC, 2008). De overstap wordt gemaakt vanwege de ontkoppeling van de toeslagen en voor een betere aansluiting bij indicatoren buiten de landbouw. Ook de toenemende pluriformiteit (verbredingsactiviteiten) van de landbouw en een mogelijke besparing op administratieve lasten spelen een rol. Een dergelijke overstap zal mogelijk grote gevolgen hebben voor de indeling van de bedrijven in bedrijfstypen en grootteklassen in Nederland. Zo blijkt uit tabel 8.6 dat de intensieve veehouderijbedrijven (varkens- en pluimveebedrijven) op basis van de nge rond het gemiddelde liggen, maar de opbrengsten zijn veel hoger dan gemiddeld. Deze bedrijven hebben hoge toegerekende kosten, vooral voerkosten, waardoor het saldo relatief laag is ten opzichte van de opbrengsten. Met name als inkomenscriterium is het saldo dan ook beter geschikt dan de Standard Output (opbrengsten).

Resultaat en inkomen 2004-2006

Op het gemiddelde bedrijf wordt de arbeid door 2,4 arbeidsjaareenheden (aje) geleverd, waarvan gemiddeld genomen 1 aje komt van een betaalde werknemer en de rest uit niet-betaalde (gezins)arbeidskrachten (tabel 8.6). Met name bij de tuinbouwbedrijven komt relatief veel betaalde arbeid voor. Bij akkerbouw- en melkveebedrijven wordt de

arbeid vrijwel volledig door niet-betaalde krachten geleverd. Ook wordt eigen vermogen in het bedrijf ingebracht (§8.5). Voor deze inzet van eigen arbeid en kapitaal wordt normatief gemiddeld ongeveer 90.000 euro per bedrijf aan kosten in rekening gebracht. Bij melkvee- en glastuinbouwbedrijven zijn deze berekende kosten duidelijk hoger dan gemiddeld.

De kosten voor eigen arbeid en kapitaal maken gemiddeld ruim een kwart uit van de totale kosten. Bij de melkveebedrijven bedragen ze gemiddeld bijna 40% van de totale kosten, bij de intensieve veehouderij- en glastuinbouwbedrijven ligt dat aandeel rond de 15%. Deze kosten zijn geen uitgaven en drukken ook niet op het inkomen.

Gemiddeld gezien werd er in de periode 2004-2006 verlies geleden: per 100 euro kosten werd 87 euro aan opbrengsten behaald. De weergegeven jaren waren voor de varkenshouderij zeer goede jaren, waardoor de rentabiliteit boven de 100 euro uitkwam. Dit staat in schril contrast met de actuele situatie met lage prijzen in de sector (§8.4.2). Bij de grondgebonden bedrijven is de rentabiliteit duidelijk lager dan gemiddeld. De melkveehouderij scoort het laagst met een rentabiliteit van 80 euro. Vanwege het grote aandeel van de onbetaalde kosten wordt echter toch een inkomen uit bedrijf behaald: ruim 36.000 euro per onbetaalde arbeidsjaareenheid (tabel 8.7). De ingerekende kosten voor eigen arbeid en kapitaal worden voor ongeveer 50% gedekt. Voor de weergegeven periode ligt dat dekkingpercentage voor de meeste typen tussen de 40 en 60%. De leghennenbedrijven vormen een negatieve uitschieter, de vleeskalver-, boomkwekerij- en vooral varkensbedrijven een positieve.

Tabel 8.6

Omvang en rentabiliteitskengetallen per bedrijfstype, gemiddeld per bedrijf per jaar, gemiddelde 2004-2006

	Bedrijfs- omvang	Arbeidsinzet (aje)		Totale opbrengsten	Opbrengsten per 100 euro kosten-	Kosten eigen arbeid en kapitaal
	(nge)	Totaal	Onbetaald (%)	(euro)		(% van totaal)
Totaal land- en tuinbouw	110	2,4	61	300.000	87	26
Melkveebedrijven	100	1,6	93	220.000	80	39
Vleeskalverbedrijven	90	1,1	94	140.000	91	38
Varkensbedrijven	100	1,6	74	470.000	102	16
Leghennenbedrijven	130	1,8	74	460.000	82	14
Vleeskuikenbedrijven	110	1,7	64	760.000	96	8
Akkerbouwbedrijven	80	1,2	88	180.000	85	31
Glastuinbouwbedrijven	260	6,4	27	740.000	94	13
Champignonbedrijven	200	7,5	25	660.000	93	13
Opengrondsgroentebedrijven	110	4,6	38	330.000	86	23
Fruitbedrijven	90	3,3	41	230.000	84	31
Bloembollenbedrijven	240	4,2	35	490.000	92	16
Boomkwekerijbedrijven	120	3,1	51	300.000	92	27

Bron: Informatienet

Behalve inkomen uit het bedrijf behalen veel bedrijven ook inkomsten van buiten bedrijf, gemiddeld 15.400 euro per bedrijf in 2004-2006. Vooral bij de kleinere bedrijven zijn die inkomsten soms hoog. Bij de akkerbouwbedrijven liggen de inkomsten buiten bedrijf beduidend hoger dan bij andere bedrijfstypen. Dat wordt niet alleen veroorzaakt door meer arbeid buitenshuis aan te wenden, maar ook de inkomsten van vermogen en uitkeringen zijn hoger, met name bij de grotere akkerbouwbedrijven. Bij de glastuinbouwbedrijven zijn de inkomsten buiten bedrijf relatief gering.

Tabel 8.7

Inkomensvorming (euro) naar bedrijfstype, gemiddeld per bedrijf per jaar, gemiddelde 2004-2006

	Inkomen uit bedrijf			Inkomsten van buiten bedrijf	Totaal inkomen
	Per 100 euro onbetaalde kosten (%)	Per onbetaalde aje	Per bedrijf		
Totaal land- en tuinbouw	50	31.000	44.700	15.400	60.100
Melkveebedrijven	50	36.200	52.900	15.700	68.700
Vleeskalverbedrijven	77	43.900	46.200	13.500	59.800
Varkensbedrijven	112	70.000	82.400	14.500	96.900
Leghennenbedrijven	-30	-17.200	-23.000	14.700	-8.300
Vleeskuikenbedrijven	46	26.700	29.200	13.800	43.000
Akkerbouwbedrijven	58	35.900	37.500	19.200	56.700
Glastuinbouwbedrijven	54	32.100	55.300	7.200	62.500
Champignonbedrijven	44	22.200	42.000	.	.
Opengronds-groentebedrijven	38	19.600	33.900	.	.
Fruitbedrijven	47	29.900	40.300	.	.
Bloembollenbedrijven	50	30.200	44.300	.	.
Boomkwekerijbedrijven	70	38.000	59.800	.	.
Bron: Informatienet					

Biologisch versus gangbaar

Biologische bedrijven laten zich lastig vergelijken met hun gangbare collega's. Zo is enerzijds de structuur van de bedrijven vaak duidelijk anders. Anderzijds is er voor de groep ook sprake van een andere ontwikkeling in de loop van de tijd. Algemeen geldt dat bedrijven stoppen en hun productiecapaciteit aan anderen overdragen, waardoor de gemiddelde productie per bedrijf groeit. Ook biologische bedrijven kunnen stoppen, maar daar is ook sprake van instroom van omschakelaars. Daardoor hoeft zich niet per se een groei van de gemiddelde omvang voor te doen.

Biologische akkerbouwers/gewastelers zijn veel meer gericht op de teelt van groenten dan hun gangbare akkerbouwcollega's. Om voor de biologische akkerbouwers (gewastelers) een betere vergelijking met gangbaar te maken, is daarom een nieuwe vergelijkingsgroep gemaakt: gewastelers waar de opbrengsten voor minimaal 50% uit

gewasopbrengsten bestaan en het areaal voor minimaal 20% uit groenten. In de melkveehouderij is de melkproductie per bedrijf veel kleiner en ook is de productie veel extensiever, doordat de bedrijven in oppervlakte gemeten groter zijn (tabel 8.8). Voor beide typen geldt dat bij de biologische bedrijven meer gebruik wordt gemaakt van betaalde arbeidskrachten dan bij gangbare bedrijven.

Voor de periode 2004-2006 zijn de opbrengsten per bedrijf van de biologische akkerbouwbedrijven hoger dan van gangbare, maar per ha iets lager. Het inkomen uit bedrijf is nagenoeg gelijk, de rentabiliteit iets beter. Bij de biologische melkveebedrijven blijven de gemiddelde opbrengsten per bedrijf iets achter bij die van de gangbare, vanwege de kleinere melkproductie. Ondanks die kleinere omvang weten de bedrijven toch een vrijwel gelijk inkomen te halen. Het vaker op het bedrijf bewerken en via huisverkoop afzetten van producten draagt daar eveneens aan bij.

Tabel 8.8

Resultaten van biologische en gangbare bedrijven, gemiddelde 2004-2006

	Akkerbouw-groentebedrijven		Melkveebedrijven	
	biologisch	gangbaar	biologisch	gangbaar
Bedrijfsomvang (nge)	94	106	86	98
Oppervlakte cultuurgrond (hectare)	49,5	36,4	53,8	42,8
Arbeidsinzet (aje)	3,4	3,0	1,4	1,6
w.v. onbetaalde aje (%)	40	56	83	94
Opbrengsten (1.000 euro)	319	274	188	219
Idem per hectare	6,5	7,5	3,5	5,1
Inkomen uit bedrijf (1.000 euro)	46,5	47,3	51,1	53,0
Idem per onbetaalde aje	34,7	28,4	42,7	36,0
Rentabiliteit	92	85	81	80
Bron: Informatienet.				

8.4.2 ACTUELE BEDRIJFSRESULTATEN PER BEDRIJFSTYPE

In december 2007 heeft het LEI gerapporteerd over de ontwikkeling van resultaten en inkomens (De Bont en Van der Knijff, 2007a). Die resultaten zijn waar nodig bijgesteld met nieuwe informatie. De resultaten voor de bedrijfstypen worden in deze paragraaf in het kort besproken. Het centrale kengetal daarbij is het inkomen uit bedrijf. De cijfers zijn terug te vinden in BINternet op de website van het LEI.

Melkveebedrijven profiteren van gestegen melkprijs

Melkveehouders profiteerden in 2007 van de gestegen prijzen op de wereldmarkt. Deze resulteerden in een hogere uitbetalingsprijs van melk (+18%). Ook liepen de vee prijzen op en nam de gemiddelde bedrijfsomvang toe, waardoor de opbrengsten per bedrijf

toenamen. Door hogere prijzen voor voer en kapitaal stegen ook de kosten, maar toch liep het inkomen uit bedrijf fors (31.000 euro) op, tot 84.000 euro per bedrijf. In vergelijking met eerdere jaren is het gemiddelde inkomen hoog (figuur 8.2), wat ook geldt voor de biologische bedrijven. De productie was met een rentabiliteit van 92% echter niet kostendekkend. De rentabiliteit is wel beduidend beter dan het gemiddelde van de periode 2004-2006 (tabel 8.6), maar de vergoeding van eigen arbeid en kapitaal was ook in 2007 nog niet marktconform. Wel werd gemiddeld ruim 55.000 euro aan besparingen gerealiseerd, waarmee het eigen vermogen kon worden versterkt.

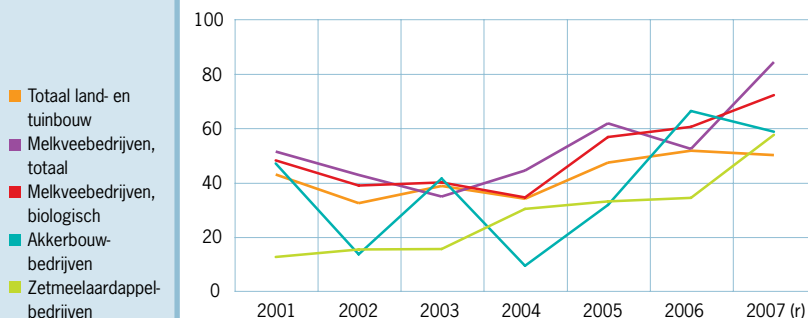
Akkerbouwbedrijven: inkomen blijft op niveau

De resultaten van de akkerbouwbedrijven blijven in 2007 iets achter bij die 2006. De rentabiliteit komt naar verwachting uit op 92%, het inkomen uit bedrijf wordt geraamd op ruim 58.000 euro (figuur 8.2). Dit is ondanks de daling ten opzichte van het voorgaande jaar toch beduidend beter dan de resultaten in de periode 2001-2005. Na aftrek van betaalde belastingen en privé-bestedingen resteerde gemiddeld ongeveer 32.000 euro aan besparingen.

De zetmeelaardappelbedrijven halen in 2007 naar verwachting een beter resultaat dan in 2006. De rentabiliteit wordt geraamd op 89% en het inkomen uit bedrijf op ruim 57.000 euro. De goede resultaten zijn te danken aan een hoge prijs voor zetmeelaardappelen en suikerbieten, bij bovendien hoge gehalten aan zetmeel en suiker. In 2007 heeft COSUN de bietentelers meer dividend op aandelen betaald dan in andere jaren vanwege de goede resultaten van het concern. De telers die voorheen aangesloten waren bij CSM profiteren niet van deze uitkering. De opbrengstprijs voor pootaardappelen is hoger dan aan het begin van het seizoen werd verwacht en komt zelfs boven de prijs van 2006 uit.

Figuur 8.2

Inkomen uit bedrijf (1.000 euro) van melkvee- en akkerbouwbedrijven, 2001-2007

Bron: Informatienet.

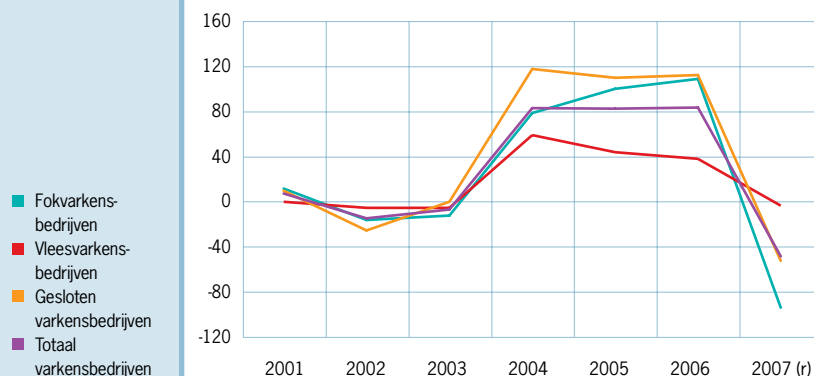
Varkensbedrijven in zwaar weer

De resultaten van varkensbedrijven zijn in 2007 uitermate teleurstellend, door lage opbrengstprijzen en fors hogere kosten. De gemiddelde voerprijs kwam door oplopende graanprijzen circa 20% hoger uit dan in 2006, waardoor de kosten met ruim 40.000 euro stegen. De prijs van vleesvarkens daalde gemiddeld bijna 9%, die van biggen 25%. Aan het begin van 2007 waren de prijzen nog gunstig, dankzij de sterke voorjaarsvraag uit Zuid-Europa. De stijgende graanprijzen verkleinden echter de vraag naar biggen, vooral in Oost- en Zuid-Europa. Pas tegen het eind van het jaar herstelden de biggenprijzen iets. Door een kleinere zeugenstapel in de EU zal op termijn het Europese aanbod van biggen weer afnemen, wat zal leiden tot een verder herstel van de biggenprijzen. De sector is na enkele zeer goede jaren (2004-2006) duidelijk in de fase van laagconjunctuur van de varkenscyclus aangekomen. Na een aantal goede jaren volgt gewoonlijk weer een aantal magere jaren door uitbreiding van de productie, vooral in andere EU-landen die nog geen limitering van de productie kennen. Na de magere jaren volgt over het algemeen ook weer herstel.

Door de ongunstige prijsontwikkelingen in 2007 is het inkomen uit bedrijf op de varkensbedrijven scherp gedaald, naar bijna 50.000 euro negatief. Er werd fors ontspaard. De fokvarkensbedrijven komen er het slechtst van af (figuur 8.3), omdat de biggen veel minder opbrachten en het voer veel meer kostte. Daar kelderde het inkomen uit bedrijf met 200.000 euro naar 95.000 euro negatief en werd gemiddeld bijna 140.000 euro per bedrijf ontspaard. Ook op de gesloten varkensbedrijven daalde het inkomen flink en moesten financiële reserves worden aangesproken om het bedrijf draaiende te houden. Bij de vleesvarkensbedrijven was

Figuur 8.3

Inkomen uit bedrijf (1.000 euro) van varkensbedrijven, 2001-2007

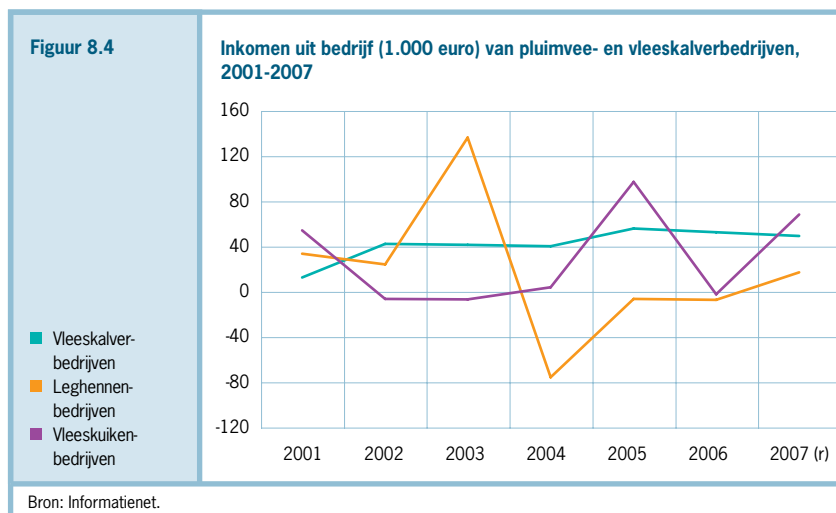
Bron: Informatienet.

de inkomensdaling het kleinst, omdat deze nog enigszins profiteerden van de sterk gedaalde biggenprijs. Toch is ook daar het inkomen gemiddeld negatief, net als in de periode 2001-2003.

Pluimveebedrijven in de plus, vleeskalverbedrijven in de min

De prijs van consumptie-eieren trok in 2007 met gemiddeld 20% aan. De marktprijzen van kooi- en scharreleieren zijn in vrijwel gelijke mate gestegen. Een deel van de bedrijven werkt met contracten en die zijn nauwelijks in prijs verhoogd. Voor die bedrijven worden de gestegen voerkosten (+26%) lang niet gecompenseerd door hogere opbrengsten. Daardoor zullen de verschillen in resultaten tussen bedrijven groot zijn. Gemiddeld steeg het inkomen uit bedrijf in de legsector naar 17.000 euro per bedrijf, na een aantal jaren met negatieve inkomens (figuur 8.4). Toch is er in 2007 voor het vierde achtereenvolgende jaar sprake van ontsparringen. Dat komt vooral hard aan bij bedrijven die zich afgelopen jaren extra in de schulden staken om te investeren in scharrehuisvesting. In 2012 gaat het verbod op legbatterijen in en er is een grote groep bedrijven die de overstap van kooi- naar alternatieve huisvesting nog moet maken. Naar schatting wordt 45% van de hennen nog gehouden in kooihuisvesting, terwijl het Europees gezien om bijna 80% gaat (PVE, 2008).

Voor de vleeskuikenbedrijven was 2007 een redelijk goed jaar, al blijft het inkomen wel achter bij dat van 2005. Vrijwel alle kosten werden door opbrengsten gedekt. De vleesprijs was hoger dan in 2005, maar de gestegen voerkosten drukten het resultaat. Het inkomen uit bedrijf wordt geraamd op gemiddeld 68.000 euro en de besparingen op 30.000 euro per bedrijf.

Bij de gespecialiseerde vleeskalverbedrijven zal het inkomen volgens raming in 2007 iets dalen. De opbrengsten staan onder druk, door lagere contractvergoedingen, en de totale kosten per bedrijf zullen iets toenemen. De kosten voor de afzet van kalvergier nemen het meest toe. Ondanks de inkomensdaling zal nog wel een klein bedrag aan besparingen resterend. Dat is echter minder dan gemiddeld in de periode 2004-2006, met relatief gunstige inkomens en besparingen.

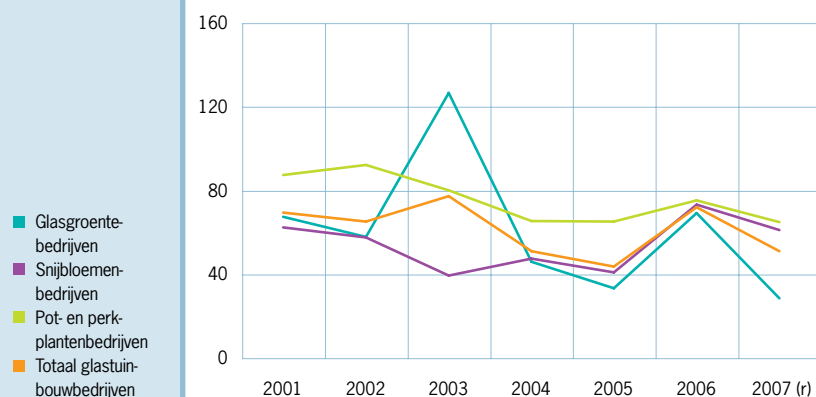
Bedrijfsresultaten en inkomens glastuinbouw lager

In 2007 zijn, gemiddeld genomen, de bedrijfsresultaten en inkomens in de glastuinbouw lager dan in 2006. Vooral de hogere kosten als gevolg van prijsstijgingen zijn daar debet aan, waarbij die van gas, rente, en arbeid zwaar meewegen. Ook de productie per m² bleef veelal achter doordat de lichtinstraling lager was. De ontwikkeling van de opbrengstprijzen liep behoorlijk uiteen. Bij de glasgroenten was de prijsvorming van veel producten minder gunstig dan in 2006. Van de grotere gewassen bracht alleen aubergine meer op. De dure dollar speelde de export naar de VS parten, zowel van groenten als van bloemen. Van de belangrijkste snijbloemen wist alleen roos een hogere middenprijs te noteren, terwijl chrysant, tulp, lelie en gerbera juist minder opleverden. Bij kamerplanten behoorden phalaenopsis en anthurium tot de belangrijkste dalers. Perkplanten profiteerden van de gunstige weersomstandigheden in het voorjaar, wat leidde tot hogere prijzen.

Per saldo zijn over het algemeen de bedrijfsresultaten in de glasgroenteteelt sterker gedaald dan in de sierteelt. Als gevolg van de grote diversiteit in de glastuinbouwsector zijn de verschillen in bedrijfsresultaten en inkomens tussen

Figuur 8.5

Inkomen uit bedrijf (1.000 euro) van glastuinbouwbedrijven, 2001-2007

Bron: Informatienet.

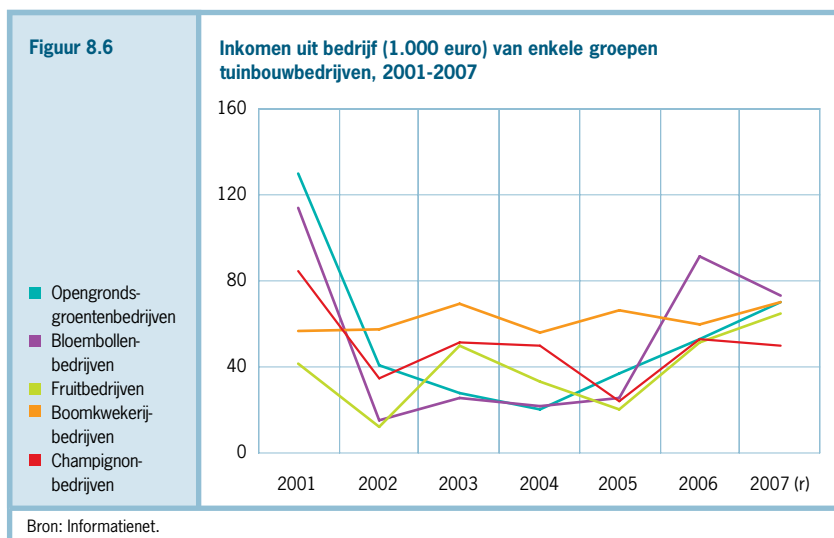
bedrijven echter erg groot. De rentabiliteit van glasgroentebedrijven nam gemiddeld met 5 procentpunten af tot 91%, terwijl op sierteeltbedrijven de rentabiliteit met 1 procentpunt daalde tot 95% (snijbloemen) en 96% (potplanten). De resultaten liggen ook duidelijk onder het niveau van de eerste jaren na de milleniumwisseling (figuur 8.5). Het inkomen uit bedrijf nam gemiddeld met circa 18.000 euro af tot 54.000 euro. Hiervan moesten bijna 2 ondernemers met hun eventuele gezinnen (gemiddeld 1,87 ondernemer/bedrijf) rondkomen. De besparingen kwamen in 2007 rond de nullijn uit, terwijl in 2006 gemiddeld zo'n 20.000 euro werd bespaard.

Resultaat champignonbedrijven rond het langjarig gemiddelde

De productie van champignons in 2007 kenmerkt zich evenals het vorige jaar door lage opbrengsten en een hoge infectiedruk. De kwaliteit van de compost laat nogal eens te wensen over. Het aanbod van industriechampignons was krap, waardoor de prijzen goed waren. De prijs voor verse champignons is ten opzichte van een jaar eerder nauwelijks verbeterd. De kosten stegen met circa 3-4%, vooral de kosten voor compost en de afzet van champost namen toe. Dit leidt tot een gemiddelde rentabiliteit van 93-97%, waarbij snijbedrijven vaak betere resultaten hebben dan plukbedrijven. Het inkomen uit bedrijf komt uit op gemiddeld ongeveer 50.000 euro per bedrijf, wat redelijk overeenkomt met het langjarig gemiddelde (figuur 8.6).

Gunstige resultaten opengrondsgroentebedrijven

De opengrondsgroentebedrijven telen intensieve gewassen, zoals aardbeien, asperges, diverse koolsoorten, prei en ijsbergsla, hoofdzakelijk voor de versmarkt.

Gemiddeld hadden de bedrijven in 2007 een goed jaar, maar afhankelijk van de geteelde gewassen zijn er behoorlijke verschillen tussen bedrijven. Telers van prei en ijsbergsla hebben door de slechte prijzen bijvoorbeeld een heel mager seizoen achter de rug. Ook door wateroverlast kunnen de resultaten op individuele bedrijven in 2007 negatief beïnvloed zijn. Het algemene beeld is echter dat de productie per hectare behoorlijk was en het prijspeil redelijk. Dit was ruim voldoende om de lichte stijging van de kosten op te vangen. Vooral de kosten van gewasbeschermingsmiddelen en kunstmest liepen sterk op door hogere prijzen.

De rentabiliteit komt uit op een niveau van rond de 95%, wat beduidend hoger is dan in de periode 2004-2006 (tabel 8.7). Het inkomen uit bedrijf stijgt naar gemiddeld ongeveer 70.000 euro per bedrijf, ook duidelijk hoger dan het niveau van de voorgaande vijf jaren (figuur 8.6).

Ook de fruitbedrijven in de plus

De productie van appels en peren was in 2007 circa 10% hoger dan het vorige jaar. De verwachtingen voor de prijzen waren goed, aangezien de oogsten in Oost-Europa door vorstschade tegenvielen. Toch konden die verwachtingen niet geheel waargemaakt worden. De appelprijzen voor de verse markt bleven nagenoeg op hetzelfde niveau als in 2006, terwijl de perenprijs met circa 5% toenam. Ook de industrieprijzen voor fruit waren gemiddeld goed, door het minder grote aanbod uit Oost-Europa. Dit resulteerde in een gemiddeld 2 à 3% hogere prijs dan in 2006. Tegenover de stijging van de opbrengsten staat ook een toename van de kosten met circa 5-7%. Vooral betaalde arbeidskosten stegen, door zowel een grotere arbeidsinzet als een stijging in de prijs van (seizoens)arbeid. De rentabiliteit van fruitbedrijven komt uit op gemiddeld ongeveer 92%, evenals bij de opengrondsgroentebedrijven is sprake van een beter resultaat dan in voorgaande jaren. Het inkomen uit bedrijf stijgt tot circa 65.000 euro per bedrijf (figuur 8.6). Resultaten op individuele bedrijven kunnen echter sterk afwijken.

Bloembollenbedrijven: lager inkomen

Het areaal bloembollen is in 2007 licht gegroeid en de fysieke productie van bollen was normaal, zowel voor de voorjaarsbloeiërs als voor de zomerbloeiërs. De ziektedruk bij de voorjaarsbloeiërs was echter hoger dan normaal. De natte oogstomstandigheden hebben geleid tot meer zuur bij tulpen. De prijsvorming van tulpen was goed, ook al eindigde het broeiseizoen in mineur. Ook van narcissen waren de prijzen goed. Minder verliep het met de prijsvorming van hyacinten, gladiolen en lelies. Met name de prijzen van Oriental-Lelies zijn slecht. Aziaten en LA-hybriden boekten matige tot redelijke prijzen. De kosten vielen hoger uit dan voorgaand jaar, vooral de prijzen van directe kosten zoals kunstmest, stro en energie zaten in de lift.

De prijsverbetering van de genoemde producten kon de lagere prijzen van andere gewassen en de kostenstijging niet geheel compenseren, waardoor de rentabiliteit naar verwachting 2 tot 6 procentpunten zal teruglopen, naar 96%. Het inkomen uit bedrijf komt uit rond de 75.000 euro gemiddeld per bedrijf (figuur 8.6).

Betere resultaten in de boomkwekerij

Het areaal boomteelt is in 2007 toegenomen, vooral door de toename van de teelt van laan- en parkbomen en bos- en haagplantsoen. Het teeltseizoen is in 2007 zonder grote problemen verlopen. Een uitzonderlijk mooi voorjaar werd gevolgd door een zomer met matige temperaturen en regelmatig regen. Het mooie voorjaar heeft de verkoop van planten vleugels gegeven. De afzet op de institutionele markt heeft een fors herstel laten zien, mede door een toenemende vraag in Duitsland, het belangrijkste afzetland. Vruchtboomtelers profiteren van de introductie van nieuwe appelfrassen. De kosten namen echter ook toe. Schaarste aan arbeid en daarmee gepaard gaande hogere uurlonen en hogere prijzen voor directe kosten zoals kunstmest en andere materialen dragen daaraan bij.

Omdat de omzet sterker is toegenomen dan de kosten wordt verwacht dat de rentabiliteit enkele procentpunten toeneemt, tot 96%. Het inkomen uit bedrijf komt uit rond de 70.000 euro. De schommeling van het gemiddelde inkomen in de boomkwekerij is kleiner dan bij de andere bedrijfstypen (figuur 8.6).

8.5 **BALANS EN FINANCIERING**

De waarde van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf bedroeg begin 2007 ongeveer 1,8 miljoen euro. Ongeveer 37% daarvan ligt vast in de grond en 20% in immateriële activa, vooral quota. Zowel het balanstotaal als de samenstelling ervan verschilt sterk tussen bedrijven en bedrijfstypen.

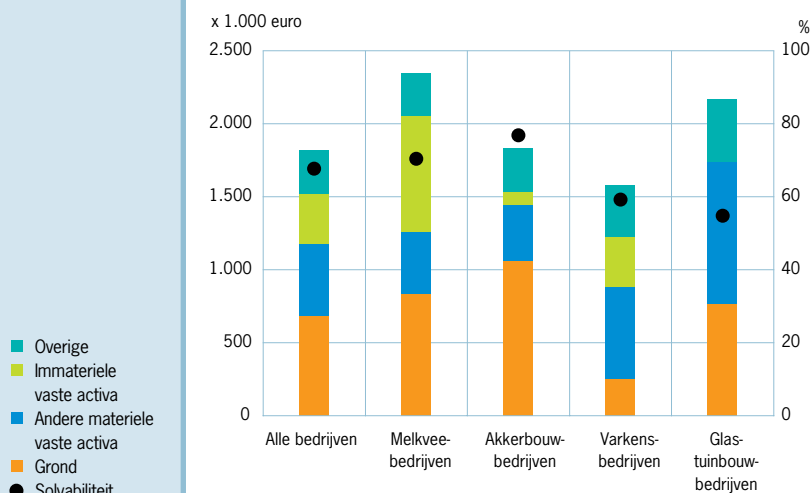
Bij melkveebedrijven is het balanstotaal gemiddeld het hoogst, enerzijds door de grote hoeveelheid grond, anderzijds door de waarde van de melkquota. Die waarde is overigens als gevolg van lagere quotumprijzen wel beduidend minder dan begin 2006. In de loop van 2007 zijn die prijzen bovendien nog verder teruggelopen, mede omdat die aankopen niet meer zouden leiden tot een hogere melkpremie. In januari 2008 lag de melkquotumprijs meer dan de helft lager dan in januari 2005 en 2006.

De balanswaarde van glastuinbouwbedrijven komt gemiddeld uit op bijna 2,2 miljoen euro, dankzij zowel de hoge waarde van de grond als van de andere materiële vaste activa: de kassen en de installaties (figuur 8.7).

Varkensbedrijven hebben over het algemeen gezien slechts weinig grond en de waarde ligt dan ook vooral vast in gebouwen, installaties, productie- en dierrechten en de veestapel. Bij de akkerbouwbedrijven bedraagt de balanswaarde gemiddeld

Figuur 8.7

Balans van land- en tuinbouwbedrijven, naar bedrijfstype, gemiddeld per bedrijf, situatie per 1-1-2007.

Bron: Informatienet.

1,8 miljoen euro. Daar maakt de grond bijna 60% van uit.

Gemiddeld gezien wordt ongeveer twee derde van het balanstotaal gefinancierd met eigen vermogen. Bij de akkerbouwbedrijven is de gemiddelde solvabiliteit het hoogst: bijna 80%. In de glastuinbouw ligt het percentage op ongeveer 55 en bij de varkensbedrijven op 60.

Ook binnen de bedrijfstypen zijn er grote verschillen in balans en vermogenspositie. Vooral de bedrijfsomvang is daarbij van belang. Bij de 20% grootste akkerbouw- en melkveebedrijven ligt het balanstotaal rond de 4 miljoen euro. Bij de 20% grootste glastuinbouwbedrijven overstijgt het zelfs de 5 miljoen euro. De grootste varkensbedrijven hebben een balanstotaal van meer dan 3 miljoen euro. Voor alle bedrijfstypen geldt bovendien dat de solvabiliteit van de grote bedrijven onder het gemiddelde ligt. Dit betekent dat de grote glastuinbouwbedrijven een vreemd vermogen hebben van bijna 3 miljoen euro. Bij de kleine bedrijven is het balanstotaal vaak nog niet de helft van het gemiddelde en is ongeveer 80% gefinancierd met eigen vermogen.

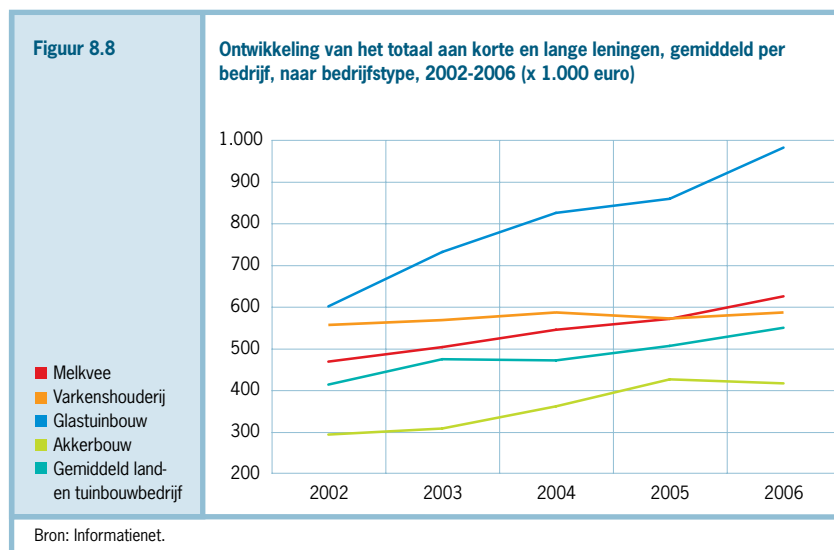
Met het groeien van de bedrijven wordt het relatieve belang van de eigen productie-factoren kleiner en daarmee het liquiditeitsrisico groter. Uit eerder onderzoek (Daatselaar et al., 2007) bleek dat voor een deel van de huidige grote melkvee- en akkerbouwbedrijven een verdere sterke schaalvergroting moeilijk te financieren zal zijn. In het algemeen geldt dat gegeven de grote kapitaalsbehoefte en het relatief lage

rendement, de bedrijfsovername een cruciale fase voor het bedrijf en de ondernemers is. Ondernemers zullen voortdurend moeten nadenken hoe zij met de bedrijfsvoering het rendement kunnen verhogen om bedrijfsovername financieerbaar te houden. Financiële instellingen onderkennen de problematiek rondom bedrijfsovername en komen met nieuwe financiële producten (Van der Meulen et al., 2007).

De rol van het vreemd vermogen

Het vreemd vermogen op agrarische bedrijven is tussen 2002 en 2007 met 33% gestegen tot bijna 550.000 euro per bedrijf. Vreemd vermogen wordt op de balans onderverdeeld in langlopende en kortlopende schulden. Het merendeel van het vreemde vermogen is aan te merken als lang vreemd vermogen, leningen met een looptijd langer dan een jaar, voornamelijk afkomstig van banken en familieleden. Hieronder valt ook het gebruikte deel van kredieten, waarover ondernemers naar behoefte - tot een bepaald maximum - kunnen beschikken en waarbij geen aflossingsplannen zijn opgesteld. Gemiddeld gaat het om 490.000 euro, tegen ruim 350.000 euro in 2002. De toename van externe financiering wordt onder andere veroorzaakt door het schaalvergrotingsproces, vervanging van arbeid door kapitaal, investeringen op het gebied van duurzaamheid (milieu en dierenwelzijn) en herfinanciering. Herfinanciering is nodig wanneer kapitaal uit de land- en tuinbouw afvloeit, zoals bij bedrijfsopvolging.

De glastuinbouwbedrijven hebben met gemiddeld 800.000 euro de hoogste langlopende schulden (figuur 8.8). In deze sector is de toename van de langlopende schulden de afgelopen vijf jaar het sterkst geweest, met 70%. Met name bij de glasgroentebedrijven was de groei fors, door de sterke schaalvergroting die zich in deze

periode voltrok. Ook in de akkerbouwsector was de toename de afgelopen vijf jaar bovengemiddeld (+48%). Akkerbouwbedrijven hebben gemiddeld ruim 380.000 euro aan geleend geld. Op varkensbedrijven is de gemiddelde toename in langlopende schulden met 10% het geringst. Daar staat echter een sterkere stijging eind jaren negentig tegenover. Door slechte resultaten in de periode 2001-2003 was er weinig ruimte voor investeringen. De relatief goede resultaten in de daaropvolgende jaren zijn deels gebruikt om met eigen middelen te investeren en bestaande schulden af te lossen.

Het aandeel van de familie in het verstrekken van langlopende leningen is de afgelopen vijf jaar verder gedaald, van 10 naar 8%. Het gaat gemiddeld om 38.500 euro. In 1975 maakten familieleningen nog ruim een kwart uit van het lang vreemd vermogen. Als mogelijke verklaring wordt wel genoemd de toenemende verzakelijking in de samenleving, die met name zichtbaar is bij bedrijfsoverdracht. Familieleningen komen het meest voor in de akkerbouw, waar het aandeel 16% bedraagt.

Kort vreemd vermogen op een bedrijf omvat alle schulden die binnen een jaar moeten worden terugbetaald. Dit betreft met name lopende schulden bij toeleveranciers en negatieve saldi op de rekening courant bij banken. Het gemiddelde bedrag aan kortlopende schulden is bijna 60.000 euro, 11% van het vreemd vermogen. In 2002 bedroeg dit percentage nog 14. In de glastuinbouw vormden de kortlopende schulden op de balansdatum (1 januari) bijna 20% van de totale schulden. Dit hogere aandeel wordt mede veroorzaakt door het teeltseizoen, waarbij in het najaar kosten voor plantmateriaal worden gemaakt en pas enkele maanden later de opbrengsten worden gerealiseerd.

Uit recente cijfers van de Rabobank, de grootste kredietverstrekker in de land- en tuinbouw, blijkt dat in 2007 het financieringsvolume in de landbouw in totaal met ruim 10% is toegenomen. Dit aandeel is hoger dan het de afgelopen jaren is geweest en duidt op vertrouwen in de toekomst.

Lage rentestand maakt vreemd vermogen goedkoper

De toegenomen schulden aan derden duiden niet direct op een gevaar voor de financiële gezondheid van de bedrijven. Het aantrekken van nieuwe leningen is door de banken aan grenzen gebonden. Kredietverstrekkers verlangen een goede onderbouwing van de ontwikkeling van de verwachte kasstroom om aan toekomstige rente en aflossingsverplichtingen te kunnen voldoen. Daarnaast zijn voor hen ook zekerheden van belang om te dienen als buffer voor het opvangen van jaarlijkse schommelingen in bedrijfsresultaten. De afgelopen vijf jaar is de betaalde rente licht gestegen tot gemiddeld 19.000 euro per bedrijf. Deze stijging is veel kleiner dan de toename van de schulden. De relatief lage rentestand van de afgelopen jaren heeft aantrekken van vreemd vermogen 'goedkoper' gemaakt.

Literatuur

HOOFDSTUK 1

- Agrarisch Dagblad (2008). 'Geen extra steun vergisting; Kamer: opstelling minister onvoorstelbaar'. 28 maart 2008
- Achterbosch, T., M. Kuiper en P. Roza (2008). *EU-India Free Trade Agreement - A Quantitative Assessment*. Rapport, te verschijnen. LEI, Den Haag
- Banse, M. en P. Roza (2008). *Descriptive Analysis of Agricultural Trade Policies and Agreements*. First report for JRC/ IPTS project 'EU Agricultural Trade Relations with Asian Countries'. LEI, Den Haag
- Bossche, P. van den, N. Schrijver en G. Faber (2007). *Unilateral Measures Addressing Non-Trade Concerns*. Ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag
- Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit (2008). *Press Background Paper on the 9th Ordinary Meeting of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity (COP 9) from 19 to 30 May 2008 in Bonn*. Bonn
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (2008a). *Groei economie vierde kwartaal licht opwaarts bijgesteld naar 4,5 procent*. Persbericht, 27 maart 2008. Via <http://www.cbs.nl>
- CBS (2008b). *Inflatie ongewijzigd in maart*. Persbericht, 3 april 2008. Via <http://www.cbs.nl>
- CBS (2008c). *Banengroei blijft hoog, maar zwakt iets af*. Persbericht, 27 maart 2008. Via <http://www.cbs.nl>
- CBS (2008d). *Detailhandel boekt bescheiden omzetgroei*. Persbericht, 13 maart 2008. Via <http://www.cbs.nl>
- CPB (Centraal Planbureau) (2008). *Centraal Economisch Plan 2008*. Den Haag
- DNB (De Nederlandsche Bank) (2008). 'Buitenlandse investeringen in Nederland pieken in vierde kwartaal'. In: *Statistisch Bulletin*, maart 2008. Amsterdam
- Eaton, D., J. Bourgeois en T. Achterbosch (2005). *An analysis of labeling and tariff or tax measures concerning farm animal welfare*. LEI, Den Haag
- EC (Europese Commissie) (2007). 'Economic forecast Autumn 2007'. In: *European Economy* 2007 no. 7. Directoraat-Generaal voor Economische en Financiële Zaken. Brussel
- EC (2008). *EU interim forecasts: growth moderates while inflation temporarily surges*. Persbericht IP/08/274, 21 February 2008. Directoraat-Generaal voor Economische en Financiële Zaken. Brussel
- ECDPM (European Centre for Development Policy Management) (2008). *EPA Negotiations: Where do we stand?* 7 april 2008. Maastricht

- IMF (Internationaal Monetair Fonds) (2008). *World Economic Outlook April 2008*. Washington DC
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2007a). *LVN-beleid in 2008. De plannen in kort bestek*. Den Haag
- LNV (2007b). *Nota Dierenwelzijn*. Den Haag
- LNV (2008a). *Biodiversiteit werkt: voor natuur, voor mensen, voor altijd. Beleidsprogramma biodiversiteit 2008-2011*. Den Haag
- LNV (2008b). *Landbouw, rurale bedrijvigheid en voedselzekerheid*. Den Haag
- Ministerie van Algemene Zaken (2007). *Samen werken, samen leven. Beleidsprogramma Kabinet Balkenende IV 2007-2011*. Den Haag
- OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling) (2008). *Economic Policy Reforms: Going for Growth 2008*. Parijs
- Qin, J. (2007). 'WTO Panel decision in Brazil – Tyres supports safeguarding environmental values'. In: *American Society of International Law Insight*, Volume 11, Issue 23 (September 5, 2007). Via <http://asil.org/insights/2007/09/insights070905.html>
- Schloemann, H. (2008). 'Brazil Tyres: Policy space confirmed under GATT Article XX'. In: *Bridges Monthly*, Vol. 2008, nr. 1
- Stop Fout Vlees (2007). *Tweede Kamer blokkeert eerste burgerinitiatief*. Persbericht, 18 december 2007. Via <http://www.stopfoutvlees.nl>
- UNESCAP (United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific) (2008). *Economic and Social Survey of Asia and the Pacific 2008; Sustaining Growth and Sharing Prosperity*. New York
- VROM (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu) (2007). *Nieuwe energie voor het klimaat. Werkprogramma Schoon en Zuinig*. Den Haag
- Wereldbank (2007). *World Development Report 2008; Agriculture for Development*. Washington, DC

HOOFDSTUK 2

- Agra Europe (2008). 'EU/Russia sign pesticide deal'. In: *Agra Europe Weekly* 2303
- Banse, M., H. van Meijl, A. Tabeau en G. Woltjer (2007). *Impact of EU Biofuel Policies on World Agricultural and Food Markets*. LEI, Den Haag
- EC (Europese Commissie) (2006). *Agricultural trade document on Russia*. Brussel. Via http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/june/tradoc_120310.pdf
- EC (2007). *The impact of a minimum 10% obligation for biofuel use in the EU-27 in 2020 on agricultural markets*. Brussel
- EC (2008). *Prospects for Agricultural markets and income in the European Union 2007-2014*. March 2008. Via website <http://europa.eu>
- FAO (Food and Agriculture Organisation of the United Nations) (2006). *World agriculture towards 2030/2050. Interim report*. Rome

- FAO (2007a). *Food Outlook*. Rome
- FAO (2007b). *The State of Food and Agriculture*. Rome
- FAO (2008a). *Crop Prospects and Food Situation – No. 2 April 2008*. Via website www.fao.org
- FAO (2008b). *Food Price Indices*. February 2008. Via website www.fao.org
- FAO (2008c). *Growing demand on agriculture and rising prices of commodities, An opportunity for smallholders in low-income, agriculture-based countries?* Paper presented for the Round Table organized during the Thirty-first session of IFAD's Governing Council, 14 February 2008. Via website www.fao.org
- FO Licht (2008). *World Ethanol & Biofuels Report. The impact of biofuels on global grain and oilseed markets*. Via: Agra-net.com
- Gilbert, Christopher L. (2006). 'Trends and volatility in agricultural commodity prices', in: *Agricultural Commodity Markets and Trade, New Approaches to Analyzing Market Structure and Instability*. p. 31-61. Edited by Alexander Sarris and David Hallam. FAO/Edward Elgar
- IMF (Internationaal Monetair Fonds) (2008). *World economic outlook*. Washington
- OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling) (2006). *Agricultural market impacts of future growth in the production of biofuels*. Paris
- OESO/FAO (2007). *OECD-FAO Agricultural Outlook 2007-2016*. Parijs/Rome
- Reidsma, P. (2007). *Adaptation to Climate Change: European Agriculture*. PhD thesis Wageningen University, Wageningen
- World Bank (2008). *Global Monitoring Report 2008*. Washington D.C.
- WTO (World Trade Organization) (2007). *International Trade Statistics 2007*. Genève
- WTO (2008). *World Trade 2007, prospects for 2008*. Press release, 17 April 2008. Genève

HOOFDSTUK 3

- Agra Europe (2007). 'Aid capping - cosmetic fiddling with a redundant scheme'. In: *Agra Europe Weekly*, 30 november
- Agra Europe (2008a). 'Dairy cows at a premium as EU farmers struggle to adapt output'. In: *Agra Europe Weekly*, 11 januari
- Agra Europe (2008b). 'Four 1% milk quota increases planned under CAP Health Check'. In: *Agra Europe Weekly*, 14 maart
- Agra Europe (2008c). 'Aid capping, modulation to be merged in the new Health Check plans'. In: *Agra Europe Weekly*, 7 maart
- Agra Europe (2008d). 'Farm Council approves Health Check outline'. In: *Agra Europe Weekly*, 20 maart
- Agra Europe (2008e). 'More EU rural programmes approved'. In: *Agra Europe Weekly*, 22 februari
- Agra Europe (2008f). 'CAP spending in 2007 well below budget, says report'. In: *Agra Europe Weekly*, 11 januari
- Agra Informa Ltd (2007). *CAP Monitor 23.02.2007*. Brussel

- Bock, B. en J.A. Wiersum (2006). 'Vertrouwen en wantrouwen onder consumenten'. In: *Voeding Nu* 8, 2006, p. 29-31
- Bos, M. (2008). 'Budgettaire kaders'. In: Meester, G., A. Oskam en H.J. Silvis, *EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen*. Tweede druk, Wageningen (te verschijnen)
- Brambell Committee (1965). *Report of the technical committee to enquire into the welfare of animals kept under intensive livestock husbandry systems*. Command Report 2836, Her Majesty's Stationary Office, Londen
- Countryside Agency (2002). *Rural Proofing - policy makers' checklist*. Cheltenham
- CRC (Commission for Rural Communities) (2007). *Monitoring Rural Proofing 2007*. Cheltenham
- Dagevos, H. en H. Hansman (2003). *Weten, wensen & waarden: consument en voedsel(veiligheid)*. Voedingscentrum, Den Haag
- EC (Commissie van de Europese Gemeenschappen) (2006). *Community action plan on the protection and welfare of animals 2006-2010*. Brussel
- EC (2007a). *Voorbereiding van de 'gezondheidscontrole' van de GLB-hervorming*. Mededeling van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement, COM(2007) 722 definitief, 20 november, Brussel
- EC (2007b). *Overview of the implementation of direct payments under the CAP in Member States*. DG voor Landbouw en Plattelandsontwikkeling, versie februari 2007, Brussel
- EC (2007c). *Marktvooruitzichten voor de zuivelsector*. Verslag van de Commissie aan de Raad, COM(2007) 800 definitief, 12 december, Brussel
- EC (2007d). *EU support for rural development 2007-2013; Pre-allocated funding under Heading 2 'Natural Resources' of the Financial Framework*. Brussel
- EC (2007e). *Reforming the budget, changing Europe; A public consultation paper in the view of the 2008/9 budget review*. Mededeling van de Commissie, SEC(2007) 1188 definitief, 12 september, Brussel
- EC (2008). *Proposal for a Council Regulation establishing common rules for direct support schemes for farmers under the common agricultural policy and establishing certain support schemes for farmers*. COM(2008) 306/4. Brussel
- Euronatur (2007). *Ergebnisse des Vorschlages der EU-Kommission zum Health Check über eine Erhöhung der obligatorischen und zur Einführung einer degressiven Modulation*.
- Eurostat (2008). *Statistics in Focus 24/2008*, Luxemburg
- FAPRI-Ireland Partnership (2007). *CAP Health Check Analysis: Impact of EU milk quota expansion*. Teagasc Rural Economy Research Centre, Galway
- Lang, T. en M. Heasman (2004). *Food wars: the global battle for mouths, minds and markets*. Earthscan, Londen
- Lapperre, R. en H. Silvis (2008). 'Van prijsbeleid naar bedrijfstoelagen'. In: Meester, G., A. Oskam en H.J. Silvis, *EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen*. Tweede druk, Wageningen (te verschijnen)

- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2007a). *Brief aan Tweede Kamer inzake Kabinetsstandpunt Health Check GLB*, dd.7 december. Den Haag
- LNV (2007b). *Plattelandontwikkelingsprogramma (POP) 2 2007-2013 voor Nederland*. Versie 19 juni 2007, Den Haag
- LNV (2007c). *Comité van Toezicht Plattelandontwikkelingsprogramma vergadert voor het eerst*. Persbericht, 15 november 2007. Via <http://www.minlnv.nl/>
- LNV (2007d). *Nota dierenwelzijn*. Den Haag
- Meester, G. (2008). 'Toekomst van het EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen'. In: Meester, G., A. Oskam en H.J. Silvis, *EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen*. Tweede druk, Wageningen (te verschijnen)
- Mrak, M. et al. (2007). *EU budget Review: An opportunity for a thorough reform or minor adjustments?* Executive summary of the final report of the EU Budget Reform Task Force, Brussel
- OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling) (2006a). *The New Rural Paradigm: Policies and Governance*. OECD Rural Policy Reviews. Parijs
- OESO (2006b). *Reinventing Rural Policy*. Policy Brief. Parijs
- OESO (2008). *Rural Policy Review of the Netherlands*. Parijs (te verschijnen)
- Plattelandsparlement (2007). *Kamerleden met zes moties terug naar Den Haag*. 8 oktober 2007. Via: <http://www.plattelandsparlement.nl/home/moties>
- Raad voor het Landelijk Gebied (RLG) (2007a). *CAP in the EU Member States; Comparative Analysis*. Via <http://www.rlg.nl/cap/analysis.html>
- RLG (2007b). *Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid: bedrijfstoelagen*. Publicatie RLG 07/1 deel 1, Amersfoort
- RLG (2007c). *Publieke belangen centraal*. Publicatie RLG 07/1 deel 2, Amersfoort
- Réquillart, V., Z. Bouamra-Mechemache, R. Jongeneel en C. Penel (2008). *Economic analysis of the effects of the expiry of the EU milk quota system*. Final report contract 30-C3-0144181/00-30. Via http://ec.europa.eu/agriculture/analysis/external/milk/sum_en.pdf
- Roex, J. en M. Miele (red.) (2005). *Farm animal welfare concerns: Consumers, retailers and producers*. Welfare Quality Reports No. 1, Cardiff University, Cardiff, p.120-123
- Rougoor, C. et al. (red.) (2003). *Voedselveiligheid tot (w)elke prijs?* Stuurgroep Technology Assessment, Ministerie van LNV, Den Haag
- Roza, P. en K. Jansson (2008). *Aandacht voor platteland in beleid (werktitel)*. LEI, Den Haag (te verschijnen)
- Voedsel en Waren Autoriteit (VWA) (2007). *Consumentenmonitor 2003 - 2006: onderzoek naar het vertrouwen van de consument in de veiligheid van voedingsmiddelen*. Den Haag

HOOFDSTUK 4

- Agrarisch Dagblad (2007a). 'Vooral beperkte groep eet biologisch product'. 11 september 2007.
- Agrarisch Dagblad (2007b). 'Gesprekken Greenery en Fruitmasters'. 27 december 2007.
- Baltussen, Willy, Karel van Bommel en Ge Backus (2008). 'Loyaliteit vleesvarkenhouders aan slachterij groeit'. In: *Agri-Monitor*, maart 2008
- Betten Financial News (2008). *Veranderend supermarktlandschap door verkoop Ahold-belang*. Amsterdam 23 januari 2008.
- BHC (Bedrijfschap Horeca en Catering) (2007). *Jaarverslag 2007*. Zoetermeer
- Bijman, Jos, Bram Pronk en Ronald de Graaff (2003). *Wie voedt Nederland? Consumenten en aanbieders van voedingsmiddelen 2003*. Periodiek Rapport 03-02. LEI, Den Haag.
- Biologica (2008a). *Bio-Monitor. Cijfers en trends*. Jaarrapport 2007. Utrecht
- Biologica (2008b). *Biologische omzet groeit als kool*. Persbericht 9 april 2008.
- Bloemenveiling Oost Nederland en Veiling Vleuten (2008). *Fusie speciaal*. Bemmelen, Vleuten
- CBS (2007a). *Meer kleine en minder grote bedrijven*. Webmagazine, 17 september 2007
- CBS (2007b). *Landelijke Jeugdmonitor. Rapportage 3^e kwartaal 2007*. Voorburg/Heerlen
- CBS (2008a). *Opnieuw omzetgroei detailhandel*. Persbericht 12 februari 2008. Voorburg
- CBS (2008b). *Horeca zet 5 procent meer om*. Persbericht 28 februari 2008. www.cbs.nl
- CBS (2008c). *Statistisch bulletin*. 28 februari 2008
- CBS (2008d). *Gezonde levensstijl wint langzaam terrein*. Persbericht 18 maart 2008
- Dagevos, Hans en Geert Munnichs (2007). 'De omvang van overgewicht: een Omgevingsperspectief'. In: *De obesogene samenleving. Maatschappelijke perspectieven op overgewicht*. LEI-Wageningen Universiteit en Researchcentrum, Rathenau Instituut/Amsterdam University Press, 2007
- Distrifood (2007). *Kaalslag onder supermarktformules*. Persbericht 18 augustus 2007
- DNB (De Nederlandsche Bank) (2008). www.dnb.nl, geraadpleegd, 31 maart 2008.
- Europees Parlement (2008). *Schriftelijke verklaring over het onderzoek naar en het optreden tegen misbruik van machtsposities door grote, in de Europese Unie gevestigde supermarkten*. Straatsburg/Brussel
- FloraHolland en Bloemenveiling Aalsmeer (2007). *Samengaan voor de toekomst. Conceptfusierapport Bloemenveiling Aalsmeer en FloraHolland*. Naaldwijk, Aalsmeer
- Friesland Foods (2007). *Verkennde gesprekken Friesland Foods en Campina over fusie*. Persbericht, 19 december 2007
- Friesland Foods en Campina (2008). *Friesland Foods en Campina bereiken akkoord over fusieovereenkomst*. Persbericht. Meppel, Zaltbommel.
- GfK (2008). *Omzet Nederlandse supermarkten stijgt 7,9% in februari*. Persbericht, 5 maart 2008
- HBAG (Hoofdbedrijfschap Agrarische Groothandel) (2008). *Kengetallen 2007*. HBAG Bloemen en Planten, Aalsmeer

HBD (Hoofdbedrijfschap Detailhandel) (2001). *Jaarboek Detailhandel 2002*. Den Haag

HBD (2007). *Jaarboek Detailhandel 2007*. Den Haag

Het Financieele Dagblad (2008a). *Groothandel Deli XL zoekt expansie in horeca*. 2 april 2008

Het Financieele Dagblad (2008b). *Jumbo doet winkel 365 dagen open*. 19 maart 2008

ING (2004). *Sectorstudie Food. Levensmiddelen distributie groot- en detailhandel*. Februari 2004

ING (2006). *My Industry. Dutch Manufacturing 2010*. November 2006

KHN (Koninklijke Horeca Nederland) (2007). *Forse toename restaurants met buitenlandse keuken*. Persbericht, 6 augustus 2007. Woerden

KHN (2008). *Omzet horeca 2007 stijgt naar 14,4 miljard euro*. Persbericht, 7 januari 2008. Amsterdam

LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2008). *Derde Convenant Marktonwikkeling Biologische Landbouw*. Den Haag

NMa (2008). *NMa Agenda 2008*. Den Haag

Post, J.H., J. Breedveld, B. van der Ploeg, D. Strijker en J.J. de Vlieger (1987). *Agribusinesscomplexen in Nederland*. Onderzoeksverslag 32. LEI, Den Haag

Productschap Tuinbouw (2008). *Paul Rosenm ller geeft startsein werkfruitcampagne*. Persbericht, 30 januari 2008

Research International (2008). *Biologisch: niet zo logisch*. www.resarch-int.com

RVM (2008). *Peuters en kleuters in Nederland eten niet gezond genoeg*. Persbericht, 21 februari 2008

Voedingscentrum (2007). *Dieptepunt groente- en fruitconsumptie lijkt voorbij*. Persbericht, 16 augustus 2007

Zoumpoulis, Astrid (2008). 'Telers matig met veilinghopen. Wel assortimentsverbreding, geen speculatiespel'. In: *Vakblad voor de Bloemisterij*, nummer 13, pagina 20-21

Geraadpleegde websites:

www.floraholland.com

www.hbd.nl 17 maart 2008

www.kenniscentrumhoreca.nl 4 maart 2008

www.lutece.nl

www.organicmonitor.com 3 april 2008

www.plantion.nl

www.produivel.nl

www.schoolgruiten.nl. 10 maart 2008

www.veneca.nl. 25 februari 2008

www.tuinbouw.nl

www.wessanen.nl. 7 april 2008

HOOFDSTUK 5

- Berger, E.P., J. Luijt en M.J. Voskuilen (2007). *Bedrijfsuitkomsten in de Nederlandse particuliere bosbouw over 2006*. Rapport 1.07.06. LEI, Den Haag
- Bommel, K. van, P.W. Blokland, J. van Dijk & G. Kruseman (2007). *Bedrijven binnen invloedssfeer Natura 2000-gebieden*. Rapport 3.07.08. LEI, Den Haag
- Boone, K., C. de Bont, K.J. van Calker, A. van der Knijff en H. Leneman (2007). *Duurzame landbouw in beeld; Resultaten van de Nederlandse land- en tuinbouw op het gebied van people, planet en profit*. Rapport 2.07.09. LEI, Den Haag
- DLG (Dienst Landelijk Gebied) (2007). *Jaarverslag Dienst Landelijk Gebied 2006: Volop bagage, nieuwe routes*. Utrecht
- DR (Dienst Regelingen) (2006). *Beleidssignalen; Uitvoeringsrapportage 2000-2005 Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN) en Subsidieregeling Natuurbeheer (SN)*. Roermond
- DR (Dienst Regelingen) (2008). *Programma Beheer Jaarverslag 2007*. Roermond
- Europese Rekenkamer (2003). *Special Report No4/2003 concerning rural development: support for less-avoured areas, together with the Commission's replies*. Official Journal of the European Union, 2003/C15/01. Brussel
- Geelen, J., en H. Leneman (2007). *Belangstelling, motieven en knelpunten van natuuraanleg door grondeigenaren - Uitkomsten van een marktonderzoek*. Werkdocument 69. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur en Milieu, Wageningen
- Immink, V.M. en S.M.A. van der Kroon (2006). *Wat je vers haalt is lekker; Thuisverkoop op het Platteland*. Rapport 227. Wetenschapswinkel Wageningen UR
- IPO (Inter-Provinciaal Overleg) (2007). *Strategische visie op het beheer van het landelijk gebied - een nieuw subsidiesysteem voor het beheer van natuur en landschap*. Inter-Provinciaal Overleg, publicatienr. 269. Den Haag
- IPO (2007a). *Brief aan de Vaste commissie voor Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit van de Tweede Kamer, Kenmerk M/000256/2007*, dd. 10 december 2007. Den Haag
- IPO (2008). *Brief aan de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Kenmerk LG 01742/2008*, dd. 14 februari 2008. Den Haag
- Kistenkas, F.H. (2007). 'Landschap en natuur onder de nieuwe Wro'. In: *Landschap 24:3*.
- Kistenkas, F.H. en W. Kuindersma (2008). *Jurisprudentiemonitor natuur 2005-2007: Rechtsontwikkelingen Natura 2000 en Ecologische Hoofdstructuur*. Werkdocument 82. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen
- Knol, W.C., H. Kramer en H. Gijsbertse (2004). *Historisch grondgebruik Nederland: Een landelijke reconstructie van het grondgebruik rond 1900*. Rapport 573. Alterra, Wageningen
- Kuiper, R., en W.J. de Regt (2008). *Landbouw in de Nationale Landschappen - Perspectief grondgebonden landbouw als drager van het cultuurlandschap*. Rapport 500074004/2007. Milieu- en Natuurplanbureau, Bilthoven

- Leneman, H. en R. Schrijver (2008). *Gevolgen van stijgende prijzen in de landbouw voor de deelnamebereidheid aan agrarisch natuurbeheer*. Rapport 2008-021. LEI, Den Haag
- LNv, VROM, V&W en OCW (2004). *Agenda voor een Vitaal Platteland – Visie: Inspelen op veranderingen*. Den Haag
- LNv, VROM, V&W en OCW (2006). *Agenda voor een Vitaal Platteland, Meerjarenprogramma 2007-2013* (MJPII). Den Haag
- LNv (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2006). *Visie Paard en Landschap*. Den Haag.
- LNv (2007). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Beleidsvisie Natuurbeheer*, dd. 12 oktober 2007. Den Haag
- LNv (2007a). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Tussenrapportage evaluatie ganzenopvang-beleid*, dd. 12 oktober 2007. Den Haag
- LNv (2007b). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Aanbieding Nota van Antwoord - Inspraakprocedure aanwijzing Natura 2000 gebieden*, dd. 21 november 2007. Den Haag
- LNv (2007c). *Brief aan de Tweede Kamer over Multifunctionele Landbouw*, dd. 17 oktober 2007. Den Haag
- LNv (2008). *Brief aan de Tweede Kamer inzake Uitspraak Raad van State inzake toetsingskader ammoniak*, dd. 22 april 2008. Den Haag
- MNP (2007a). *Ecologische evaluatieregelingen voor natuurbeheer - Programma beheer en Staatsbosbeheer 2000-2006*. Publicatienr. 500410002. Milieu- en Natuurplanbureau, Bilthoven
- MNP (Milieu- en Natuurplanbureau) (2007b). *Van aankoop naar beheer II- Ex ante evaluatie omslag natuurbeleid*. Publicatienr. 500402006. Milieu- en Natuurplanbureau, Bilthoven
- MNP (compendium). *Environmental Data Compendium*. Milieu- en Natuurplanbureau, Bilthoven
- NPN (Natuurlijk Platteland Nederland) en LTO Nederland (2007). *Brief aan de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit over de toekomst agrarisch natuurbeheer*, dd. 21 juni 2007. Den Haag
- Overbeek, M.M.M., S. v.d. Kroon, H. Leneman en N. Somers (2006). *Landeigenaren in Nationale Landschappen*. Rapport 7.06.07. LEI, Den Haag
- SRP (Sectorraad Paarden) en VNG (Vereniging van Nederlandse Gemeenten) (2006). *Paardenhouderij en Ruimtelijke Ordening: Een handreiking voor de praktijk*. Den Haag
- Terluin, I.J., A. Gaaff, N. Polman, J. Post, P. Rijk en M. Schouten (2008). *Bergboeren in Nederland*. Rapport, te verschijnen. LEI, Den Haag
- Veen, M.P. van en I.M. Bouma (2007). *Perspectieven voor de Vogel- en -Habitatrichtlijnen in Nederland*. Publicatienummer 500409001. Milieu- en natuurplanbureau, Bilthoven,
- Verburg, R.W., H. Leneman, K.H.M. van Bommel en J.J. van Dijk (2008). *Helpt boeren de Nationale Landschappen? Een empirische analyse van de landbouw en haar effecten op kernkwaliteiten*. WOt-rapport (te verschijnen). Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen

- Voskuilen, M.J. en T.J. de Koeijer (2006). *Profiel deelnemers agrarisch natuurbeheer*. WOt-rapport 27. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen
- VROM (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu) (2004). , *Nota Ruimte: Ruimte voor Ontwikkeling*. Deel 3, Kabinetsstandpunt PKB Nationaal Ruimtelijk beleid. Den Haag
- VROM (2007). *De Wet Ruimtelijke Ordening - beantwoording van gestelde vragen over de nieuwe Wro*. Versiedatum: 13 augustus 2007. Den Haag
- VROM (2007a). *Begroting VROM 2008*. Den Haag
- Westendorp-Frikkee, C.A.C. (2007). 'De fundamentele wijzigingen van de WRO naar de Wro uitgekristalliseerd. De stand van zaken.'In: *Land&Tuinbouwbulletin* 14:4.
- Windt, N. van der, R. Olde Loohuis en H. Agricola (2007). *Paardenhouderij in beeld: een verkenning naar de landschappelijke verschijningsvorm van de paardenhouderij*. Rapport 1444. Alterra, Wageningen
- Zee, van der. en Verhoeven (2007). *Tussenrapportage opvang overwinterende ganzen en smienten 2007*. Rapport DK 2007/083. Directie Kennis, Ministerie van LNV, Ede
- Zsilinszky, G. (2003). *Less favoured areas in the European Union: Comparative analysis*. Regiebureau POP. Utrecht

Geraadpleegde websites:

CBS-StatLine statline.cbs.nl

PZ (Productschap Zuivel) www.produivel.nl

Steunpunt Landbouw & Zorg, www.landbouwzorg.nl, www.zorgboeren.nl

Stichting Vrienden van het Platteland www.vriendenvanhetplatteland.nl

WSH (Wind Service Holland) home.planet.nl/~windsh/

HOOFDSTUK 6

- Agrarisch Dagblad (2008). 'Uitstoot landbouw moet omlaag'. 24 januari 2008, pag. 3
- Aiking, H. en J. de Boer (2007). 'Eet eens wat vaker een vleesvervanger'. In: *Trouw*, 28 december 2007
- Annevelink, E., R.R. Bakker en M.J.G. Meeusen (2006). *Quick scan kansen op het gebied van biobrandstoffen; met nadruk op de agrosector*. Rapport 619. Alterra, Wageningen
- Banse, M., H. van Meijl, A. Tabeau en G. Woltjer (2008). *Will EU Biofuel Policies affect Global Agricultural Markets?* Working paper LEI-WUR, Den Haag
- Biewenga, G., T. Wiersma, K. Kooistra en H.J.C. van Dooren (2008). *Monitoring mestvergisting in de provincie Fryslân*. Rapport 104. Animal Science Group, Wageningen
- Boerderij (2007a). 'Afval bestaat niet meer'. In: *Boerderij 10 april 2007*
- Boerderij (2007b). 'Methaanuitstoot moet omlaag'. In: *Boerderij 13 november 2007*
- Boerderij (2008a). 'Brazilianen veroveren wereldmarkt energie'. In: *Boerderij 18 maart 2008*
- Boerderij (2008b). 'Ammoniak opnieuw bedreiging'. In: *Boerderij 1 april 2008*

- Bommel, K. van, P.W. Blokland, J. van Dijk en G. Kruseman (2007a). *Bedrijven binnen invloedssfeer Natura 2000-gebieden*. Rapport 3.07.08. LEI, Den Haag
- Bommel, K. van, T. van Leeuwen, J.Jager en K. Oltmer (2007b). *Groenblauwe diensten naar een hoger peil*. Rapport 3.07.02. LEI, Den Haag
- Bondt, N. en M.J.G. Meeusen (2008). *Bijproducten voor biobrandstoffen*. Rapport 3.08.01. LEI, Den Haag
- Boone, K., C. de Bont, K.J. van Kalkar, A. van der Knijff en H. Leneman (2007). *Duurzame landbouw in beeld 2007; People, Planet en Profit resultaten van de Nederlandse land- en tuinbouw*. LEI, Den Haag
- Brouwer, F.M., C.J.A.M. de Bont, H. Leneman en H.A.B. van der Meulen (2004). *Duurzame landbouw in beeld*. LEI, Den Haag
- Bunte, F., M. Davidson en M. Mulder (2007). *Emissiehandel voor glastuinbouw; Effecten van een CO₂-vereveningssysteem*. Rapport 3.07.03. LEI, Den Haag
- Dam, J. van, en B. de Haan (2007). 'Gangbaar emissie-arm stalsysteem of luchtwasser?' In: *Milieu 2007* (13), nr. 8, blz. 21 e.v.
- ECN (Energieonderzoek Centrum Nederland) (2008). *Ruimte genoeg voor biobrandstoffen in Europa*. Persbericht dd. 14 maart 2008 (zie ook www.refuel.eu)
- Eerd, M.M. van, en H. van Zeijts (2007). *Tussenevaluatie van de nota Duurzame Gewasbescherming*. Milieu- en NatuurPlanbureau (MNP), Bilthoven
- EZ/VRM/SenterNovem (2007). *Nederlands nationaal toewijzingsplan broeikasgasemissierechten 2008-2012*. Vastgesteld op 16 mei 2007. Den Haag
- Gooijer, Y., P. Leendertse en E. van der Wal (2007). 'Phytophthora: vernietiger van plant en milieu?' In: *Gewasbescherming* 38 (2007), nr. 5, blz. 214 e.v.
- Ham, A. van den, en D.W. de Hoop (2007). *Varkens- en pluimveerechten vóór 2015 afschaffen of niet? Studie in het kader van de Evaluatie Meststoffenwet 2007*. Rapport 3.07.06. LEI, Den Haag
- Ham, A. van den, C.H.G. Daatselaar, G.J. Doornwaard en D.W. de Hoop (2007a). *Eerste ervaringen met het gebruiksnormenstelsel; Studie in het kader van de Evaluatie Meststoffenwet 2007(Hoofdrapport)*. Rapport 3.07.04. LEI, Den Haag
- Ham, A. van den, C.H.G. Daatselaar, G.J. Doornwaard en D.W. de Hoop (2007b). *Eerste ervaringen met het gebruiksnormenstelsel; Studie in het kader van de Evaluatie Meststoffenwet 2007(Achtergrondrapport)*. LEI, Den Haag
- Ham, A. van den, C.H.G. Daatselaar, G.J. Doornwaard en D.W. de Hoop (2007c). *Bodemoverschotten op landbouwbedrijven; Deelrapportage in het kader van de Evaluatie Meststoffenwet 2007(EMW 2007)*. Rapport 3.07.05. LEI, Den Haag
- Hoop, D.W., H.H. Luesink, H. Prins, C.H.G. Daatselaar, K.M.H. van Bommel en L.J. Mokveld (2004). *Effecten in 2006 en 2009 van Mestakkoord en nieuw EU-landbouwbeleid*. Rapport 6.04.23. LEI, Den Haag

- IPO/RIZA (2005). *Landelijke inventarisatie van verdroogde gebieden en projecten verdrogingsbestrijding*. Inter provinciaal Overleg/Rijksinstituut voor Integraal Zoetwaterbeheer en Afvalwaterbehandeling, Den Haag.
- Kabinet (2007). *Beleidsprogramma 2007-2011*. Via www.regering.nl
- Knuivers, M. (2007). 'Cleanlight beteugelt phytophthora'. In: *Boerderij*, 13 november 2007
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2004). *Duurzame Gewasbescherming; Beleid voor gewasbescherming tot 2010*. Den Haag
- LNV (2006). *Brief aan de Tweede Kamer inzake GLB en bio-energie*, dd. 20 november 2006
- LNV (2007a). *Gevolgen herbeoordeling gewasbeschermingsmiddelen en biociden*. Brief aan de Tweede Kamer dd. 21 december 2007, Den Haag
- LNV (2007b). *Evaluatie Meststoffenwet 2007*. Brief aan de Tweede Kamer dd. 3 december 2007, Den Haag
- LNV (2007c). *Stand van zaken mestbeleid*. Brief aan de Tweede Kamer dd. 8 mei 2007, Den Haag
- LNV (2007d). *Kamervragen lid Thieme*. Brief aan de Tweede Kamer dd. 15 juni 2007, Den Haag
- LNV (2008a). *Toekomstvisie op de veehouderij*. Brief aan de Tweede Kamer dd. 16 januari 2008, Den Haag
- LNV (2008b). *Uitspraak Raad van State inzake toetsingskader ammoniak*. Brief aan de Tweede Kamer dd. 2 april 2008, Den Haag
- LNV (2008c). *Kamervragen over verkeerd gemeten grondwaterstanden*. Brief aan de Tweede Kamer dd. 18 maart 2008, Den Haag
- Luesink, H.H., P.W. Blokland en L.J. Mokveld (2008). *Mestmarkt 2009-2015; een verkenning*. Intern rapport. LEI, Den Haag
- Menkveld, M. (ed.) (2007). *Beoordeling werkprogramma Schoon en Zuinig; Effecten op energiebesparing, hernieuwbare energie en uitstoot van broeikasgassen*. ECN-MNP, Petten/Bilthoven
- MNP (Milieu- en Natuurplanbureau) (2007a). *Nederland en een duurzame wereld; Armoede, klimaat en biodiversiteit; Tweede Duurzaamheidsverkenning*. Publicatie nr. 500084001/2007. Bilthoven
- MNP (2007b). *Milieubalans 2007*. Bilthoven
- MNP (2007c). *Werking van de Meststoffenwet 2006*. Publicatie nr. 500124001. Bilthoven
- MNP (2008a). *Local and global consequences of the EU renewable directive for biofuels*. Rapport 500143001/2008. Bilthoven
- MNP (2008b). *De nitraatrichtlijn voorbij?* Via www.mnp.nl, geraadpleegd op 10-3-2008
- MNP/CPB (2007). *Analyse van het burgerinitiatief 'Boeren met toekomst'; Effecten van een andere intensieve veehouderij*. Bilthoven
- MVO (Productschap Margarine, Vetten en Oliën) (2007). *Market analysis Oils and Fats for Fuel*. Den Haag

- MVO (2008). *Introductie geavanceerde biobrandstoffen niet op korte termijn*; Persbericht 20 maart 2008. Den Haag
- Nefyto (2007). 'Grote zorgen over Europese verordening'. In: *Nefytobulletin*, december 2007
- Nieuwe Oogst (2007a). 'Nieuwe generatie vergisters'. In: *Nieuwe Oogst*, 27 oktober 2007
- Nieuwe Oogst (2007b). 'Zware taak voor glastuinbouw'. In: *Nieuwe Oogst*, 22 september 2007
- Rekenkamer, Algemene (2007). *Europees handelssysteem voor CO₂-emissierechten; Implementatie in Nederland*. Den Haag
- RVM (2006). *Evaluatie duurzame gewasbescherming 2006: milieu*. Rapport 607016001. RVM, Bilthoven
- SenterNovem (2005). *Nederlands afval in cijfers; gegevens 2000-2004*. Uitvoering Afvalbeheer, Utrecht
- SNM (Stichting Natuur en Milieu) (2008). *Heldergroene biomassa*. Utrecht
- Steinfeld H., P. Gerber, T. Wassenaar, V. Castel, M. Rosalis en C. de Haan (2006). *Livestock's long shadow; environmental issues and options*. FAO, Rome
- Stuiver, M. (2008). *Regime change and storylines: A sociological analysis of manure practices in contemporary Dutch dairy farming*. Proefschrift Wageningen
- Termeer, C.J.A.M., G. Breeman, F.A. Geerling-Eiff, N. van de Berkmortel, G.J. Schaick en F.B. Hubeek (2007). *Omgaan met mest; Betekenisgeving aan landbouw, milieu en mestregulgeving*. Rapport 3.07.07. LEI, Den Haag
- Trouw (2007). 'Nieuwe rol voor boer als gasproducent'. In: *Trouw*, 20 december 2007
- Trouw (2008). 'Europarlement: minder inzetten op biobrandstof'. In: *Trouw*, 17 april 2008
- Unesco (2003). *Water for people, water for life; the United Nations World Water Development Report*. Parijs
- Velden, N. van der, en P. Smit (2007). *Energiemonitor van de Nederlandse glastuinbouw, 2000-2006*. Rapport 2.07.15. LEI, Den Haag
- V&W (Ministerie van Verkeer en Waterstaat) (2006). *Decembernote KRW/WB21; Beleidsbrief 2006*. Den Haag
- VRM (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu) (2001). *Een wereld en een wil; Nationaal Milieubeleidsplan 4*. Den Haag
- VRM (2007a). *Nieuwe energie voor het klimaat; Werkprogramma Schoon en Zuinig*. Den Haag
- VRM (2007b). *Beoordeling vergunningen van IPPC-veehouderijen - in relatie tot de datum 30 oktober 2007*. Via: www.infomil.nl
- Willems, W.J., A.H.W. Beusen, L.V. Renaud, H.H. Luesink, J.G. Conijn, G.J.v.d. Born, J.G. Kroes, P. Groenendijk, O.F. Schoumans en H. v.d. Weerd (2008). *Prognose milieugevolgen van het nieuwe mestbeleid; Achtergrondrapport Evaluatie Meststoffenwet 2007*. MNP, Bilthoven
- World Bank (2005). *Managing the livestock revolution: Policy and Technology to address the negative Impacts of a fast-growing sector*. Washington

- Worldwatch Institute (2004). 'Now, it's Not Personal! But like it or not, meat-eating is becoming a problem for everyone on the planet'. In: *World Watch*, July/August 2004, p.12 e.v
- Worldwatch Institute (2008). 'Better than corn? Algae set to beat out other biofuel feedstocks'. In: *World Watch*, January/February 2008, p. 4
- Zeijts, H. van, M.M. van Eerdt en J.W.H. van der Kolk (2007). *Duurzame ontwikkeling van de landbouw in cijfers en ambities; Veranderingen tussen 2001 en 2006*. Publicatie nr. 500139002. MNP, Bilthoven

HOOFDSTUK 7

- Agrarisch Dagblad (2007). *Ander vonnis toeslagrechten zit er niet in*, dd. 2 oktober 2007, www.agd.nl
- Agrarisch Dagblad (2008b). *Nuttige inmenging*, dd. 25 maart 2008, www.agd.nl
- Agrarisch Dagblad (2008a). *Instroom Polen blijft groeien*, dd. 27 februari 2008, www.agd.nl
- Baltussen, W.H.M., G.B.C. Backus en W.H.G.J. Hennen (2008). *Economische effecten van het per direct stoppen met castratie van beerbiggen in Nederland*. Rapport 5.08.02. LEI, Den Haag
- Backus, G.B.C. en W.H.M. Baltussen (2008). *Beren op de weg: Knelpunten en oplossingsrichtingen rond de afzet van vlees van niet-gecastreerde mannelijke varkens*. Rapport 2008-018. LEI, Den Haag
- Beekman, Volkert, Marc Bracke, Ton van Gaasbeek, Sandra van der Kroon (2002). *Beginnt een beter dierenwelzijn bij onszelf? Een verkenning van de mogelijkheden voor verbetering van dierenwelzijn door marktwerking*. Rapport 7.02.02. LEI, Den Haag
- Berg, N. van den, M. Brukman en C. van Rij (2007). *De Europese grenzen verlegd; (Eerste) evaluatie flankerend beleid vrij verkeer van werknemers MOE-landen*. Publicatienr. 1626. Regioplan, Amsterdam
- Besseling, Jan, Ellen Cox-Woudstra en Marieke Verheijden (2006). *Monitoring en evaluatie seizoenarbeid 2005*. TNO rapport 22136 | 018.11367
- Biokennis.nl, www.biokennis.nl
- Biologica (2008). *BIO-Monitor; Cijfers en Trends*. Jaarrapport 2007
- Biologica. *Eko-Monitor en BIO-Monitor*. Diverse jaren. www.biologica.nl
- BLHB (Bond van Landpachters en Eigengrondgebruikers) (2008). 'BLHB-bestuur vindt gehoor voor knelpunten pacht bij Tweede Kamer'. In: *De Landpachter*. Jaargang 82, nummer 3
- BN/De Stem (2008). *Onteigening biedt boeren ook voordelen*, dd. 5 april 2008
- Bont, C.J.A.M. de, P.W. Blokland, H. Prins, P. Roza en A.B. Smit (2007). *Zetmeelaardappelen en herziening van het EU-beleid*. Rapport 6.07.17. LEI, Den Haag
- Brambell Committee (1965). *Report of the technical committee to enquire into the welfare of animals kept under intensive livestock husbandry systems*. Command Report 2836, Her Majesty's Stationary Office, Londen
- Bruil, D.W. (2008). 'Megastallen in het buitengebied'. In: *Tijdschrift voor Agrarisch Recht*. Nr. 1 – januari 2008, p. 3 - 10

- Bruchem, C. van en H. Silvis (2008). *Structurele ontwikkelingen, prijsveranderingen en beleidswijzigingen in de agrosector*. Rapport, te verschijnen. LEI. Den Haag
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). *Statistiek van de pacht- en koopprijzen van landbouwgronden en Statistiek overdrachten en verpachtingen van landbouwgronden*. <http://statline.cbs.nl/>
- College van Rijksadviseurs (2007). *Advies megastallen*. Den Haag
- Colijn, Jan (2008). 'Scooterbonus voor werk op de boerderij'. In: *De Telegraaf*, dd. 27 februari 2008
- Commissie Pachtnormen (2006). *Evenwicht in pachtnormen; Advies Commissie Pachtnormen*. Den Haag
- De Rechtspraak (2007). *Van wie zijn de Toeslagrechten? Landelijk Jurisprudentienummer (LJN) BB4140*. Uitspraak pachtkamer rechtbank Zwolle-Lelystad, dd. 25 september 2007, www.rechtspraak.nl
- Diederer, P. (2003). 'Burger, laat die consument met rust! In: *Burgers en Consumenten, Tussen tweedeling en twee-eenheid*, p. 19-30. Redactie: Hans Dagevos en Lydia Sterrenburg. Rathenau Instituut. Den Haag
- DLG (Dienst Landelijke Gebied). *Grondprijsmonitor*. Diverse jaren. www.dienstlandelijkgebied.nl
- DLG (2007). *Grondprijsmonitor*. Utrecht
- DR (Dienst Regelingen) (2008). *Intern overzicht verhandelde toeslagrechten*. Utrecht
- ECORYS (2007). *Arbeidsmarktmonitor tuinbouw 2006; Tuinbouw algemeen; deel 1*. ECORYS en Productschap Tuinbouw, Rotterdam/Zoetermeer
- Gies, E., J. van Os, T. Hermans en R. Olde Loohuis (2007). *Megastallen in beeld*. Rapport 1581. Alterra, Wageningen
- Ham, A. van den en D.W. de Hoop (2007). *Varkens- en pluimveerechten voor 2015 afschaffen of niet?; Studie het kader van de Evaluatie Meststoffen 2007*. Rapport 3.07.06. LEI, Den Haag
- Horne, P.L.M. van, G.M.L. Tacken, H.H. Ellen, Th.G.C.M. Fiks-van Niekerk, V.M. Immink en N. Bondt (2007). *Verbod op verrijkte kooien voor leghennen in Nederland; Een verkenning van de gevolgen*. Rapport 2.07.10. LEI, Den Haag
- Hoste, R. en N. Bondt (2006). *Productiekosten varkensvlees*. Rapport 2.06.01. LEI, Den Haag
- Ingenbleek, P.T.M., G.B.C. Backus, M.H.A. Binnekamp, N. Bondt, S.T. Goddijn, Hoste, R., V.M. Immink, E.B. Oosterkamp en J.J. de Vlieger (2006). *Dierenwelzijn in transitie; Thema's rond de implementatie van de dierenwelzijnsindex*. Rapport 5.06.04. LEI, Den Haag
- Jager, G.J.M. de (2008). 'De mythologie van onteigening? De mogelijkheden en beperkingen van onteigening ten behoeve van de realisatie van de EHS' In: *Tijdschrift voor Agrarisch Recht*. Nr. 4 - april 2008, p. 148-155
- Kooren, Joan en Jan Boon (2005). *Toekomstverkenning Arbeidsmarkt; Bloemkwekerijsector; Pilotstudie*. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- LEB (Landbouw-Economisch Bericht) (1972). LEI, Den Haag

- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij) (1990). *Natuurbeleidsplan*. Regeringsbeslissing. Den Haag
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2007a). *Brief aan de Tweede kamer inzake Kamervragen over megastallen*, dd. 26 oktober 2007. Den Haag
- LNV (2007b). *Beleidsnota biologische landbouwketen 2008 - 2011; Biologisch in verbinding, perspectief op groei*. Den Haag
- LNV (ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2007c). *Pacht, nieuwe regels en prijzen 2007; een wegwijzer voor de praktijk*. LNV, Den Haag
- LNV (2007d). *Brief aan de Tweede kamer inzake Uitstel opheffing compartimentering*, dd. 5 september 2007. Den Haag
- LNV (2007e). *Nota Dierenwelzijn*. Den Haag
- LNV (2008a). *Nota naar aanleiding van verslag schriftelijk overleg over de Grondprijsmonitor 2006*, dd. 5 februari 2008. Den Haag
- LNV (2008b). *Brief aan de Tweede kamer inzake Pacht en bedrijfstoelagenrechten*, dd. 25 maart 2008. Den Haag
- LNV (2008c). *Verbod op verrijkte kooien voor legkippen*. Persbericht ministerraad, dd. 18 april 2008. Den Haag
- LNVloket, www.hetLNVloket.nl
- LTO (Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland) (2008). *LTO ziet geen heil in 'paardenmiddel' onteigening van landbouwgrond*. Persbericht dd. 24 januari 2008
- Luijt, J. (2006). *Strategisch gedrag grondeigenaren en de realisatie van natuurdoelen*. WOt-rapport 38. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur en Milieu, Wageningen
- Luijt, J., M.J. Voskuilen, W.H. van Everdingen en R.W. van der Meer (2007). *Pachtnormen berekend volgens de methode van de Commissie van Hall over de periode 2001 – 2005*. Interne notitie. LEI, Den Haag
- Mentjox, Monique en Jan Kees Boon (2006). *Zonder arbeid geen arbeid en fruit; Een toekomstverkenning arbeid voor de sector groenten en fruit*. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer
- MNP (Milieu- en Natuurplanbureau) (2005). *Natuurbalans 2005*. Sdu Uitgevers, Den Haag
- Nieuwe Oogst (2008). *Rechter oordeelt dat gemeente complexwaarde moet betalen voor grond in de Zuidplas*, dd. 19 april 2008, www.agriholland.nl
- NVM (Nederlandse Vereniging van Makelaars), www.nvm.nl
- Overwater, P.S.A. (2007). 'Actuele ontwikkelingen van het grondbeleid, in het bijzonder met betrekking tot de onteigeningswet en de Wet voorkeursrecht gemeenten'. *Bijdrage aan de Agrarisch Recht Actualiteitendag*, dd. 12 januari 2007
- Peet, G. van der, K. Eilers, C. van der Peet-Schwering (2008). *State of the art megabedrijven intensieve veehouderij*. Rapport 105. ASG/WUR, Lelystad

- PZ (Productschap Zuivel) (2008). *Nieuwsbrief melkveehouderij*, www.prodzuivel.nl
- RLG (Raad Landelijk Gebied) (2006). *Buitenbeentjes en boegbeelden*. Publicatie RLG 06/01
- RLG (2008a). *Het megabedrijf gewogen*. Publicatie RLG 08/03
- RLG (2008b). *De mythologie van onteigening; Advies over de inzet van onteigening voor de realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur*. Publicatie 08/01
- Scheer, Ton van der (2008). 'Bruggenbouwer laat af en toe zijn tanden zien'. In: *Weekblad Groenten & Fruit*, dd. 8 februari 2007 www.weekbladgroentenenefruit.nl
- Severt, Stef (2008). 'Verburg schiet verrijkte kooi af en prijst Duits alternatief'. In: *Agrarisch Dagblad*, dd. 3 april 2008
- Smit, Heleen (2008). 'Massale uitbreiding veehouderijen Brabant blijft uit'. In: *Agrarisch Dagblad*, dd. 18 maart 2008
- SZW (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid) (2007). *Brief aan de Tweede kamer inzake Flankerend beleid MOE-landen*, dd. 27 november 2007. Den Haag
- Toeslagrechten.nu, www.toeslagrechten.nu
- Varkensrechten.nu, www.varkensrechten.nu
- Vermaas, Mariska (2008). 'NVM: varkensrechten schuiven naar zuiden'. In: *Agrarisch Dagblad*, dd. 18 januari 2008
- VILT (Vlaams Informatiecentrum over Land- en Tuinbouw) (2008). *Prijs van Amerikaanse landbouwgrond stijgt pijlsnel*, dd. 5 april 2008 www.vilt.be
- VROM (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu) (2004). *Nota Ruimte; Ruimte voor ontwikkeling*. Deel 3, kabinetsstandpunt PKB Nationaal Ruimtelijk Beleid. Den Haag
- VROM/LNV (2007). *Brief aan de Tweede Kamer inzake de Toekomst van de intensieve veehouderij*, dd. 20 december 2007
- Zeijts, H. van, M.M. van Eerdt en J.M.J. Farjon (2008). *Milieukundige en landschappelijke aspecten van megabedrijven in de intensieve veehouderij*. Milieu- en Natuurplanbureau. Bilthoven
- Zonderland, J.J. (2007). *Afleidingsmateriaal voor varkens breed gewogen*. Rapport 38. ASG, Lelystad

HOOFDSTUK 8

- Backus, G.B.C., J.A. Boone, E. ten Pierick, F.H.J. Bunte, en K.J. van Calker (2007). *Ketenrendementen in de Nederlandse agribusiness; Varkensvlees, zuivel, groente en fruit*. Rapport 5.07.05. LEI, Den Haag
- Bont, C.J.A.M. de en A. van der Knijff (2007a). *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2007*. Rapport 1.07.04. LEI, Den Haag
- Bont, C.J.A.M. de, P.W. Blokland, H. Prins, P. Roza en A.B. Smit (2007b). *Zetmeelaardappelen en herziening van het EU-beleid*. Rapport 6.07.17. LEI, Den Haag

- Bont, C.J.A.M. de, J. Bolhuis, N. Bondt, M.G.A. van Leeuwen en J.H. Wisman (2007c). *Vleeskalveren en herziening van het premiebeleid*. Rapport 6.07.16. LEI, Den Haag
- EC (European Commission) (2008). *Typology Handbook working group*. DG AGRI D(2008), Brussel
- Everdingen, W.H. van, G.S. Venema en K.H.M. van Bommel (1999). *Agrarische gezinnen en hun inkomens; Is er sprake van armoede?* Rapport 5.99.09. LEI, Den Haag
- Daatselaar, C., G.J. Doornewaard, W.H. van Everdingen, H.A.B. van der Meulen, A. Netjes, H. Prins en G.S. Venema (2007). *Verkenning van grootschalige grondgebonden landbouwbedrijven in 2016*. Rapport 2.07.03. LEI, Den Haag
- Leeuwen, M.G.A. van, A.J. de Kleijn, A. Pronk en A.D. Verhoog (2008). *Het Nederlandse agrocomplex 2007*. Rapport 5.08.01. LEI, Den Haag
- Meer, R.W. van der, M.A.P.M. van Asseldonk en H.A.B. van der Meulen (2007). *Klimaat voor verzekeren? Oogstschadeverzekering in de akkerbouw*. Rapport 6.07.07. LEI, Den Haag
- Meer, Ruud van der (2008). 'Toeslagen en premies voor veel akkerbouwbedrijven van substantieel belang'. In: *Agri-Monitor*, maart 2008 . LEI, Den Haag
- Meulen, H.A.B. van der, K.H.M. van Bommel, P.C.M. Vermeulen, J. Zijlstra (2007). *Bedrijfsovername grote glastuinbouwbedrijven*. Rapport 6.07.19. LEI, Den Haag
- Vrolijk, H.C.J. en H.B. van der Veen (2006). *Informatienet 2003 in zicht; Totstandkoming en kwaliteit van de steekproef land- en tuinbouwbedrijven van het Bedrijven-Informatienet*. Rapport 1.05.04. LEI, Den Haag

Geraadpleegde websites:

LEI: www.lei.wur.nl/nl/statistieken/binternet

CBS: www.cbs.nl/n-HNL/menu/methoden/classificaties/overzicht/neg/default.htm

CPB: www.CPB.nl

PVE: www.pve.nl

Begripsomschrijvingen

Onderstaand overzicht geeft een beschrijving van enkele in het rapport gehanteerde begrippen omtrent bedrijfsresultaten en inkomens. Een verdere toelichting is te vinden in de BINternet-applicatie op de website van het LEI. Daarin zijn ook de meest actuele cijfers opgenomen.

BEDRIJFSTYPEN

Bedrijven kunnen worden ingedeeld in bedrijfstypen met behulp van de NEG-typering. Deze typering is een afgeleide van de typering die in Europees verband in gebruik is (de EG-typering). Bij veel bedrijven blijft de productie beperkt tot 1 sector, maar niet bij alle. Bij de NEG-typering bepaalt de verhouding van de bruto-standaard saldi (bss) per sector in welk bedrijfstype een bedrijf wordt ingedeeld. In de meeste gevallen is een grens van 2/3 in gebruik: komt bijvoorbeeld meer dan 2/3 van de bss uit akkerbouw, dan is sprake van een akkerbouwbedrijf.

BEDRIJVEN-INFORMATIENET

Het Informatienet van het LEI is gebaseerd op een steekproef uit de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland, die tot doel heeft een representatief beeld te geven van de bedrijfsuitkomsten en de financiële positie, evenals van de factoren die hierop van invloed zijn. Vertrekpunt voor de steekproef is de jaarlijkse CBS-Landbouwtelling, waarin alle land- en tuinbouwbedrijven met een omvang van 3 nge of meer zijn opgenomen. Vanaf 2001 is het waarnemingsveld van het Informatienet aangepast naar bedrijven met een omvang vanaf 16 tot 1.200 ege (Europese grootte-eenheden), zodat nu ongeveer 60.000 land- en tuinbouwbedrijven worden gerepresenteerd. Vanaf boekjaar 2006 geldt voor glasgroentebedrijven een bovengrens van de steekproef-populatie van 2000 ege. Met name het gebruik van de ondergrens leidt tot een sterke afbakening van het aantal bedrijven dat gerepresenteerd wordt.

De samenstelling van het Informatienet wordt behalve door het streven naar representativiteit van de Nederlandse land- en tuinbouw, ook bepaald door de doelstelling zo betrouwbaar mogelijke gemiddelde uitkomsten te verkrijgen van groepen bedrijven, die zijn gevormd op basis van bedrijfsomvang en bedrijfstype. Daarom wordt gewerkt met een gestratificeerde steekproef.

BEREKENDE KOSTEN ARBEID EN VERMOGEN

Voor de ingezette arbeid van de ondernemer(s) en gezinsleden worden kosten op basis van CAO-uurlonen (inclusief werkgeverslasten) in rekening gebracht. Voor het vermogen wordt per bedrijf een vermogenskostenvoet (rentepercentage) berekend, gebaseerd op de werkelijk betaalde rente over het vreemd vermogen en het rendement van staatsobligaties, vermeerderd met een risico-opslag over het eigen vermogen. Deze vermogenskostenvoet wordt rechtstreeks toegepast op de gemiddelde balanswaarde van biologische en monetaire activa. Voor de andere activa (behalve grond) wordt deze vermogenskostenvoet gecorrigeerd voor inflatie. Voor grond worden bovendien 2 procentpunten extra in mindering gebracht, wat overeen komt met het langjarige verschil tussen inflatie en grondprijzontwikkeling. Als minimumrentepercentage is 0,5% aangehouden.

BESPARINGEN

De besparingen van een bedrijf zijn het saldo van het inkomen uit bedrijf vermeerderd met inkomen van buiten het bedrijf minus persoonlijke belastingen en gezinsbestedingen.

BETAALDE KOSTEN EN AFSCHRIJVINGEN

Onder de betaalde kosten worden naast de kosten voor de in de productie aangewende goederen (bijvoorbeeld brandstof en veevoer) en diensten (bijvoorbeeld voor diergezondheid) ook de betaalde lonen, rente en pacht meegenomen. Voorts worden afschrijvingen in rekening gebracht, evenwel niet op productierechten zoals melkquota. Er wordt degressief afgeschreven van de nieuwwaarde, zodanig dat op de helft van de verwachte economische levensduur tweederde is afgeschreven.

BRUTOPRODUCTIEWAARDE

De opbrengstwaarde van de producten, inclusief bijproducten en de aan het product verbonden subsidies, zoals EU premies per dier en per hectare.

BRUTO STANDAARD SALDO EN NEDERLANDSE GROOTTE-EENHEID

De Nederlandse grootte-eenheid (nge) is een maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is gebaseerd op de bruto standaardsaldi per diersoort en per hectare gewas. De bruto standaard saldi (bss) worden berekend door de opbrengsten met bepaalde bijbehorende specifieke kosten te verminderen. De bss worden in het kader van de EU-typologie elke twee jaar herzien en uitgedrukt in euro (lopende prijzen). Om praktische redenen wordt de bedrijfsomvang niet in bss uitgedrukt, maar in de nge. De nge wordt bij een herziening zodanig aangepast dat de gemiddelde reële ontwikkeling van het saldo van Nederlandse landbouwbedrijven

wordt weergegeven. In de kalenderjaren 2005 en 2006 is gerekend met het bss- en ngeniveau van 2002, in kalenderjaar 2007 met niveau 2004. Een nge is bij dat laatstgenoemde prijsniveau gelijk aan een bruto standaard saldo van 1.420 euro. Een herziening van het prijsniveau kan leiden tot verschuivingen van bedrijven tussen grootteklassen en bedrijfstypen. Enkele voorbeelden van nge-normen:
1 ha wintertarwe = 0,81 nge, 1 ha suikerbieten = 1,85 nge, 1 melkkoe = 1,20 nge, 1 fokzeug = 0,261 nge, 1 ha cherrytomaten = 231 nge, 1 ha rozen = 258 nge.
Meer informatie over de normen en over berekeningen met de nge is beschikbaar op www.lei.wur.nl.

FACTORKOSTEN

De factorkosten zijn de kosten (beloningsaanspraken) van de productiefactoren arbeid en vermogen vastgelegd in grond, gebouwen en overige kapitaalgoederen. Voor gezinsarbeid ('eigen arbeid') en eigen vermogen worden normatieve beloningen berekend. In de factorkosten is geen vergoeding begrepen voor bedrijfsleiding.

IMMATERIËLE ACTIVA EN VOORZIENINGEN

Immateriële activa zijn met name van de overheid verkregen productierechten. Incidenteel komen daarnaast ook kwekersrechten voor. Conform de aanbeveling van het International Accounting Standard Committee in IAS41 worden deze quota gewaardeerd tegen de geldende marktprijs op de balansdatum. Dat geldt ook voor de quota die indertijd om niet zijn verkregen. Bij verkoop van die quota zal over de opbrengsten daarvan belasting moeten worden betaald. Dat betekent dat er op de quota een latente belastingverplichting rust.

INKOMEN UIT BEDRIJF

Het inkomen uit bedrijf resulteert uit de opbrengsten, betaalde kosten en afschrijvingen en de buitengewone baten en lasten. Het geeft weer welk bedrag op jaarbasis als inkomen resteert vanuit de bedrijfsactiviteiten. Onder bedrijfsactiviteiten worden ook verstaan de inkomenstoelagen en inkomsten uit verbredingsactiviteiten.

NETTO TOEGEVOEGDE WAARDE (SECTORINKOMEN)

De netto toegevoegde waarde is de opbrengstwaarde van de productie minus de non-factorkosten.

NON-FACTORKOSTEN

Non-factorkosten zijn kosten van grondstoffen en diensten betrokken van andere sectoren, die in het productieproces zijn aangewend (inclusief afschrijvingen).

ONBETAALDE ARBEIDSJAAREENHEDEN

Het inkomen uit bedrijf is een vergoeding voor de onbetaalde arbeid en kapitaal. De hoeveelheid onbetaalde arbeid kan worden uitgedrukt in onbetaalde arbeidsjaareenheden (onbetaalde aje). Een arbeidskracht die 2.000 uur of meer werkt, wordt gezien als 1 aje. De arbeidskrachten die minder dan 2.000 uur werken, krijgen naar rato minder aje.

OPBRENGSTEN

De opbrengsten betreffen de verkoop van gewassen, dieren en veehouderijproducten (melk, eieren e.d.), rekening houdend met voorraadverschillen, en de verandering van de balanswaarde van biologische activa (vee en gewassen). Bij dalende prijzen kan deze balanswaarde afnemen. Daarnaast worden ook de inkomsten uit toeslagen (EU-premies), werk voor derden en andere opbrengsten van het bedrijf meegerekend. Hierbij wordt uitgegaan van de werkelijke BTW situatie van het bedrijf.

OPBRENGSTEN-KOSTENVERHOUDING (RENTABILITEIT)

Het totaal van de opbrengsten die per 100 euro kosten wordt gerealiseerd. De kosten zijn inclusief berekende kosten voor de inzet van gezinsarbeid en eigen vermogen. Wanneer de totale kosten niet volledig door de opbrengsten worden goed gemaakt, resulteert een cijfer beneden 100. Zijn de opbrengsten hoger dan de kosten, dan is de rentabiliteit meer dan 100.

TOEGEVOEGDE WAARDE

Het inkomen dat in het productieproces wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de productiewaarde en het intermediair verbruik. Het is daarmee gelijk aan het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productiefactoren. Kan worden gewaardeerd tegen marktprijzen of factorkosten en kan bruto of netto (minus afschrijvingen) zijn.

TOTALE KOSTEN

De totale kosten van het bedrijf bestaan uit de betaalde kosten (exclusief betaalde rente), afschrijvingen en de berekende kosten voor eigen arbeid en totaal vermogen. Een beloning voor bedrijfsleiding is niet in de kosten opgenomen.

TOTAAL INKOMEN

Het totaal inkomen is een optelling van het inkomen uit bedrijf en de inkomsten van buiten bedrijf. De inkomsten buiten bedrijf bestaan uit inkomsten uit arbeid, vermogen, uitkeringen en dergelijke van de ondernemer(s) en hun partners(s). De inkomsten van thuiswonende kinderen zijn daarin nadrukkelijk niet meegenomen.

Medewerkers

HOOFDSTUK 1.

Economische en politieke ontwikkelingen

Pim Roza (coördinatie en redactie), Thom Achterbosch, Huib Silvis

HOOFDSTUK 2.

Internationale productie, markten en handel

Ton de Kleijn (coördinatie en redactie), Petra Berkhout, Henk Kelholt, Pim Roza

HOOFDSTUK 3.

Landbouw in de EU

Ida Terluin (coördinatie en redactie), Volkert Beekman, Petra Berkhout, Hans Dagevos,
Ton de Kleijn, Pim Roza

HOOFDSTUK 4.

De Nederlandse agrosector

Bram Pronk (coördinatie en redactie), Jan Bolhuis, Kees de Bont, Hans Dagevos,
Bart Doorneweert, Anita van der Knijff, Myrna van Leeuwen

HOOFDSTUK 5.

Landelijk gebied

Tom Kuhlman (coördinatie en redactie), Janneke van Dijk, Hans Leneman,
Janneke Vader, Martien Voskuilen, Paul van der Wielen

HOOFDSTUK 6.

Landbouw en milieu

Cees van Bruchem (coördinatie en redactie), met dank aan Frank Bunte,
Aart van der Ham, Harry Luesink en Nico van der Velden

HOOFDSTUK 7.

Structuur primaire land- en tuinbouw

Martien Voskuilen (coördinatie en redactie), Petra Berkhout, Nico Bondt, Kees de Bont, Jan Luijt, Gerben Splinter

HOOFDSTUK 8.

Resultaat en financiering

Walter van Everdingen (coördinatie en redactie), Jan Bolhuis, Kees de Bont, Johan Bremmer, Jakob Jager, Ton de Kleijn, Anita van der Knijff, Jan van der Lugt, Ruud van der Meer, Harold van der Meulen, Arjan Wisman

